

bottlik.zsolt_282_24

A POSZTSZOVJET TÉRSÉG ETNIKAI FÖLDRAJZA
A KEZDETEKTŐL 2014-IG

bottlik.zsolt_282_24

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	1
2. Módszerek	2
3. A területi fókusz.....	3
4. Céltűzés	5
5. Mi a posztszovjet? A posztszovjet konfliktusok alapjai.....	7
5.1. <i>A posztszovjet fogalom értelmezése .....</i>	<i>7</i>
5.2. <i>A posztszovjet tér entitásainak kialakulása és szovjet időszakban történő változása .....</i>	<i>9</i>
5.3. <i>A nagytérség geopolitikai helyzete.....</i>	<i>10</i>
5.4. <i>A posztszovjet tér etnikai jellemzői a 21. század elején .....</i>	<i>13</i>
5.5. <i>A vizsgálat földrajzi régiói .....</i>	<i>17</i>
6. Az etnikai differenciák történelmi előzményei (a kezdetektől a 18. századig)	19
6.1. <i>Az etnikai differenciák legelső állami keretei.....</i>	<i>19</i>
6.2. <i>A kulturális kötődések alapjai .....</i>	<i>23</i>
6.3. <i>Az összetartozás nyelvi alapszövetének kialakulása és a nyelvállapot változásai ...</i>	<i>25</i>
6.4. <i>A Moszkvai Nagyfejedelemségtől a nyugatra tekintő I. Péterig .....</i>	<i>27</i>
6.5. <i>Az etnikai alapszövetet meghatározó areáliák lehatárolása a posztszovjet térségben.....</i>	<i>32</i>
7. Nemzetépítés és identitáskonstrukciók a cári Oroszországban a hosszú 19. században (1812-1917).....	34
7.1. <i>A Birodalom további területi formálódása a 18. század második felétől.....</i>	<i>34</i>
7.2. <i>A cári birodalom kolonizációs terjeszkedése .....</i>	<i>37</i>
7.3. <i>Az cári kolonizáció, a russzifikáció és az orosz nacionalizmus összefüggései és hatásai .....</i>	<i>40</i>
7.4. <i>Nemzeti mozgalmak kialakulása a cári birodalomban .....</i>	<i>42</i>
8. Oroszország etnikai térszerkezete a 19. végén (1897).....	48
8.1. <i>A birodalom általános nyelvi és vallási képe .....</i>	<i>48</i>
8.2. <i>Az etnikai térszerkezet térségspecifikus jellemzői 1897-ben .....</i>	<i>51</i>
8.3. <i>Az etnikai térszerkezet alakulása a vizsgált térség alrégióiban.....</i>	<i>52</i>
9. A szovjet nemzetiségi politika hatásai – etnoterritóriumok a 20. század első felében (1917-1953).....	62
9.1. <i>A kezdeti/lenini nemzetpolitika hatása az etnikai térszerkezetre .....</i>	<i>63</i>
9.2. <i>A sztálini rendszer kiépülése és az etnikai térszerkezet változásai .....</i>	<i>67</i>
9.3. <i>A sztálini szovjetizáció folyamata a centrumban és a periferián 1940-től 1953-ig ..</i>	<i>72</i>
10. Népek barátsága (?) – asszimilációs tendenciák a Szovjetunióban Sztálin halála után (1953-1989).....	74
10.1. <i>A szovjetizáció új utakon – a „Homo Sovieticus” konstruálása.....</i>	<i>74</i>
10.2. <i>A lakosság etnikai változásának általános okai .....</i>	<i>76</i>
10.3. <i>A változások területiségének jellemzői.....</i>	<i>79</i>
10.4. <i>Az etnikai térszerkezet a rendszerváltás (1989) kezdetén .....</i>	<i>83</i>

11. A posztszovjet időszak etnikai és társadalmi folyamatai (1991-2014)	84
11.1. Általános tendenciák a rendszerváltás alatt/után az etnikai adatgyűjtésben	84
11.2. A Baltikum	86
11.3. Kelet és nyugat között: posztkolonialista hatások a nemzeti identitásra (Belarusz, Moldova, Ukrajna)	87
11.4. A megkésett nacionalizmus árnyékában	92
11.5. A több rétegű feszültséggel terhelt Transzkaukázus	93
11.6. A feltörekvő Közép-Ázsia.....	96
12. Oroszország etnikai jellemzői az összeomlás után (1989-2010)	100
12.1. Etnikai kisebbségek az ország közepén	101
12.2. Oroszország etnikai puskaaporoshordója – a Ciszkaukázus térsége	103
12.3. A ritkán lakott szibériai és távol-keleti periféria etnikai sajátosságai.....	104
13. Összefoglalás, kitekintés – a kutatás jövőbeni irányai	107
IRODALOM	112
FORRÁSOK	127
14. Mellékletek	i
14.1. Ábrák jegyzéke	i
14.2. Táblázatok jegyzéke	ii

1. Bevezetés

A dolgozatban leírtak az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézetében 2015-ben alapított Etnikai- és Vallásföldrajzi Műhely további írásainak („*Etnikai földrajzi kutatások...*” kötetei, vagy az angol nyelvű „*Power and Identity in the Post-Soviet Realm – Geographies of Ethnicity and Nationality After 1991*”) alapjául szolgálnak. Mindenekelőtt áttekintem magát a kutatási területet, valamint azt is meghatározom, hogy a területi fókuszon túl mit jelent a posztszovjet tér a mai geopolitikai diskurzusban és tudományos kutatásban. Ez azért is különösen fontos, mert a korábbi cári Orosz Birodalom, valamint az egykori Szovjetunió a maga korában a világ legnagyobb területű országaként funkcionált. A legnagyobb utódállam, az Oroszországi Föderáció területe, a posztszovjet terület szétesésével, több korábbi jelentős térségének önállóvá válásával is, több mint másfélszer nagyobb az Egyesült Államok, Kanada, vagy éppen Európa területénél. Arról sem szabad elfelejtkezni, hogy a térség katonai potenciálja, fegyverarzenálja a hidegháború elvesztése és a stratégiai pozíciókból történő kiszorulás után az 1990-es években súlyos gazdasági és társadalmi válságba sülyedt és a későbbiekben is magas konfliktuspotenciállal bírt, illetve Oroszország ezredforduló után megfogalmazott külpolitikai doktrínája is okot adott aggodalomra.

Alábbi dolgozat célja leginkább annak az *információhiánynak a kitöltése*, ami a Szovjetunió összeomlásától kezdődően jellemezte a magyarországi regionális földrajz tématerületeit, kutatási fókuszait. A megváltozott geopolitikai térben a diszciplína fő stratégiai kutatási irányai elsősorban a köztes-európai térség országainak a nemzetgazdaság tervgazdálkodásból a piacgazdaságba történő átvezetésére, valamint a nyugati gazdasági-, politikai-, illetve katonai szövetségekhez történő csatlakozására koncentrált. Bár az 1990-es évektől jelentek meg magyarul földrajzosok tollából az egykori szovjet térségre vonatkozó tudományos igényű cikkek, monográfiák, de ezek szemlélete még a korábbi évek szovjet típusú, ún. „rajonírozó” gazdaságföldrajzát idézte (KRAJKÓ GY. 1994; KRAJKÓ GY. – RUDL J. – SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. 1999; RUDL J. 1999). Csak jóval később, az ezredforduló után keletkeztek releváns, a folyamatokat földrajzi szempontból innovatív módon, a nyugati olvasóközönségnek is bemutatató írások (SÁGI ZS. 1997; KARÁCSONYI D. 2006; 2007; 2008; BODNÁR D. – KARÁCSONYI D. 2005; DÖVÉNYI – KARÁCSONYI D. 2008).

Az azóta eltelt több mint egy emberöltőnyi időben azonban megváltozott a hazai geográfia szemléletmódja és a társadalomföldrajz megerősödésével olyan diskurzusok is egyre inkább meghatározóak lettek, amikkel más megvilágításba helyezhető a posztszovjet térség átmeneti időszakban jellemezhető problematikája is. Jóllehet a dolgozat szűkebb (földrajzos) diszciplináris fókusza a társadalomföldrajz, ezen belül az etnikai földrajz (Kocsis K. 2002), ugyanakkor jelen írásunk igyekezett *új szemléletben közelíteni* a soknemzetiségű birodalom etnikai folyamatainak földrajzi feldolgozásához. Ennek fő sarokpontja, hogy az Orosz Birodalom (később a Szovjetunió) története nem az orosz nemzet története; leginkább több olyan keretrendszerből kell kiindulni, amely meghatározta a csoporttudat alapszövetét, és amelyet később az orosz vagy szovjet törekvés sem tudott teljesen háttérbe szorítani. Oroszország a története során nem volt mindig ennyire heterogén, a 16. századtól kezdődő külpolitikai dinamizmusának kezdete óta több, identitását is máshogyan meghatározó, eltérő kultúrájú, identitású, más nyelvi kompetenciákkal rendelkező népet gyűrt maga alá. Ez a tény pedig a különböző csoportok eltérő identitását is jelentette, amelyekre a hatalom is különbözőképpen reagált a hódítás pillanatában, illetve később az európai (etnikai) nacionalizmus(ok) kialakulásakor, valamint a 20. század történelmi kataklizmái következményeként (PALAT, M. K. 1994).

2. Módszerek

A *klasszikus etnikai és vallásföldrajzi elemzés* időkeresztmetszeteit, ezzel együtt a folyamatok dinamikáját a 20. századi orosz, illetve főként szovjet censzusok adják (1897-es, 1926/1939-es, 1959-1989 közöttiek, illetve a közelmúltbéli, az egész posztszovjet térségre már rendelkezésre álló 2010-es év körüli, valamint Ukrajna vonatkozásában a 2001-es (CSERNICKÓ I. – MOLNÁR J. 2015), amelyek egyszersmind 4 korszak etnikai térfolyamatait dolgozzák föl az egész posztszovjet térségben. Az adatok elemzésén túl igyekeztem a mindenkori bel- és geopolitikai hatások, a belső társadalmi reflexiók, illetve a helyi nyelvi állapotok komplex értelmezésére és a lakosság identitásának összetettségére is figyelmet fordítani. Meg kell jegyezni, hogy a dolgozat végpontja a 2010 körül lezajlott népszámlálások adatsorai által felvázolható etnikai földrajzi helyzet bemutatása. Úgy vélem az orosz-ukrán törésvonalak mintegy évtizeddel ezelőtti kiéleződésével a Krím-félsziget elcsatolásával új korszak kezdődött a posztszovjet térségben, amivel egyidejűleg lezárulhatott a posztszovjet korszak is. Ez egyrészt túlnyúlik a dolgozat vizsgálódási fókuszán, miszerint az etnikai folyamatok és identitáskonstrukciók alakulását a (cári) orosz-szovjet-posztszovjet korszakokon átívelő szakaszokon kívánja bemutatni, másrészt az azóta eltelt időszak értékeléséhez, illetve a lakosság etnikai összetételére és annak területiségére gyakorolt hatásához még nem áll rendelkezésünkre elegendő információ. Így a 2014-től az ukrán-orosz kapcsolatokban történt változásokra, valamint a 2022 februárjában kitört háború következményeire sem reflektál a dolgozat.

A komplexitás miatt az alábbiakban markánsan megjelenik az interdiszciplinaritás is. Az identitást a térségben alapvetően meghatározó nyelvi szituáció, illetve nyelvi állapot a *nyelvészeti* vonatkozások jelenlétét igényli, hiszen a russzifikációnak, illetve később a szovjetizációnak is fontos eleme volt az orosz nyelv általánossá tétele (AMAR, T. C. 2006). Ugyanakkor eltérő volt a hatalom viszonya a kisebbségi nyelvekkel térben és időben, valamint a beszélők számától függően is. Olyan nézőpontokat is felvillantunk továbbá, amelyek Magyarországon inkább a *társadalomtudományok* tudományos fókuszát határozzák meg. Az identitáskonstrukciók különbözőségei, a helyi és a birodalmi nacionalizmusok viszonyrendszere mellett megjelennek az orosz területi terjeszkedést a nyugati centrum államok kolonizációs törekvéseivel párhuzamba állító nézőpontok is (—— 1956; OSTERHAMMEL, J. 1995; BABEROWSKI, J. 1999). A posztkoloniális közelítések a posztszovjet időszak kapcsán is megjelennek. Emellett pedig a mai identitások kialakulásának folyamatait *történelmi dimenziókba* (például, történeti geopolitika keretei közé) helyezve egyfajta dinamizmust adhatunk a bemutatott jelenségeknek.

A dolgozatban szereplő 46 darab illusztráció a vizsgált jelenségek térbeliségét, a társadalom térhasználatát szemlélteti a földrajz egyik alapvető módszerével, a térképi megjelenítéssel (*kartográfiai módszer*). A sok esetben egyidejűleg több tartalmat megjelenítő ábrák módszertana egyrészt a hazai történeti térképek összetett mivoltára (ld. NAGY B. munkái), és az etnikai térképezés hagyományaira támaszkodik (HÁTSEK I. 1885; CHOLNOKY J. 1906; BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. 1918). A hazai földrajztudományban már a kezdetektől is fontos kutatási irány volt a különböző etnikai csoportok precíz ábrázolása, melynek során fontos volt a többségi-kisebbségi-szórvány területek, illetve a sűrűn-ritkán lakott térségek viszonyának bemutatása, valamint később a változás dinamikájának ábrázolása (KOC SIS K. 1989A; 1989B; 2005; KOC SIS K. – TÁTRAI P. 2015), amely szempontok megjelennek a dolgozat térképein is. Másrészt sokat merítettem a szovjet térképészet, etnikumokat, nyelveket bemutató térképészeti módszereiből is (БРУК С. И.—АПЕНЧЕНКО В. С. 1964; БРУК С. И — ПУЧКОВ П. И. 2010). Ugyanakkor ez utóbbiak kritikájára is próbálok reflektálni, amennyiben több esetben más módon történik az etnikai/nyelvi kategóriák kialakítása, csoportosítása. Ily módon a

térképek módszertani újítása, hogy az ábrázolásmódban egységes rendszert alakítottam ki a témához: a színek és a szórványban élő etnikai csoportok jelei az összehasonlítást segítették, mindig ugyanazt a kategóriát jelenítik meg a térképeken. Az eseményeket – ahol lehet – dinamikusan bemutató ábrák önmagukban is értelmezhetők, ugyanakkor sorban szemlélve is lendületet adnak azoknak a folyamatoknak, amelyek a hatalmas térség etnikai jellemzőit próbálják „elmesélni”.

Az illusztrációs anyag kapcsán szólni kell a térképek névanyagáról, illetve a szövegben szereplő topográfiai egységek neveiről, valamint a magyarul ritkán használatos etnonímákról is. A hatalmas heterogén nyelvi és kulturális képet mutató térségben a földrajzi- és népnevek több nyelven, több helyesírási változattal is rendelkeznek. Ezek egy részének magyar nyelvű változata is ismeretes, de vannak olyanok is – elsősorban a kisebb etnikai csoportok esetében – amelyek vonatkozásában nincs ilyen, vagy erről vita van a magyar tudományos közéletben (FODOR, I. 1999; FEJES L. 2012). Ezért szükség volt egy egységes szempont kidolgozására is, amely végigvonul a földrajzi- és népnevek variációinak használatában. A földrajzi nevek esetében a legfőbb szempont az volt, hogy lehetőség szerint a mindenkor hivatalos verziók jelenjenek meg. Ettől csak akkor tértem el, ha a magyar nyelvben az adott földrajzi névnek egy meghonosodott változata használatos. Ez az orosz alakot részesítette előnyben és a nem közismert nevek esetében a cirill betűs fonetikus átírás szabályait követte. A Szovjetunió összeomlása után viszont a helyi nyelveken jelennek meg sok esetben az oroszától eltérő (és a magyarban éppen ezért szokatlan) név- és ortográfiai variációk. A népnevek esetében a magyar nyelvben inkább elterjedtebb alakot használtam több esetben a más verziót ajánló tudományos érvek ellenére is.

3. A területi fókusz

A kutatás fókuszában lévő térséget a Szovjetunió felbomlásának időpontjában, 1991 december 26-án fennálló határai jelölik ki. A régió geopolitikai helyzetében bekövetkezett változás pillanatától, a belső köztársasági határok menti új országok keletkezésétől számíthatjuk a korábbi állam politikai összeomlását és a posztszovjet tér földrajzi fogalmának keletkezését is. E hatalmas tér fogalmán azt a 15 országot értem, amelyeket legegységesebben a közös szovjet múlt (a Szovjetunióhoz való tartozás) köt össze. E teret nagysága, illetve az eltérő történelmi pályák okán természetesen további al-régiókra oszthatjuk. További közös pont, hogy e területek Oroszországon kívüli részei a Szovjetunió felbomlásával, és a bipoláris világrend megszűnésével geopolitikai vákuumba kerültek, majd fokozatosan egyfajta pufferezónává váltak az 1990-es években és bizonyos értelemben a mai napig is azok maradtak. Ebbe a geopolitikai vákuumba ugyanakkor más hatalmak is beszivárognak, ezzel élezik a feszültségeket a megváltozott erőegyensúlyban (RUMER, E. B. – EICKHOF, M. 2007).

A *Baltikum* országai (Észtország, Lettország, Litvánia) az önállóság első pillanatától kezdve a nyugat-európai gazdasági és katonai tömbökbe történő mielőbbi integrációban voltak érdekelték. Az ezredfordulót követően, 2004-ben bekövetkező EU-s, illetve NATO, valamint az eurózónához (2010-14) történő csatlakozással teljesítették végérvényesen a szakítást a szovjet múlttal. A további európai, illetve európainak tekinthető posztszovjet területek az európai integráció és az újjá szerveződő orosz állam közé kerülve két tágabb térségre, az European Neighbourhood Policy szerint európainak tekintett *transzkaukázusi országokra* (Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország), valamint a *köztes-európai régióhoz* (PÁNDI L. 1997) közvetlenül, ahhoz több kulturális és történelmi szállal kapcsolódó térségre (Belarusz, Moldova, Ukrajna) oszthatók. Területi fókuszunk további része az egykori „Szovjet Közép-Ázsia”, amelynek országai (Kazahsztán, Kirgízia, Tádzsikisztán,

Türkmenisztán, Üzbegisztán) szintén helyüket keresik a Szovjetunió megszűnésével átalakult geopolitikai szituációban.

Szólni kell a posztszovjet tér legnagyobb részét kitevő, bár közjogilag nem a Szovjetunió jogutódjaként létrejött *Oroszországról* is, amelyet dolgozatom fenti szempontjai miatt – szovjet utódállam lévén – szintén a posztszovjet tér részének tekinthetünk. Az ország nagysága, valamint nagyfokú etnikai heterogenitása miatt a posztszovjet térség etnikai identitásokat vizsgáló írásába történő bevonását mindenképpen indokoltnak ítéltam. Annál is inkább, mert az orosz birodalmi nacionalizmus, illetve az országban élő, korábban hatalmi keretekkel, saját irodalmi nyelvvel, modern értelemben vett önálló identitással nem rendelkező, több tucat nép szovjet időkben kialakult/kialakított identitáskonstrukciói is szerves részét képezik a posztszovjet tér etnikai vizsgálatainak.

Fontos földrajzi dimenzió, hogy a fent említett országok pufferezóna-helyzete nem újkeletű. A nyugatról keletre irányuló közép- és kora újkori (német, lengyel, svéd stb.) expanzió, valamint az ellenkező irányú orosz terjeszkedési kísérletek az európai posztszovjet területeken számtalanszor átrajzolták a térség politikai, népességi és gazdasági térképét. De a Kaukázus, illetve Dél-Ázsia irányába történő 19-20. századi cári kolonizációs törekvések nyomában is jelentős hatalmi változások történtek, ezzel párhuzamosan pedig a korábbi társadalmi, kulturális kapcsolatok mélyreható átalakulása zajlott.

Mindeközben az új struktúrák egyszerre törölték el és használták fel a régieket. A helyben élő társadalmak politikai kultúráját, gazdasági berendezkedését alapvetően meghatározta határvidék-helyzetük, ám e szférák éppen a pufferezóna-jelleg miatt igen nagy komplexitást mutatnak. A térséget érintő politikai/társadalmi/gazdasági diskurzus igen gyakran alkalmaz leegyszerűsítő dichotómiákat (nyugat-kelet, fejlett-elmaradott, demokratikus-autoriter stb.), melyekben azonban a konkrét térségi konfliktusok és válságjelenségek csak nehezen értelmezhetők. A dolgozatban hangsúlyozom az identitásoknak, azok formálásának jelentőségét a társadalmak életét alakító folyamatokban, amelyek alakulását, ütközőpontjait, az elmúlt évek eseményeire gyakorolt hatását történelmi időléptékben és kontextusban is felmérhetjük. Az egyes népek és lokális közösségek identitását meghatározó narratívákból azokat a momentumokat kívántam kiemelni, összegyűjteni és földrajzi nézőpontból rendszerezni, amelyek kifejezetten a vizsgált terület mindenkori geopolitikai helyzetét, az itt élők egymáshoz való viszonyát és gazdasági attitűdjeit határozták meg.

A *szibériai és távol-keleti térséget* leszámítva elmondható továbbá, hogy voltak az idők során saját állami struktúrák kiépítésére való törekvések, az itt élők életét azonban többnyire eltérő geopolitikai irányultságú, külső erők határozták meg. Jelenlegi államiságuk kialakulását pedig már a korai történelmi időkben is meghatározta pufferezóna jellegük.

A *kelet-európai területen*, a Kijevi Rusz összeomlását követően, a környékbeli hatalmi centrumok (a tatárok, Lengyelország, Magyarország, illetve később a Habsburg Birodalom, valamint az Oszmán Birodalom) gyengék voltak a Rusz egykori területeit tartósan integrálni. Ugyanakkor ezen államalakulatok hatása a társadalomra nem volt teljesen észrevétlen. E területeket a 18/19. század során az orosz birodalmi törekvéseknek sikerült hatása alá vonni, ami egybeesett a helyi modern nemzetté válás idejével (amely folyamat például Belaruszban mind a mai napig tart). Ebben a régióban a nyelv, a kultúra, a politikai tradíciók nem különítették el az itt élőket markánsan az identitását amúgy birodalmi alapon alakító orosz népességtől. Ugyanakkor az emberek identitását meghatározó tényezők mégis számos jellegzetességgel bírnak. A Szovjetunióban is inkább a két szláv nyelven beszélő közösség identitását jellemző attribútumok közötti hasonlóságokat hangsúlyozták és így a birodalom perifériáin továbbra sem erősödhetett különálló identitásuk (BERNSAND, N. 2001; BOTTLIK Zs. 2016).

Más egy kicsit a helyzet ebből a szempontból a *Kaukázus* vidékén, ahol az orosz hódítási törekvések sokszor már a kezdetektől agresszív viszontválaszokat eredményeztek. De a cár által megszerzett, ritkán lakott *turkesztáni területeken* (a később Szovjet Közép Ázsiának nevezett térségben) is a társadalom szerveződése más alapokon nyugodott, mint Oroszorszáégé, amely egyébként szintén nem a hagyományos európai pályán mozgott. E tények már eleve magában foglalták az eltérő kulturális, nyelvi tradíciókkal rendelkezők egymáshoz képest távolságtartó attitűdjét. Ezen az 1950-es évek szovjet integrációs törekvései, a szovjet embereszmény szándékolt kialakítása sem változtattak lényegesen, jóllehet közelítették egymáshoz az egyes népcsoportokat.

4. Célkitűzés

A dolgozatban a posztszovjet fogalom, illetve a posztszovjet tér geopolitikai jelentőségének bemutatását követő részt nyolc fejezet követi, amelyek a történelmi korszakoknak megfelelően, lineárisan mutatják be a vizsgált térség népeinek identitását, illetve annak változását meghatározó folyamatokat. Egyetértek azokkal a szerzőkkel, akik úgy vélik, a mai nemzeti összetartozás érzése Európában a 19. század gazdasági folyamataiból levezethető politikai és társadalmi jelenségek eredőjeként írható le, ugyanakkor az ezidőtájt kialakult összetartozás érzésnek voltak előzményei a korábbi időszakokban is (ANDERSON, B. 2006). Ezért fontos a korai államkeretek pályájának, a nyelvállapot változásainak fölvezetése, valamint az e tényezők által meghatározott kulturális miliő hatására kialakult *etnikai areáliáknak* a bemutatása és definiálása, mivel a 19. századi nemzeti mozgalmak erősen táplálkoztak a „mi tudatot” korábban ilyenformán is meghatározó elemekből.

A Kelet-európai-síkság lakóinak többségét politikailag és kulturális szempontból is egyesítő Kijevi Rusz, bár kétségkívül a mai keleti szlávok identitásának alapszövetét jelenti, a 15. században a keleti szláv fejedelemségeket egyesítő Moszkvai Nagyfejedelemség (III. Iván óta Orosz Cárság) nem tekinthető a Rusz közvetlen jogutódjának (KUSBER, J. 2009B). Itt fontos azt is megjegyezni, hogy a posztszovjet vidéken az orosz hódítást megelőzően több olyan virágzó államalakulat (a Mongol-, az Oszmán Birodalom, vagy a perifériákon Grúzia, valamint Örményország), illetve nyelvi-, kulturális csomópont volt megtalálható az idők során, amelynek hatása a mai napig kimutatható a helyi népek identitásának alakulásában. És persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy főként Szibériában, illetve a távol-keleti területeken nem csekély azon területek nagysága sem, ahol (leginkább az elszigeteltségük miatt) a helyi lakosság társadalmi struktúráinak kialakulása az európai mintáktól teljesen eltérő utakon haladt és csak az orosz területi expanzió következményeként találkoztak más jellegű társadalomszervező erővel. Identitásukat, esetenként állami kereteiket pedig a szovjethatalom támogatásával, annak érdekei mentén alakíthatták/alakították ki.

A 15. századtól kezdve Oroszország folyamatosan tágította a rendelkezésére álló földrajzi teret, ami az állam kereteit meghatározta. A területszerzést több kutató egyfajta belső gazdasági, illetve társadalmi feszültségként írja le, amely már a keleti szlávok egyesítésekor is meghatározta az állam földrajzi kereteinek folyamatos tágítását (WÜNSCH, T. 2009). Egyrészt a természetes határok hiánya, illetve annak keresése mellett az extenzív gazdaság működése is igényelte a termelésbe vont térségek folyamatos növelését. Ez a folyamat különösen a dzsingiszi birodalom utódállamainak elfoglalásától, valamint a hatalmas szibériai és távol-keleti területek meghódításától kezdve eredményezte fokozatosan az állam vezetésében a birodalmi attitűd kialakulását. A hatalmas térségre kiterjedő állam működése nemcsak a közigazgatás, hanem a kommunikáció egységesítését is megkövetelte. A russzifikáció keretében az orosz nyelv és kultúra állam által következetesen, sokszor erőszakosan vezérelt hatását láthatjuk az orosz etnikai tér peremén élő, egykor más állami és kulturális közegben

élők identitásának alakulásában. Ugyanakkor az ország gazdasági ereje nem volt elég a nyelvi, kulturális különbségek egységesítésére, de legalábbis nivellálására, így sok esetben, főként a nyugati területeken ennek ellenpontjaként alakultak ki a helyi nemzeti mozgalmak (WEEKS, T. R. 2010).

A 19. század második felében, a gazdasági fellendülés idején, általánossá váltak a népszámlálási összeírások. Ezek népességstatisztikai adatai alkalmasak voltak a lakosság etnikai összetételének és területi elhelyezkedésének bemutatására. A cári Oroszországban 1897-ben történt az első és egyetlen ilyen típusú adatgyűjtés, amely alkalmas arra, hogy a klasszikus etnikai földrajzi módszerrel rekonstruáljuk, hogy a korábbi történelmi események során létrejött hatalmas országban a cári berendezkedés és nemzetiségi politika következményeként hogyan alakult a különböző csoportok összetétele és térbeli eloszlása.

Az első világháború elsöpörte a már tervezett következő teljes országra kiterjedő népszámlálás levezénylését, így az adatokból kiolvasható változásokra a cári időszak utolsó évtizedeiben csak indirekt módon következtethetünk. Ugyanakkor a háború után több jelentősebb változás hatott a helyi népek identitására. Egyrészt az 1917-es bolsevik hatalomátvétel, amely amellet, hogy egy alapvetően új politikai berendezkedést hozott, teljesen átalakította a korabeli identitást meghatározó, nacionalizmusról szóló narratívát is. Másrészt pedig az ország hirtelen külpolitikai defenzívába szorult és jelentős nagyságú területeket veszített, elsősorban a területének nyugati felében. Ettől fogva a Szovjetunió ideológiai alapvetései határozták meg a nemzetiségpolitikai irányokat.

Ebben a keretben három történelmi keresztmetszeten keresztül vizsgálódhatunk. A hatalom kezdeti, 1920-as években jellemző megengedőbb, a nemzetiségek számára nagyobb politikai mozgásteret biztosító időszaka lehetővé tette a saját öndefiníciók megélését és (többé-kevésbé) intézményi háttérének kiépítését. Ezt változtatta meg az 1930-as évekre az időközben megszilárduló sztálini rendszer, amely addig nem látott agresszivitással likvidálta szó szerint azokat a tényezőket, amelyek a kisebbségek kialakuló önálló identitásának további alapját adhatták volna, gyengítve a politika által kívánt egyre fokozódó hatalmi koncentrációt. A hatalom az erőszakos szovjetizáció során óriási asszimilációs nyomást helyezett általában a kisebbségi csoportokra, különösen azokra, amelyek különálló identitása már korábban leírható volt. Sztálin halála után a szovjetizáció folyamata jelentősen enyhült és inkább indirekt módon törekedett elsősorban a szovjet államhoz lojális helyi elit létrehozására és erősítésére, az orosz/szovjet kultúrát magáévá tevő szovjet embereszmény kialakítására.

A szovjet időszak népszámlálásai alapján készült térképek jól tükrözik a fenti folyamatokat és az adatgyűjtés többé-kevésbé hasonló módszertana összehasonlíthatóvá is teszi az etnikai térszerkezetben megfigyelhető változásokat az eltérő történelmi pályáról érkező nagytérsegekben (SELEGEN, G. – ROOF, M. K. 1958; JAHN, D. 1970).

A Szovjetunió 1991-es összeomlását követően annak belső köztársasági határai mentén kialakult utódállamok jelölik ki a kereteket. A politikai átalakulás után azonban már a globalizáció által is meghatározott szituációban kell értelmezni a történéseket. Ugyanakkor a nemzeti érzés, az új államok elitjének érdekei, a helyi sajátosságokra alapozva a mai napig ébren tartják a korábbi kommunista ideológiával átítatott (speciális) nemzeti érzéseket. Mielőtt ezeket az eseményeket részletesen áttekinteném, a dolgozat keretét a posztszovjet fogalmat és a térség konfliktuspotenciálját járom körül.

***

A dolgozat fókuszában fontos kérdés, hogyan vált/lett Oroszország fokozatosan soknemzetiségű állammá, birodalomká? Ennek során alakultak ki olyan sarokpontok amelyek a lakosság etnikai összetételére és annak változására a mai napig hatást gyakorolnak.

Fontos továbbá azokat a mozzanatok (történelmi események) is górcső alá venni, amelyek bizonyítják, hogy Oroszország és a Szovjetunió története nem csak és kizárólag az oroszok története. A mindenkori hatalom viszonya, illetve annak alakulása is jelentős szerepet kapott az inkorporáció vagy az alávetettség következményeként. E folyamatok megmutatkoznak a különböző etnikai csoportok területi allokációjában, amit bizonyít(hat)nak a 19. század végétől beinduló censzusok etnikai adatai. Az etnikai kép sokszor erőszakos változásának felvázolásában kérdés lehet, hogy a szovjet összeomlás utáni konfliktusok mennyiben eredeztethetők mindezekből?

A dolgozat *térbeli kerete* a posztszovjet tér, amely az immár politikai önállósággal rendelkező egykori szovjet tagköztársaságokat jelenti. A fő cél ennek a térségnek etnikai folyamatait áttekinteni, az etnikai térszerkezet alapszövetét meghatározó etnikai areáliákat kialakító mozzanatoktól egészen a 2010-es évekig. Az *idődimenzió* legfőbb tartópillére a helyi identitáskonstrukciók kialakulásának körülményei mellett az a folyamat, amelyben ezek az elemek találkoznak az orosz cári birodalommal. Az események időszalagjának további sarokpontjait a térség történelmének sorsfordító mozzanatai határozták meg. A modern értelemben vett identitáskonstrukciók kialakulását követően már a dolgozat a népszámlálások statisztikai adataira, illetve azok területiségére fókuszál. A cári, valamint a kommunista hatalomátvételt Sztálin haláláig átívelő, majd az azt követő az összeomlásig terjedő időszak adatait a klasszikus etnikai följajzi módszerekkel (leginkább a területi változások, illetve az adatfelvétel módszereinek eltérő volta miatt) összehasonlítani nem lehetséges, ugyanakkor igyekeztem, amennyire lehetett a változásokra reflektálni. Ez leginkább az *illusztrációs anyag* térképeinek tartalmával volt elérhető.

5. Mi a posztszovjet? A posztszovjet konfliktusok alapjai

John Lukács magyar származású történész úgy vélte, hogy 1989-ben véget ért a „hosszú” 19. századot követő „rövid” 20. század, amely az első világháború kitörésétől a második világháború véres eseményein és az azt követő hidegháborús időszakon keresztül a köztes- és kelet-európai politikai rendszerváltozásig, 1989-ig tartott (LUKÁCS, J. 1993). Ezt az összeomlást tetőzte be az e korszakban meghatározó hatalmi pozícióban lévő Szovjetunió felbomlása is. Az 1917. őszi kommunista hatalomátvételtől lényegében 1991 decemberéig a világ legnagyobb területű országa meghatározó világpolitikai tényező volt. Ez a korszakhatár, az egész fentebb meghatározott időszak egyik nagyhatalmának, illetve érdekszférájának totális politikai, gazdasági és társadalmi átalakulásának kezdeteként is felfogható. Ekkor keletkezett a posztszocialista és posztszovjet kifejezés is utalva arra, hogy a szovjet/szocialista korszak letűnével olyan időszak köszöntött be ennek a térségnek az életében, ami magán viseli a korábbi időszak nyomait is.

Ez persze a kifejezésnek csupán az idődimenziója, aminek csak az origóját datálhatjuk. Ha jobban megvizsgáljuk a fogalom különböző kontextusokban történő használatát, arra juthatunk, hogy egy átmeneti állapotra alkalmazza a tudomány, közelítéstől, nézőponttól függetlenül.

5.1. A posztszovjet fogalom értelmezése

A *társadalomtudomány* a posztszovjet jelzőt általánosságban arra az átmeneti időszakra vonatkoztatja, ami már nem egészen szovjet, ugyanakkor még nem alakult ki szilárdan a kívánatos „új” struktúra sem, ami a társadalom élete számára biztonságos keretet nyújthatna. Ez az átmenetiség a mindennapi élet csaknem minden szintjén meghatározó, és mély belső társadalmi törésvonalakat okoz. E feszültségek a térség geopolitikai helyzetéből fakadóan a világ figyelmét is időről időre magukra irányítják.

Ebből a szempontból tehát az átmeneten, annak jellemzőin van a hangsúly. Ugyanakkor a fogalom az átalakulás irányát nem adja meg, sőt az átmeneti hibriditás stabilizálódhat, ami az ezzel járó válságot képes létformává változtatni (GLEBOVA, I. 2010). A történelmi időtávlatban viszonylag gyorsan lezajló politikai változások nemcsak a Szovjetunióban, hanem az egész szovjet érdekszférában egész sor mélyreható változást okoztak. Az 1980-as évek végén kezdődő előkészítő szakasz után az első szabad választások alkalmával létrejövő, még gyenge politikai struktúrákra rászakadtak a szocialista tervgazdaságból a piacgazdaságba történő átmenetet övező gazdasági válság problémái. Az állam gazdasági szerepének drasztikus visszaszorulása, a szocialista nagyvállalatok csődje, a bankrendszer átalakítása a politikai keretek át/kialakításánál, a szabad választások megszervezésénél, illetve lebonyolításánál jóval hosszabb ideig tartott. Ez azokban a térségekben, országokban is így volt, ahol a szocialista gazdasági rendszer tarthatatlansága még a politikai rendszer megváltozását megelőzően jelentkezett (Erre jó példa Lengyelország esete, ahol az 1980 decemberében történt rendkívüli állapot kihirdetését a hiánygazdaság, majd évtizedes mély gazdasági válság kísérte).

A változásokkal párhuzamosan jelentkező gazdasági problémák negatív társadalmi jelenségeket is okozott (például munkanélküliség, hirtelen elszegényedés, vagy éppen témám fókuszában lévő társadalmi- és etnikai feszültségek kiéleződése stb.). Ezek a változások pedig az egész átmenetet elhúzták időben, sok helyen még most sem történt meg a kívánt mértékű társadalmi átalakulás. Ez a helyzet erősen visszahatott a térség (bel- és kül)politikai, valamint gazdasági pályájának további alakulására is (LEHMANN, M. 2021). E folyamatok térségbeli vizsgálatánál nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy e fenti eseménysorozattal párhuzamosan zajló globális folyamatok újabb és újabb kihívások elé állították a világ többi részét is. Ezek közé tartoznak többek között a bipoláris világrend felbomlásával kapcsolatos jelenségek.

A posztszovjet fogalom *geopolitikai* megközelítése már az ezredfordulón szembetalálkozott azzal a problémával, hogy a szovjet utódállamok közül többen nem értenek egyet e kifejezés tartalmával és a megváltozott geopolitikai szituációra hivatkozva szeretnék a politikai érdekhatárokat is máshol meghúzni. Ami praktikusán azt jelenti, hogy a hagyományos földrajzi elnevezések, térkonstrukciók tartalmának 1991-től történő fokozatos megváltozása nemcsak azok újradefiniálását, hanem új fogalmak (*földrajzi lehatárolások*) kialakítását, bevezetését is igényelték (RUMER, E. B. – EICKHOF, M. 2007). Így például a világpolitika fókuszában lévő egykori kaukázusi és a (szovjet) közép-ázsiai tagköztársaságok földrajzi allokációjára a „posztszovjet térség” helyett inkább a „Közép-Eurázsia” fogalmat javasolják használni (SCHMID, K. 1992; HALBACH, U. 2002; SIMAI M. 2014).

Emellett szólni kell arról is, hogy a posztszocialista kifejezés jelentéstartalma az elmúlt időszakban gazdagodott. A fent említett időbeliség hangsúlyozása vagy éppen a térségi fókusz kiemelése mellett tanulmányában Tauri Tuvikene a jelző három különböző funkciójáról ír, miszerint lehet (a térbeli és időbeli dimenziót tartalmazó) tartály, állapot vagy egy de-territorializált koncepcióra történő utalás is (TUVIKENE, T. 2016).

A geográfus nézőpontból írt disszertáció fókuszában leginkább nem a fogalom elméleti kereteinek tisztázása vagy esetleg újradefiniálása áll, így a posztszovjet teret elsősorban országokkal, mint *földrajzi entitásokkal* leginkább megfogható módon igyekeztem meghatározni (SCHENK, F. B. 2002). Ugyanakkor lényegesnek tartjuk, hogy az etnicitás kialakulásának időbeli dimenziójában és értelmezésének változásában is vizsgáljuk és jellemezzük az etnicitással kapcsolatos folyamatok jellegzetességét a Szovjetunió összeomlását követő, megváltozott, új keretrendszerben.

Vizsgálódásunkat az egykori Szovjetunió 22,5 millió km²-es területe jelöli ki, amely a Balti-tengertől a Csendes-óceánig, illetve a Novaja Zemljától Kínáig, Perzsiáig húzódott.

Magába foglal több természetföldrajzi övet, a tundrától az eurázsiai tajgán és sztyepp területeken át, egészen a közép-ázsiai száraz kontinentális sivatagi területéig. Kelet-Nyugati kiterjedését talán a legjobban az szemlélteti, hogy 11 időzóna halad át rajta, ami praktikusán csaknem egy fél napi különbséget jelent a terület keleti és nyugati szélén lakók számára. Ezen a területen ma 15 ország található, amely országok a szovjet időszakban a politikai deklarációk szintjén föderális egységekként funkcionáltak és de jure ma is – jóllehet számtalan esetben heves viták által kísérve – az 1991-es összeomlásokkor létező határokkal rendelkeznek (STADELBAUER, J. 1994).

Ezek az egységek azonban nem a kezdetektől léteztek, illetve főleg a szovjet korszak első felében folyamatosan formálódva alakultak ki, ezért célszerű a mai országok kialakulásának szovjet történetét ehelyütt legalább vázlatszerűen áttekinteni.

5.2. *A posztszovjet tér entitásainak kialakulása és szovjet időszakban történő változása*

A Szovjetuniót az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után kitört polgárháborút követően 1922 decemberében alapították, az Oroszországi-, a Belarusz-, az Ukrán- és a még ebben az évben kikiáltott azeri, örmény és grúz államok összevonásával keletkezett Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaság (SZSZK) uniójaként. A területe az első világháborút lezáró békék és a polgárháború következményeként kisebb volt, mint az Orosz Birodalom legnagyobb kiterjedése, főleg annak nyugati részében veszített jelentős részeket. Ekkor szervezték meg ugyanis csaknem 130 év után az önálló Lengyelországot, és ekkor alakult meg Nagy-Románia is. Keleti országrészeik jelentős, korábban cári területeket foglaltak magukba, az orosz kultúrához is több szálon kötődő, ingadozó identitással bíró tömegekkel. Ugyancsak ekkor került a térképre a Baltikum három mai értelemben vett kis területű állama Észtország, Lettország és Litvánia is.

Az új ország közigazgatási rendszerét vizsgálva látható, hogy további két szubnacionális szintű entitást képezett az ország ázsiai, száraz sztyepp, félsivatagi és sivatagi régiójában a Kirgiz- és a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság (ASZSZK) (1. ábra). Emellett pedig meg kell említeni még az ugyancsak ebben a régióban a Buharai- és Hivai Kánság romjain létrejött Buharai- és Hivai Népi Szovjetköztársaságot, amelyek ekkor még szovjet protektorátusként működtek.

A polgárháború és a bolsevikok hatalmának megszilárdítása után az 1920-as években a hatalom nemzetiségi politikájának lényege, hogy meg kell nyerni a kisebbségeket ügyüknek. Ennek alapja, hogy a kommunista ideológiát az adott népcsoport nyelvén kell a tömegekhez eljuttatni, amelynek kereteit az adott csoport etnoterritoriális egységének kialakítása és az (egyébként központilag irányított) etnikailag meghatározott intézmények megszervezése adja, sok esetben pedig a nemzeti nyelv megteremtésének állami támogatása segíti. Az így kialakított, később az etnicitás szempontjából nagy jelentőséggel bíró *etnoterritoriumok* száma és kategóriája az idők során folyamatosan változott. A legszélesebb körű keret a tagköztársasági (Szovjet Szocialista Köztársaság (SZSZK)) szint volt, de ezeken belül – stílszerűen mint a matrjoska babák – autonóm köztársaságok (ASZSZK), vagy autonóm területek (AT), esetleg nemzetiségi körzetek (NK) is léteztek, amelyek egyben különböző szinteket is jelentettek a közigazgatási hierarchiában.

A fent említett alapstruktúrát először a közép-ázsiai népek helyzetét meghatározó, a politikai egységek kialakulását deklaráló folyamatok változtatták meg. 1926-ban megtörtént a Turkesztáni ASZSZK felosztása és népeinek állami keretekbe történő megszervezése. Déli részéből, megosztozva a Buharai- és Hivai Népi Szovjetköztársaság területén kialakították a Türkmen-, illetve az Üzbég SZSZK-t, melynek keretén belül létrejött a döntően tádzsikok által lakott térségekből a Tádzsik ASZSZK, amely később – 1929-ben – tagköztársasági rangot kapott. Ekkor hozták létre a Kara-Kirgiz- és Kara-Kalpak Autonóm Területeket (AT) is.

Az egykori Turkesztáni ASZSZK északi és a Kirgiz ASZSZK területeiből 1936-ban alakították ki a Kazah SZSZK-t. A saját elnevezésükre használatos „qazaq” (kazak/kazah) szó helyett a kirgiz etnonímát használta az orosz hatalom a kozák szóra való hasonlatosság miatt. A ma kirgizeknek nevezett csoportokat pedig az imént említett autonóm területtel rendelkező kara-kirgizekként tartották számon. Ugyancsak ekkor kapott tagköztársasági rangot Kirgiz SZSZK néven a korábban Kara-Kirgiz ASZSZK-ént funkcionáló térség is. A Karakalpak AT pedig jelentős területi átszervezés után az Üzbég SZSZK részévé vált. Ekkortól számítjuk többé-kevésbé a mai országhatárok kialakulását és erre a területre a Szovjet Közép-Ázsia meghatározást is.

Ugyancsak 1936-ban a Kaukázuson túli SZSZK területéből szervezték meg a csaknem 20 évvel korábbi államok területén az Azerbajdzsáni-, a Grúz-, valamint az Örmény SZSZK-kat. Ekkor már 11 tagköztársaság és több autonóm köztársaság, illetve autonóm terület létezett a Szovjetunió területén. A második világháború kitörésekor, döntően a nem sokkal korábban megkötött Molotov-Ribbentrop-paktum következtében, 1939-ben a Szovjetunió jelentős, korábban az Orosz Birodalomhoz tartozó térségekkel bővült. Lengyelország német lerochanása után, az orosz agresszió következményeként a Belarusz és Ukrán SZSZK jelentős keleti szláv nyelvű, ortodox vallású lakossággal rendelkező területekkel egészült ki. A következő évben annektálták a balti államokat, illetve a Prut és a Dnyeszter között elterülő, ekkor Románia részeként funkcionáló korábbi Besszarábiát. A balti térség Észt-, Lett-, Litván SZSZK, Besszarábia pedig Moldovai SZSZK néven (kiegészülve a Szovjetunióban 1924-ben már korábban létrejött Moldáv ASZSZK egy keskeny, a Dnyeszter bal partján fekvő területével) vált az ország tagköztársaságává. Ugyanakkor a Karél Autonóm Terület szintén köztársasági rangot kapott, amit később (1956) visszavettek, és autonóm köztársaságként funkcionált tovább.

A második világháború után a győztes Szovjetunió újabb területekkel bővült. 1944-ben kebelezte be az ország az orosz protektorátusból 1921-ben önállóvá vált Tuvai Köztársaságot (PENTER, T. 1997). A korábbi Kelet-Poroszország északi része, Kalinyingrádi terület néven az Oroszországi SZSZSZK-hoz került, csakúgy, mint a Kuril-szigetek és Szahalin sziget is, amelyeket a Szovjetunió a háborúban vesztes Japántól szerzett meg. Az 1939-ben Csehszlovákiához, majd annak szétesése után Magyarországhoz tartozott Kárpátalja az Ukrán SZSZK-hoz került szintén a 2. világháborút követően.

A Szovjetuniót 1955-től egészen az összeomlásáig 15 tagköztársaság alkotta, ezeken belül 20 autonóm köztársasággal, 7 autonóm területtel, valamint 10 nemzetiségi körzettel. Az összeomlás után csak a tagköztársaságok alakultak/alakulhattak át önálló országokká, míg a többi szubnacionális entitás is megmaradt, mint az újonnan kialakult országok alacsonyabb szintű közigazgatási egységei, ami több esetben éles konfliktusokat generált. Miután ezek alapjait valamely népcsoport településterülete adta, a rendszerváltás kísérte problémák történelmileg meghatározott etnikai éle a mai napig súlyos társadalmi problémákat okoz. Ennek manifesztumai például azok az el nem ismert országok is, amelyeket legtöbb esetben a szovjet időszakból örökölt politikai egységek jelentettek (VAN MEURS, W. 2003; CSINTALAN L. – ERÖSS Á. 2016).

5.3. A nagytérség geopolitikai helyzete

A Szovjetunió összeomlásával, a bipoláris világ megszűnésével, alapvetően megváltoztak a geopolitikai keretek, ami az utódállamok külső és belső törésvonalainak kiéleződésével járt (GÖTZ, R. – HALBACH, U. 1992). Az alaphelyzetet az adja, hogy ezen államok legnagyobbika, Oroszország örökölte a szovjet atomarzenált. E tény az országot továbbra is a nagyhatalmak sorában tartja, így nem közömbös a világnak, hogyan sikerül az átmeneti korszak után a gazdasági, a politikai, valamint a társadalmi helyzetet stabilizálni

az egész posztszovjet térségben. Bár Oroszország a Szovjetunió összeomlásával több millió km²-es térségeket veszített, de még mindig Földünk legnagyobb országa a maga 17,5 millió km²-es területével, amely két kontinensen terül el. Ebből következően határozza meg több tényező is geopolitikai törekvéseit. Egyrészt gazdasági kapcsolatban áll a jelentős gazdasági potenciállal rendelkező Európával, illetve a kaukázusi és közép-ázsiai regionális etnikai konfliktusokkal is terhelt hot spot-okkal (KUHN, T. – PLOTTKA, J. 2017). Ez a tény azokat az irányokat is meghatározza, amelyekből az ország fenyegetettnek érzi magát. A gazdasági erő mellett a nyugati országok demokratikus berendezkedése további kihívást jelenthet az autokratikus orosz vezetés számára, miközben a másik két irányból a radikális iszlám jelenthet fenyegetést az Oroszországban élő több milliós és növekvő számú muszlim lakosságon keresztül. Emellett nem szabad elfelejtenünk az egyre erősödő Kína szomszédságáról sem (SZILÁGYI I. 2013; NAGY L. – SOMOGYI T. 2017).

Ebben a kialakult szituációban felsejlik a mackinderi „kulcsövezet” (pivot area) illetve „magterület” (heartland) elmélete is, amely szerint a világ jelentős erőforrásai ezeken a területeken találhatók és a története során folyamatos terjeszkedésben működő Oroszország felügyelt és nagy részét felügyeli ma is (MACKINDER, H. 1904).

A külső helyzet megváltozásának, illetve a bipoláris világ megszűnésének egyik legfontosabb manifesztuma, hogy az új államok létrejöttével olyan területek keletkeztek, ahol Moszkva már nem tudta tartani a pozícióit. Ez leginkább azzal a konfliktussal járt, hogy az így kialakult geopolitikai vákuumba más nagyhatalmak kívánják gazdasági érdekeiket befolyásuk növelésével eljuttatni. Ezzel természetesen szemben állnak az orosz érdekek, amelynek alapja természetes határok híján a politikai tér perifériáin egzisztáló puffterület kialakítása/fenntartása, ami kompenzálhatja a hosszú határvonal nehéz védhetőségét. Ez a stratégia mozgatta az orosz hatalmi terjeszkedést már a korábbi évszázadokban is, ami egyrészt a jól védhető természetföldrajzi határokat kereste, másrészt ütközőzónák kialakítását célozta, valamint az egész évben használható „meleg-tengeri” kijáratokat óhajtotta (NAGY L. – SOMOGYI T. 2017). Így nem csoda, hogy az orosz diplomácia megalkotta az ún. „közel külföld” kategóriáját és az így definiált térségben a moszkvai hatalom – nézete szerint – érdekeinek érvényesítése/megvédése okán, akár katonai beavatkozást is végrehajthat (BAGI J. 2008).

Ez a doktrína jelenik meg a posztszovjet térségben ma is – a főként orosz támogatással létrejövő és – egzisztáló az egykori etnoterritóriumokból keletkező szakadár államok létrejöttével (Transznyisztria, Abházia, Dél-Oszétia, Karabah, Kelet-Ukrajna (2. ábra), amelyek lehetővé tették az orosz katonai jelenlét további fenntartását ezeken a területeken. A köztes-európai egykori szocialista országok hatalomváltásával, politikai és gazdasági orientációjuk megváltozásával a második világháború után kialakult (európai) orosz geopolitika is megváltozott. Az egykori szovjet tagköztársaságok önállósodásával pedig az orosz politikai tér defenzívája is együtt járt. A sok esetben évszázados határok visszahúzódnásával a nemzetközi erőegyensúly is megváltozott. Ebben a szituációban az Európai Unió, valamint a NATO, többek között a három, szintén korábbi tagköztársaságként funkcionáló balti országgal történő bővítését is súlyos érdeksérelemként éli meg a birodalmi attitűddel egyik napról a másikra szakítani nem tudó Oroszország (SAKWA, R. 2021).

Az orosz érdekek feletti aggodalom alapjait egyfelől a NATO-nak az elmúlt másfél évtizedben a globális konfliktusokban történő intenzívebb szerepvállalásában, illetve abban a tényben látják, hogy ennek folyamatában fizikailag is egyre inkább közelít az orosz érdekszférához. Úgy látják továbbá, hogy Koszovó nyugati támogatással történt etnikai alapú függetlenedése precedenst teremtett az oroszországi kisebbségek meglévő elszakadási törekvései számára, és ezzel elmélyítette a konfliktusokat is. Emellett

veszélyként értelmezi az ország szomszédságában lévő, etnikailag is meghatározott konfliktusokban szerepet játszó szervezetek tevékenységét is (NAGY L. – SOMOGYI T. 2017).

A stratégiai érdekek mellett, a posztszovjet térségben való jelenléte kapcsán, a hatalom hivatkozik az egykori szovjet tagköztársaságokban immár kisebbségi sorba került nagyszámú orosz ajkú népesség érdekvédelmére is (2. ábra). A fenti geopolitikai változások alapvetően változtatták meg több millió ember helyzetét. Nemcsak egyik napról a másikra kerültek kisebbségi sorba, hanem sokszor a társadalmi, gazdasági, valamint a hatalmi centrumokból egyúttal a perifériára is. Az önállóvá vált tagköztársaságokban megváltozott a hivatalos nyelv, amit a korábbi évtizedekben az identitásukban birodalmi attitűddel jellemezhető orosz ajkúak jelentős része nem sajátított el megfelelő módon, így számukra tömegesen okozott e tény sokszor súlyos konfliktusokat, annak ellenre, hogy az orosz nyelv, bár csökkenő mértékben, de sok helyen meg tudta őrizni pozícióját.

Emellett azok az ágazatok kerültek először gazdaságilag nehéz helyzetbe a kibontakozó válságban, ahol többségük tevékenykedett. Nem csoda, hogy ma már jelentős azoknak az orosz állampolgároknak a száma, akik az egykori birodalomnak a jelenlegi Oroszországi Föderáció határain kívüli területén születtek. Nagyrészüket a második világháborút követő szovjet hatalmi (és gazdasági) offenzíva következtében került más tagköztársaságba, sok esetben a perifériákra (PEYROUSE, S. – PASSET, E. 2007). Ennek célterületei az 1950-es években feltörendő észak-kazahsztáni szűzföldek, valamint a szibériai és a távol-keleti tajga ásványkincseket rejtő területei mellett szerte az országban az újonnan kialakított ipari centrumok voltak. A Szovjetunió összeomlását követő évtizedekben pedig e társadalmi csoportok folyamatosan húzódtak vissza a nagyobb biztonságot jelentő központi orosz etnikai területekre. E migrációs folyamat rajtuk kívül jelentős helyi, a szovjet kultúrához többé-kevésbé asszimilálódott népességet is magával ragadott (CHUDINOVSKIKH, O. – DENISENKO, M. 2017).

A posztszovjet térség gazdaságilag is fontos az orosz centrum számára. Az önállóvá vált országok továbbra is nagyon fontos, sok esetben stratégiai fontosságú ásványkincsel rendelkeznek. Ezek jelentős részét az adott országok csak Oroszország segítségével, illetve az egykori, a központ irányába kiépített szállítási útvonalakon juttathatják el a világpiacra. Ez az egymásra utaltság szintén többször megjelent már a geopolitikai csatározásokban.

A Szovjetunió fölbomlásának folyamatával párhuzamosan szinte azonnal megindult azoknak a kereteknek a kialakítása, ami a térség egymással való kapcsolatait volt hivatva összefogni. Az egykori állami integráció gazdasági kapcsolatait kezdetben a Független Államok Közössége (FÁK) tartotta fenn, míg a közös katonai-biztonsági együttműködés okán írták alá Taskentben a Kollektív Biztonsági Szerződést. A későbbiekben több, az utódállamok között fennálló intézményi kapcsolat is kialakult (LIPUSZ É. 2013).

A Szovjetunió felbomlását az 1991. december 8-án, a lengyel határhoz közeli pártüdülőben (Belovezszzkaja Puscsa) aláírt dokumentumhoz köthetjük, amit még ugyanebben a hónapban Alma-Atában, Kazahsztán akkori fővárosában megerősítettek, amivel megalakult a FÁK. A szervezet munkájában a balti országok semmilyen módon, már a kezdet kezdetén sem vettek részt, Grúzia pedig az akkor zajló polgárháborús helyzet miatt csupán megfigyelői státuszt kapott és csak 1993-ban vált teljes jogú taggá (GÁL M. 2021). Már 1992-ben felmerült, hogy a tagállamok katonailag is működjenek együtt és 2002-re megalakult a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete, a FÁK katonai-politikai együttműködése, amit sok megfigyelő amolyan ellen-NATO-ként értelmez. 1993-ban született a szervezet alapokmánya, amely szerint a FÁK nem állam, a résztvevők önálló entitások, elismerik egymás szuverenitását és határainak sérthetetlenségét. A tulajdonképpen szabadkereskedelmi övezetként működő szervezet munkája során folyamatosan szélesítette hatáskörét, ugyanakkor az iniciatíváinak többsége nem ment át a gyakorlatba.

A FÁK tagsága az idők során változott, illetve a tagállamok között több kisebb régióra kiterjedő integrációs szervezet jött létre. Azerbajdzsán 1992–93 között szüneteltette tagságát. Jelenleg a korábbi konfliktusok, illetve belpolitikai változások folyományaként Türkmenisztán csak megfigyelői státuszban van, Grúzia pedig a 2008-as katonai konfliktus következményeként elhagyta a szervezetet. Ukrajna 2014-ben a Krím orosz annektálása miatt lépett ki. Jóllehet, az Ukrán Legfelsőbb Tanács a kilépési dokumentumot nem cikkelyezte be, de az ország nem vesz részt azóta sem a közösség munkájában.

A posztszovjet régió államainak további regionális együttműködései közül ki kell emelni a Szervezet a Demokráciáért és Gazdasági Fejlődésért (GUAM) szervezetét, az Eurázsiai Gazdasági Uniót, illetve az Oroszország és Belarusz között kialakult, lényegében szövetségi állami kapcsolatot is (SCHMITZ, A. 2007). Szintén a volt utódállamok integrálódási törekvéseit tükrözik a térségben egzisztáló, el nem ismert államok (Abházia, Dél-Osztétia, Dnyesztermenti Köztársaság (Transznyisztria), Hegyi-Karabah Köztársaság (Arcah)) szervezete, a Közösség a Demokráciáért és a Nemzetek Jogaiért (MEISSNER, B. 1994B). A balti országok által 1991-ben alapított Balti Közgyűlést az Európai Unió is támogatja, csatlakozásukat követően is.

5.4. A posztszovjet tér etnikai jellemzői a 21. század elején

Az eddigiekből is látható, hogy a szovjet terület egységek belső határainak kialakításában, valamint a Szovjetunió e határok mentén történő szétesésével keletkező problémákban fontos szerepe van az etnicitásnak. Ez az ország területi egységeinek (tagköztársaságainak, autonóm területeinek és autonóm körzeteinek) kialakításakor is fontos szempontként jelent meg, jóllehet a hatalom az egyes etnikai csoportokat egymással, illetve az orosz többséggel sem kezelte következetesen egyenragú félként. Az így kialakult etnikai-, vallási- és egyéb társadalmi feszültségeket az utódállamok is megörökölték (GÁL M. 2021).

Tekintsük át röviden az egykori Szovjetunió területének etnikai jellemzőit és annak utóbbi évtizedekben tapasztalható változásait. Az ország legutolsó, 1989-ben lezajlott népszámlálásának etnikai adatai közel 200 kategóriát tartalmaznak. Ennyi azoknak a lehetőségeknek a száma, amelyekbe önbevallás alapján az ország közel 300 millió főnyi lakosa besorolhatta magát. A listát áttekintve megállapíthatjuk, hogy nemcsak az etnikai kategóriák nagy száma, hanem a csoportok definiálása is igen sokrétű volt. A köztes-európai nézőpontból fontos nyelvi kategóriákon túl, a kulturális miliő, valamint a hatalomhoz fűződő viszony is meghatározó lehetett az öndefiníciónál.

Az etnicitás problémáját a vizsgált területen két oldalról közelíthetjük meg. Egyrészt az orosz nemzeti identitás kialakulása felől, másrészt pedig a meghódított, az orosz kultúrához, nyelvhez nem kötődő, saját identitását annak ellenében kialakító csoportok nézőpontján keresztül.

A térségben az orosz nyelvű, ortodox vallásúak együvé tartozása, majd később a nemzeti identitás kialakulása összefüggött a cári Orosz Birodalom formálódásával, mert az orosz nacionalizmust elsősorban Oroszország birodalmi jellege foglalta keretbe (VON HIRSCHHAUSEN, U. 2009). A jelentős hódításokat leginkább a természetes határok keresése, ezzel együtt a külső fenyegetettség miatti erős állam iránti igény indukálta. A premodern időkben az orosz identitás másik pillére, az ortodox vallás miatt idegennek látszó „Nyugat” és az általa definiált „Kelet” közötti pozicionálás volt. Az együvé tartozás erősítéséhez járult hozzá harmadik meghatározó elemként a 19. századi modern nacionalizmus kezdetekor a Napóleon fölött aratott katonai győzelem is (KÖSZEGI M. 2018; 2019).

Ugyanakkor az európai centrum felől a köztes-európai térségen át nyugati irányból Oroszországot is elérő nacionalizmus közvetlenül csak a birodalom nyugati részén élőket

érintette. Az itt élő nem ortodox népek (lengyelek, baltiak) önálló nemzeti mozgalmait országon belül leginkább a birodalom ellenében fogalmazták meg magukat, a már sokszor évszázadok óta meglévő kulturális különbségekre vagy a korábbi önálló államalakulataikra történő hivatkozással. De a keleti szláv csoportok értelmiségi rétegei között (ukránok, belaruszok) is megindult önállóságukat célzó nemzeti mozgalmak megszervezésének folyamata (SCHARFF, R. 1982). A birodalom egyéb népei a helyi sajátosságaik nyomán kialakult kulturális, illetve életmódbeli különbségeik alapján határozták meg és alakították ki identitásukat. Ezek az identitáskonstrukciók találkoztak aztán a birodalmi orosz nacionalizmussal. Ez utóbbi a hatalom oldaláról érkező russzifikáció, majd később a szovjet nemzetiségi politika több hullámának keretein belül történt.

A saját nemzeti mozgalmak, a saját identifikáció érthető módon korlátok közé volt szorítva, illetve a hatalom próbálkozásai sem a cári, sem a szovjet időszakban nem tudták a kulturális, etnikai egységesítési törekvéseiket véghezvinni. A két folyamat eredményezi a posztszovjet térség népeinek ma is élő sokrétű öndefinícióját (SCHORKOWITZ, D. 2004). Ugyanakkor különböző földrajzi terekben (centrum-periféria; város-vidék; Kelet-Nyugat) és különböző társadalmi csoportokban kialakult identitások elemei között lényeges súlyponti eltolódások figyelhetők meg. Ez a tény is indokolja az etnikai földrajzi vizsgálat történeti dimenzióját.

A terület lakossága etnikai, nyelvi szempontból már a keleti-szláv történelem legkorábbi időszakában is heterogénnek volt mondható. Ez az idő előrehaladtával, az állam területének növekedésével csak fokozódott. Az utolsó szovjet népszámlálás 1989-ben zajlott le. Ekkor a Szovjetunió lakóinak száma 285,7 millió fő volt, akik közül 145,2 millió fő volt orosz – ez éppen csak 50%-os arányt tett ki. Ha hozzászámoljuk a csaknem 55 millió fős további két, szintén önálló tagköztársasággal rendelkező keleti szláv közösséget (a második legnépesebb csoportot képező ukránokat, illetve a negyedik belaruszokat), a keleti szláv lakosság aránya 69,7%-ot tett ki. A lakosság nem egész egyharmadát kitevő egyéb etnikai identitással rendelkezők pedig a legkülönbözőbb nyelvcsaládok nyelveit beszélték, illetve identitásukat sok esetben alapvetően meghatározó, többféle kulturális kötődéssel rendelkeztek. A nem keleti szlávok közül a legnagyobb lélekszámú csoport az üzbégeké (16 millió fő; 5,8%), akik az ország harmadik legnépesebb kisebbségét jelentették. A további 12 tagköztársaság névadó (tituláris) nemzetiségeinek lélekszáma minden esetben meghaladta az egy millió főt. Rajtuk kívül még hat (tatár, német, csuvas, baskír, zsidó, mordvin, lengyel) csoport volt legalább ilyen nagyságú, közülük a legnépesebb tatárok a 6,6 millió fős létszámot is meghaladták (3. ábra).

Az ország etnikai térszerkezetéről megállapítható, hogy két területi mintázat figyelhető meg. Egyrészt vannak az orosz etnikai tömbök és a nagyrészt oroszok által dominált térségek, amelyek jelentős nem orosz térségekkel tarkítottak, illetve a perifériákon a nem orosz etnikai tömbökbe ékelt orosz vagy más etnikumok által meghatározott lakossággal jellemezhető területek. Az oroszok többé-kevésbé homogén etnikai területet alkottak az egykori Moszkvai Nagyfejedelemség területén, a legkorábban az orosz cárok által meghódított szibériai és távol-keleti területek déli részein, illetve az ezen a területen található nagyobb folyók völgyeiben. Kompakt etnikai területeiket figyelhetjük meg a Kaukázus irányába az eurázsiai sztyepp Fekete-tenger és Kaszpi-tenger közötti térségében. Orosz nyelvűek dominálják továbbá az Ukrán SZSZK keleti területeit, a Krím-félszigetet, a felemelkedő cári birodalom perifériáját jelentő Volga–Káma-vidékét, valamint az 1950-es években mezőgazdasági művelés alá vett észak-kazahsztáni térségeket. A másik két keleti szláv csoport elsősorban saját köztársaságában alkot homogén etnikai tömböt. Nagy orosz etnikai közösségek mellett ukrán és belarusz csoportok is élnek az ország egész területén a városokban, amelyek nagy részét az extenzív szovjet iparosítás hívta életre (DOBROVITS M. 2011A).

A tagköztársaságok tituláris nemzetiségei általában saját köztársaságuk területén alkotnak összefüggő településterületet és arányuk Kazahsztán kivételével elérte az abszolút többséget. Leghomogénebb tagköztársaság az Örmény SZSZK, ahol az örmények aránya 93%, míg Kazah SZSZK-ban a relatív többségben lévő kazahok (40%) csak 2% ponttal előzik meg az orosz lakosság arányszámát (38%). Az oroszok aránya további négy tagköztársaságban éri el a 20%-ot (Lett SZSZK (34%), Észt SZSZK (30%), Ukrán SZSZK (22%), Kirgiz SZSZK (22%)). Ugyanakkor a tituláris és orosz népességen kívüli csoportok aránya a legmagasabb Tádzsikisztánban (30%) és Kirgíziában (26%).

A legjelentősebb és legkiterjedtebb heterogén térségek közül kiemelkedik a Kaukázus vidéke, ahol a történelmi hagyományok által meghatározott kulturális-, nyelvi törésvonalak mellett az identitáskonstrukciók sokfélesége is megragadható az etnikai konfliktusok hátterében. Emellett jelentős a heterogén etnikai összetétellel rendelkező térség kiterjedése az észak-kazahsztáni-, valamint a Volga–Káma-vidék területén. De hasonló etnikai sokszínűséggel rendelkezik a Fergánai-medence, vagy a dél-szibériai Altáj-, és Szaján-hegyvidék, valamint a Bajkál-tó vidéke is.

Szólni kell a Szovjetunió, ritkán lakott szibériai és távol-keleti területeinek etnikai földrajzi képéről is. Ebben a hatalmas, nagyrészt érintetlen térségben lakók etnikai összetétele nagyon vegyes volt. Ez a térség sokszor a társadalom periferiáján élő, természetes gazdálkodást folytató természeti népek csupán néhány tízezres, esetenként néhány 100 fős közösségeinek, etnikai csoportjainak lakóhelye. Nagyobb koncentrációt Szibériában leginkább a folyók mentén, Távol-Keleten a tengerparton, a belső térségekben néhány település környékén értek el.

A Szovjetunió összeomlása számos változást hozott az utódállamok lakosságának etnikai összetételét tekintve, így az azóta eltelt időszak legfontosabb változásait és azok okait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Az egykori szovjet területen ma egzisztáló 15 ország lakossága az 1989-es állapothoz képest csupán kissé (mintegy 5 millió fővel) növekedett, mondhatjuk ezt akkor is, ha a demográfiai adatok – bár zömmel 2009-2011 között lezajlott népszámlálásokból –, nem ugyanazon módszertannal történt felvételezés alapján, és nem egy adott adatgyűjtésből származnak. E növekmény ugyanakkor a különböző csoportok esetében jelentős eltéréseket mutat. Az átmeneti időszak általános népességsökkenése különböző módon érintette a posztsovjett térben élő egyes csoportokat. Míg voltak olyan, leginkább keleti szláv, illetve a periferián élő népek, akik között a lélekszámsökkenés jelentős volt, addig főleg a muszlim vallásúak növelni tudták lélekszámukat. A természetes népmozgalmi adatok különbségei több jelentős arányeltolódást is mutatnak, amelyek kihatnak a különböző csoportok térbeli elhelyezkedésére is.

A legfeltűnőbb változás a muszlim lakosságú országok esetében figyelhető meg. Az adatok alapján elmondható, hogy leginkább Azerbajdzsán, Kirgízia, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, valamint Üzbegisztán lakosságának jelentős növekedése eredményezte a vizsgált térség lakosságszámának növekedését. Ezekben az országokban is a tituláris, muszlim lakosság növekedése a legdinamikusabb. Bár Kazahsztán lakossága a Szovjetunió összeomlása óta csökkent, a muszlim kazahok létszáma ebben az országban is jelentősen növekedett.

A többi (nem muszlim) ország többségi nemzeteinek a száma ugyanakkor mindenhol csökkent, leginkább az átmeneti időszak társadalmi és gazdasági nehézségei miatt bekövetkező kedvezőtlen természetes népmozgalmi folyamatok következtében. Különösen figyelemre méltó Grúzia és Moldova grúz, illetve moldáv lakosságának csökkenése.

Több utódállam lakosságcsökkenésének másik alapeleme a már fenn említett tény, hogy a szovjet tagköztársaságok önállóvá válásával több millió orosz került kisebbségi helyzetbe, ami a gazdasági élet összeomlása mellett az új államokhoz való viszonyban is problémát okozott. Sok esetben az új államok állampolgársági törvényei további

bizonytalanságot okoztak, különösen a balti országok esetében, az addig a birodalmi attitűdben szocializálódott népesség körében. Továbbá a gazdasági nehézségek, valamint a nem ritkán ellenséges légkör miatt a szovjet hatalomhoz lojális csoportok, főként oroszok (de nem kevesen a helyi, már a szovjet/orosz kultúrát magukénak tudó lakosságból is) elvándorlása okozza leginkább az etnikai térszerkezetben tapasztalható változásokat, illetve arányeltolódásokat (DOBRISCHEWA, L 1996).

Etnikai hovatartozásuktól függetlenül menekült el a lakosság a nem egy helyen folyamatosan kiújuló háborús összecsapások elől is. Újból kiéleződtek a Kaukázus-vidék etnikai heterogenitásából fakadó, a 20. században csupán elfojtott feszültségei, amit az orosz, valamint a szovjet rendszer csak vaskézrel tudott/tud kordában tartani. Nem csoda, hogy ebben a térségben a Szovjetunió összeomlása óta 12 fegyveres konfliktus robbant ki, és tartott hosszasan a bizonytalan harci cselekményekkel terhelt időszak (LANG, S. J. 2002). De ilyen térségek azok az el nem ismert államok is (leginkább egykor szovjet autonóm körzetek, területek), ahol a fegyveres szembenállás ugyan megszűnt, de az entitások nem teljesjogú részei a világpolitikának (Abházia, Dél-Oszétia, Transznisztria, Luhanszk, Donyeck és a Krím) (JAHN, E. 2015).

A menekülés fő iránya legtöbbször Oroszország (kisebbrészen nyugati világ), amelynek gazdasága, függően a világ gazdaságban megfigyelhető éppen uralkodó trendektől, nem mindig tudja felszívni a kisebb-nagyobb hullámban érkezőket. Tádzsikisztán és Grúzia orosz lakossága csökkent a vizsgált időszakban a legdrasztikusabban.

A hatalmas terület heterogén összetételű lakosságának etnikai térszerkezetéről szólva két elemet kell mindenképpen kiemelni. Egyrészt a vegyes lakossággal rendelkező térségek, másrészt pedig a határokon átnyúló, ugyanakkor összefüggő etnikai területek földrajzi allokációját. A egyik legnagyobb kiterjedésű vegyes lakosságú térség Oroszországon belül a Moszkvai Nagyfejedelemség egykori periferiáján a Volga–Káma-vidéken található. Itt több, a korábbi szovjet etnoterritóriumokból kialakult köztársaság is egy-egy eleme az Oroszországi Föderációnak. A jelentős orosz nyelvű népesség között élő, zömében türk és finnugor nyelvű népesség etnikai és közigazgatási (állami) területei ugyanakkor nem fedik le 100%-osan az etnikai, nyelvi és kulturális térségeiket. A másik vegyes lakosságú terület a tágabb Kaukázus-vidék, amelynek északi előtere Oroszország része, a déli vidékeinek heterogén etnikai összetételéből kialakult konfliktusok viszont a már önálló Azerbajdzsán, Örményország és Grúzia belső feszültségeit terhelik. Az itt lévő egykori szovjet etnoterritóriumok az előbbi térséghez hasonló, sokszor élesebb problémákat jelentenek. A harmadik jelentősebb vegyes lakosságú térség az észak-kazahsztáni terület, amely az egyik legnagyobb kisebbségi létben élő orosz nyelvű csoport otthona is egyben. Emellett több kisebb, etnikailag vegyes térség található az ukrainai Budzsák, a Krím-félsziget, a közép-ázsiai Fergánai-medence, illetve az Oroszország szibériai térségében lévő Altáj és Szaján hegységek, valamint a Bajkál-vidék területén. Külön kell szólni a hatalmas kiterjedésű, rendkívül gyéren lakott szibériai és távol-keleti térségek stratégiai helyein tapasztalható vegyes lakosságú területeiről is, ahol a globalizációs hatások élezik az életmódbeli különbségek okozta, már korábban is fennálló feszültségeket.

A politikai- és etnikai tér anomáliái nemcsak az előbb említett országokon belüli etnoterritóriumok problémái, hanem az utódállamok, sőt a posztsovjet térségen túli országok közötti viszonyrendszert is terhelik. Több olyan csoport etnikai területe nyúlik át a szomszédos, korábban nem a Szovjetunióhoz tartozó országokba, amelyek között a nyelvi, kulturális barrier nem túl éles. Ezekben az esetekben az orosz/szovjet nemzetiségi politika törekvéseként kialakult, sajátos etnikai tudat ragadható meg.

A tádzsikok etnikai területe nemcsak a szomszédos szovjet utódállamok területére nyúlik át, hanem a szomszédos Afganisztánba is. Itt a tádzsikisztáni lakosságnál jóval népesebb,

a modern farszi (perzsa) egy dialektusát beszélő lakosság él. Az ő etnikai tudatuk más körülmények között, más identitáshordozó tényezők hangsúlyozásával alakult ki (EPKENHANS, T. 2012). Hasonló a helyzet az azeriek vonatkozásában is, akik etnikai területe Irán északnyugati tartományaiban folytatódik. Az előbbi csoportok számánál kisebb létszámú moldávok és karélek sajátos identitásának (át/ki)formálása, ezzel a határ másik oldalán lévő hasonló nyelvi kompetenciával, ám más orientációval rendelkezők leválasztása is cél volt a határon túli nagyobb létszámú román és finn csoportoktól (ILLÉS T. – BOTTLIK ZS. 2018). Ez a folyamat kevésbé volt fontos a hatalom számára a kazak, a kirgiz, illetve a burját mongolok esetében. Ez a kazakok és kirgizek esetében vélhetően annak volt köszönhető, hogy szovjet területeken éltek jóval nagyobb számban, illetve az identitásuk, államiságuk szovjet termék volt (SENGGIRBAY, M. 2019). A burjátok már a korábbi évszázadokban is a mongol nyelvű népek egy különálló csoportját képezték, de politikai orientációban inkább Moszkva felé tekintettek Kína ellenében.

5.5. *A vizsgálat földrajzi régiói*

A Szovjetunió egykori területén, mint láttuk, a szovjet hatalmi célok által meghatározott rendszerben kiépülő tagköztársaságok határai között ma 15 eltérő történelmi háttérű, más-más kulturális, nyelvi gyökerekkel rendelkező, különböző területű ország található, amelyeknek közös nevezője, az eltérő kezdeteket követően, a 16. századtól fokozatosan kiépülő cári orosz, majd később a szovjet politikai keretrendszer. A már a kezdetektől meglévő különbségeket nem sikerült nivellálni, sőt a korábbi gazdasági és kulturális törésvonalak az összeomlásig (sok helyen a mai napig) megmaradtak (DEMETER G. – BOTTLIK ZS. – KARÁCSONYI D. 2022). E történelmi előzményeket is figyelembe véve, illetve a korábbi hatalomhoz való viszony alapján, 6 nagyobb régió jelölhető ki az egykori Szovjetunió területén (4. ábra). A kutatási területet jelentő térségben lévő országok néhány jellemzőit az 1. táblázat foglalja magába.

A dolgozat további gondolatait több, az alábbi területekre történő fókusszal tárgyaljuk. Ezek közül elsőként a legnagyobb területtel bíró *Oroszországot* (hivatalos nevén az Oroszországi Föderációt) kell megemlíteni. Ez az ország, mint a Szovjetunió összeomlása után kialakult új államok egyike, nemcsak területileg a leghatalmasabb, hanem etnikailag is az egyik legheterogénabb ország a világon, így a kisebbségek helyzete, modern értelemben vett identitásuk keretei továbbra is érdekesek lehetnek. Központi területei az egykori Moszkvai Nagyfejedelemség térségei, ahonnan kiindult és az idők során a világ legnagyobb területű országát alakította ki. Ez az ortodox orosz népesség etnikai törzsterülete is, ahonnan kirajzottak a területi növekedés csomópontjainak irányába.

Számottevő, és területileg is jelentős térséget belakó, nem orosz népességgel a *Volga–Káma-vidéken* találkozhatunk. Az itt élő, főként ortodox, finnugor nyelvű, illetve muszlim, türk nyelvű népesség a középkori orosz területek felől képezett a középkorban átmeneti zónát Szibéria felé északi-, illetve keleti, valamint a belső-ázsiai sztyepp felé déli irányba. Bár az itt élő jelentősebb népcsoportok saját politikai entitással rendelkeznek, nevükben Köztársaságok, de területegységeik az Oroszországi Föderáció szubjektumai. Az immár évszázados együttélés miatt lakói többé-kevésbé integrálódtak az orosz társadalomba, ugyanakkor az etnikai heterogenitás és főként a jelentős muszlim lakosság okán a hatalom megkülönböztetett figyelemmel kíséri az itteni történéseket.

Ma Oroszország jelentős részét teszik ki a 16. század közepétől csupán egy bő évszázad alatt meghódított *szibériai és távol-keleti területek*. A ritkán lakott, mostoha éghajlattal bíró tajga és tundra területek leginkább nyersanyagaik miatt voltak fontosak, illetve fontosak ma is a hatalom számára. Etnikailag nagyon heterogén területről van szó, több tucat csoport él itt, akik életformája az orosz fennhatóság kiépítése óta leginkább csak

ott változott meg, ahol az ásványkincsek kiaknázása miatt érkező számottevő orosz lakossággal, és ezáltal a mindenkori hatalommal érintkeztek.

Az orosz állam magterületeit nyugatról keretező, földrajzilag már *Kelet-Európához* sorolt terület jelentős része a 18. századtól tartozott a cári birodalomhoz. Ez a köztes-európai térség keleti pufferzónája, annak elmosódott határmezsgyéje, illetve a keleti és nyugati kultúra érintkezési területe. Itt a középkortól folyamatosan hol az egyik, hol a másik behatása érzékelhető. A szovjet hatalom a második világháború kitörését követően terjesztette ki ide hatalmát, ami 1945 után szilárdult meg. Ezen a területen több állam található: a balti országoktól, Belaruszon és Ukrajnán keresztül egészen az egykori Besszarábia nagyobb területén egzisztáló Moldovai Köztársaságig.

Ugyancsak az egykori Szovjetunió európai területén található a *Baltikum* egy része, amely definíciója nem feltétlenül a szovjet korszakhoz kötődik, így a 3 volt szovjet tagköztársaság területe ennek a térségnek csak egy részét öleli föl. A három ország (Észtország, Lettország, Litvánia) összterülete nagyjából 175 ezer km², a legkisebb Szovjetunióból kivált térség. Azzal együtt, hogy a felbomlás folyamatának egyik elindítója 1989-ben, a három ország nemzetgazdasága és társadalma változott a legmélyrehatóbban az elmúlt több mint harminc évben.

A klasszikus európai államok gyarmatbirodalmainak kiépülésével párhuzamosan a cári Oroszország két térséget próbált magához láncolni: a 19. század első harmadában a *Kaukázus-vidéket*, illetve a század második felében a hatalmas *turkesztáni területeket*. Az előbbi területen a cár a visszaszoruló Oszmán és Perzsa Birodalmakkal harcolt a területekért, míg a másik térségben itt a dinamikájából fokozatosan veszítő Brit Birodalommal. E törekvések során alakult ki az Orosz Birodalom déli határa, amely a szovjet időszakban végig és azt követően máig fennáll (STUCHTEY, B. 2010). A lakosság etnikai összetétele ezeken a területeken roppant heterogén, mi több a lakosság öndefiníciójában a helyi sajátosságok eltérőek az európai definícióktól. Az itt ma létező államok határait és intézményrendszereit a Szovjetunió idejében alakították ki, a társadalom és a gazdasági élet pedig magán viseli a szovjet időszak jellemzőit.

A fent bemutatott térségek több közös jellemzővel bírnak, ami a heterogén etnikai térszerkezet, illetve az etnikailag meghatározott törésvonalak szempontjából lényeges. A legfontosabb, hogy a központi orosz területek (az ortodox keleti szlávok etnogenezisének) perifériái voltak, amit a stabil természetföldrajzi határok keresése miatti dinamikus külpolitikai stratégiával bíró hatalom fokozatosan csatolt először a Moszkvai Nagyfejedelemséghez, majd az ebből kialakuló Orosz Birodalomhoz. Ugyanakkor az állam gazdasági erejének elégtelensége miatt nem tudta maradéktalanul az eltérő nyelvű, kulturális kötődésű, sokszor más nagyhatalmak felé forduló népeket úgy integrálni, hogy a 19. századi nacionalizmus idején identitásuk legfőbb meghatározója maga az Orosz Birodalom legyen. Így a birodalmi törekvések és a sokszor bonyolult szöveti helyi sajátosságok közötti konfliktusok folyamatosan kitapinthatók maradtak. Ezért a továbbiakban is a téma tárgyalását e területi csomópontok szerint tárgyalom.

***

E fentiekből látható, hogy a térséget meghatározó Oroszország katonai potenciáljából következő geopolitikai helyzetéből, a posztszovjet térség heterogén etnikai összetételéből, illetve az etnoterritoriális közigazgatási egységek eltérő szinteken történő kialakításának etnikai vonatkozásaiból következő konfliktusok jelentősek (HALBACH, U. 1990). A térség stabilitásának elemei között ott van a heterogén etnikai térszerkezetből, valamint az etnikai különbségek mellett az öndefiníció, az etnicitás kérdéséből adódó bonyolult helyzet

is. Emiatt nem haszontalan a térség „soknemzetiségű” voltát feldolgozni a klasszikus etnikai földrajz módszertani eszközkészletével a jelenlegi (mainstream, nyugati) társadalomföldrajz kereteire való kitekintéssel. A további fejezetekben igyekszem egy áttekintést adni a multietnikus társadalom alapszövetének kialakulásától, a birodalmi nacionalizmus és a helyi nemzeti mozgalmak eredőjéből keletkezett csoportkohézió keresztlől, a szovjet nemzetiségi politika hatásaiig, illetve egészen a mai időszakig.

6. Az etnikai differenciák történelmi előzményei (a kezdetektől a 18. századig)

Bár az európai termékként felbukkanó, modern nacionalizmusok kialakulása a 19. század európai folyamataival írható le és az ezáltal létrejött nemzeti egység ennek a folyamatnak az eredménye, mégis úgy látjuk, hogy a korábbi történelmi időszakban is voltak olyan jelenségek, amelyek az így kialakult közösségi tudatot meghatározták (SMITH, A. D. 2004). Ezek eltérő módon vannak jelen a kelet-európai hatalmi gondolkodásban. Ezek közül az egymás létét feltételező leglényegesebb elemeket foglaljuk össze röviden az alábbi fejezetben. A korai (akár az ókorban létrejött) államkeretek kialakulásának körülményei és a tartósabb államok struktúráinak megszilárdulása, még ha más szempontból is, alapvető a modern nemzetállamok előtti közösségi érzés kialakulásában (GELLNER, E. 2009). Az államok létezéséhez sok esetben fontos volt a kulturális közösségtudat is, és szükség volt a premodern irodalmi nyelv részét képező írásbeliség kiszélesítésére, amely az államot irányító intézményrendszer alapját is jelentette.

6.1. Az etnikai differenciák legelső állami keretei

A posztszovjet térségben a mostani népek csoporttudatát meghatározó korai állami keretek kialakulásának több súlypontja ismeretes. Legrégebbi államisággal néhány Kaukázus-vidéki nép rendelkezik, mivel a mai Grúzia és Örményország területén létrejött államok már jóval Krisztus születése előtt léteztek, amelyek keretei között az állami- és kulturális kohézió kialakulása alapvető fontosságú volt (AVANESIAN A. – SZÁM L. 2010). A nyugati területek – döntően a sztyepp és erdővidék – keleti szláv, illetve részben finnugor nyelvű lakosságát a 9. századtól a Kijevi Rusz fogta egybe (5. ábra). Ez a kulturálisan az ortodox vallás által is keretezett állam északon a Jeges-tenger partvidékétől a Fekete-tengerig, illetve nyugaton az északkeleti Kárpátokig húzódott. A sztyepp és a félsivatagi, sivatagi vidéken a lovasnomád népeket több államalakulat is sikeresen integrálta a korábbi évszázadokban, míg a Dzsingisz kán vezette mongolok a 13. században létrehozták a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű birodalmát (KOLLMAR-PAULENZ, K. 2011), melynek jelentős része a Kelet-Európai síkság déli részén, a Kaukázus északi előterében, a közép-ázsiai térségben, valamint a Bajkál-vidéken a későbbi Oroszország területére is átnyúlt (6. ábra). A posztszovjet tér legnagyobb részét kitevő tajga, illetve északon a zord tundra éghajlattal rendelkező, ritkán lakott szibériai és távol-keleti vidékeken azonban csak az orosz cárok 16. században kezdődő hódításainak eredményeképpen találkoztak szilárd állami keretekkel az itt lakók.

***

A Kaukázus-vidék geopolitikai határterületén a külső nagyhatalmi érdekek árnyékában jöttek létre az ókorban azok az első, viszonylag rövid életű, hibrid kultúrával rendelkező államalakulatok, amelyek közül kettő a térségben ma is meghatározó a lakosság csoporttudatában (REISNER, O. 2009). A már Kr. e. 16. században létezett Hajasza Azzi letűnte után Urartu Királysága (Kr. e. 10. és 6. között) adta az indoeurópai nyelvet beszélő,

örmény nép etnogenezisének ókori kereteit, mely állam területi súlypontja az Örmény magasföld területén volt. Ezt követően a Méd Birodalom utódaként létezett Óperzsa Birodalom, később annak bukása után Nagy Sándor birodalma, majd a Szelekuida Birodalom terjedt ki a Kaukázustól délre eső, környezetére nyitottabb vidékre. Az örményeknek aztán sikerült a szelekuidák bukása után Örmény Királyság néven ismételt államot alapítani. Ugyancsak az ókorban gyökerezik a Kaukázus északnyugati területen élő kaukázusi nyelvet beszélő kartveli csoportok közösségtudata a mai nyugat Grúzia területén Kholkisz (Kr. e. 8. század), illetve a mai kelet Grúzia térségében Ibéria (Kr. e. 6. század) állam megalakulásával (FÄHNRIK, H. 1993). Bár Nagy Sándor hadai kísérletet tettek a két állam elfoglalására, ez azonban politikai értelemben nem sikerült, jóllehet kulturális hatásuk kimutatható.

A Kr. e. 2 és Kr. u. 2. század közötti időszakban e két államalakulat térsége és a kisebb népek helyzete is a Római Birodalom, az Örmény és a Pontuszi Királyság geopolitikai törekvéseinek fókuszába került (SCHLEICHER, F. 2021). Később a hatalmi helyzetet a Bizánci Birodalom és a Szasszanidák által vezetett Perzsia megerősödése határozta meg, majd a 6. században a térségben (is) előretörő Arab Kalifátus jelent meg ezen a területen. Szólni kell még egy ókori államról, az ún. kaukázusi Albániáról is (GASIMOV, Z. 2011A). Ezt az államot a 4. században említik először a források, amely területe a mai Azerbajdzsán jelentős részére terjedt ki és örmény missziók támogatásával a kereszténységet is felvette. Ez az állam jóllehet több száz évig őrizte függetlenségét, folyamatos volt az örmény keresztény kultúra asszimilációs hatása is. A másik fontos lépés a terület lakóinak etnogenezisében az oguz törzsek 11. századi beáramlása, és ezzel együtt főként a síksági lakosság türkizálódása (v. ESBROECK 2001).

Ugyanakkor tartósan egyik hatalmi központ sem tudta magába integrálni a hegyvidék tágabb környezetét. Ez tette lehetővé a kialakult hatalmi vákuumban egy önálló grúz állam létrejöttét, illetve az örményeknek is jelentősebb politikai mozgásteret engedett, ami jelentősen erősítette együvé tartozásukat. Közösségtudatuk a későbbiekben is megmaradt a szintén muszlim dominanciájú szeldzsuk, majd oszmán állam későbbi megjelenése ellenére is.

A nyelvi és kulturális szempontból azonos gyökerű keleti szláv csoportok etnogenezisének súlypontja a Kijevi Rusz, a *kelet-európai térség* első állama (5. ábra). Az állam létrejöttében kezdetben a térség észak-déli víziútjainak ellenőrzési szándéka játszotta a legfőbb szerepet. A kereskedelem szempontjából stratégiai pontokon létrejött (kereskedő)telepek képezték a Balti-tengertől a Dnyeperen át a Fekete-tengerig nyúló vízi út mentén az államszervezet későbbi csomópontjait (FONT M. 2002).

A varég előkelők által a 9. századtól kezdődően összefogott állam lakóinak etnikai összetétele a kezdetektől fogva vegyes volt. Habár központi területeinek döntő többségén jelentős részük keleti szláv volt, de éltek az északi, nyugati peremeken finnugor-, illetve balti törzsek és a déli, délkeleti határvidékeken türk nyelvű csoportok is. Ez az etnikai heterogenitás a továbbiakban is fennmaradt. Az állam északi súlypontját alkotó Novgorod lakossága a szűk befolyási övezetében több elkülöníthető csoportot foglalt magába (izsórok, vótok, karélek), de „adóhatóságuk” tágabb térsége más csoportok településterületére is kiterjedt (lappok, szeverjánok, osztjákok, vogulok), miközben hatalmi súlypontjuk fokozatosan dél felé mozgott – így lett a központ az erdőhatár peremén fekvő Kijev (KAPPELER, A. 2001).

Már a korai időszakban is megmutatkozott a térség heterogén etnikai összetétele. Emellett a szláv többségű népesség akkulturációs hatása, illetve a hatalom törekvése is megfigyelhető a befolyási tér főként északi területek irányába történő növelésében (SCHORKOWITZ, D. 2000). A finnugorok halászó, vadászó, gyűjtögető életmódját jól

kiegészítették a betelepülő szláv parasztok, akik feltörték a mezőgazdasági termelésre alkalmas területek földjeit, nyomukban a hatalmat képviselő földbirtokosokkal és egyházi intézményrendszerrel (GOEHRKE, C. 1996). Ugyanakkor a helyi struktúrák érintetlenül maradtak, amennyiben lojálisak voltak az új rendszerhez. Így fokozatosan kapcsolódtak később a központhoz a perifériák, leginkább a helyi lakosság egyre szorosabb gazdasági, társadalmi, adminisztrációs, vallási-kulturális integrációjának következményként (GOEHRKE, C. 2007).

Az intézmények fokozatos kiépítésével, az írásbeliség megteremtésével, a hatalmi-, kulturális-, valamint nyelvi kohézióját megszilárdító Kijevi Rusz a 10-12. században élte fénykorát. Bár az összetartozást jelentő két utóbbi dimenzió a továbbiakban is megmaradt, a gazdasági erőn nyugvó hatalmi egységet az állam a továbbiakban fokozatosan elveszítette. Megszűnésének dátumát nehéz meghatározni, ugyanakkor tény, hogy a dzsingiszi Mongol Birodalom dinamizmusa a 13. század első felében – igaz, az egyre markánsabbá váló részfejedelemségek esetében eltérő módon, de – már erőteljesen jelen volt a térség helyzetét meghatározó elemek körében (FONT M. 2019).

A *Belső-Ázsiai* sztyepp felől érkező mongol hatalmi befolyás nemcsak a keleti szlávok életét változtatta meg gyökeresen, hanem a posztszovjet térség jelentős részében meghatározta az etnikai csoportok identitásának későbbi alakulását is (GARNIER, C. 2015). Az eurázsiai sztyeppvidék óriási földrajzi tér, amely nomád életmód folytatására alkalmas. Amozgás iránya leginkább kelet-nyugati, mivel északról az áthatolhatatlan fenyves, a tajga, nyugatabbra a lombos erdő képez barriert, délről pedig sok esetben a magas hegyláncok zárják el a földművelő kultúrák térségeitől. A vérségi elvből kialakuló törzsszövetségek stabilitása bizonytalan, ha ki is alakulnak államok, hosszú ideig fenntartani ezt nem könnyű feladat (VÁSÁRY I. 1986). A Mongol Birodalom felemelkedését megelőzően az eurázsiai sztyeppen több államalakulat is létezett.

A különböző törzsszövetségek szorosabbra fűzésével megszilárdult államkezdemények helyzetét meghatározták azok a migrációs folyamatok, amelyek a leginkább az éghajlatban történő, akár kisebb változások indukálta relatív túlnépesedés következményeként jelentkeztek. A sztyeppen élő, mozgékony lovasnomád életmódot folytató népek államai között először a 6. században megalapított, kétközpontú Türk Kaganátust kell megemlíteni, amely területe a Fekete-tengertől Mandzsúriáig húzódott. Bár később az erőteljes központosítás és a meghódított népek integrációjának sikertelensége miatt a 7. század elején két részre szakadt, nagyobb szervezettségük, kialakult írásbeliségük okán a sztyepp területen hatásuk később is kimutatható.

A Türk Birodalom romjain a belső-ázsiai térségben a 8-9. században élte fénykorát az Ujgur Kaganátus, amelyről tudjuk, hogy oguz törzseket fogott össze (DOBROVITS M. 2013), de a Selyemút kereskedőinek az iráni nyelvű szogdoknak is szerepük volt az állam működtetésében. Ugyancsak a Türk Birodalom egykori területén létezett a 7-10. század között a Kazár Birodalom, amely központja a Kaukázus északi előterében Bizánc és az Abbaszidák kalifátusa között volt. A keresztény és muszlim kultúra szorításában a zsidó vallást tették államvallássá. A kelet-európai sztyepp egyik legszervezettebb államának legnagyobb kiterjedése idején magába foglalta a Dnyeper, a Don, a Volga és az Ural folyók középső szakaszának sztyepp területeit, de keleten az Aral-tóig ért, illetve délen túlnyúlt a Kaukázus hegyláncain is. Az állam hanyatlását a keleti szlávok államának megerősödése és dél felé történő terjeszkedése indította el.

A térségbeli korai államok között meg kell említeni a 8. században a Volga–Káma-vidéken stratégiailag fontos helyen megalakult Volgai Bolgár államot is, amely a 10. századig vazallusi kapcsolatban állt a Kazár Birodalommal. Az államot az onogur bolgárok eredeti, Fekete-tenger északkeleti előterében lévő államának összeomlásával, annak

északra vándorolt népei alapították és a korabeli távolsági kereskedelem központjaként létezett (SHPAKOVSKY, V. – NICOLLE, D. 2013).

A sztyeppen a népnevek a mongol hódítástól kezdenek stabilizálódni, így a különböző népek etnogenezisének első lépéseit ekkortól datálhatjuk. Amint láttuk a lovasnomád népeket dominánsan türk nyelvű törzsek próbálták politikailag egyesíteni a 6-10. században, amiknek a térbeli és időbeli súlypontja is változott. Az eredmény mindenesetre, hogy az eurázsiai sztyeppen a Fekete-tengertől a Turkesztáni térségeken át egészen Belső-Ázsia félsivatagi területéig jelentős számú, identitásukban elsősorban életmódjuk által meghatározott csoport élt (VÁSÁRY I. 1986).

A Mongol Birodalom kialakulásához vezető első lépés akkor történt, amikor a Jenyiszej felső folyásánál és a Bajkál-tó tágabb környékén élő *najmanok*, *kereitek*, *merkitek*, *tatárok* nomád törzseit Dzsingisz kán egyesítette majd 1206-ban nagy kánná választották (6. ábra). Az ezt követő 20 év alatt, vezetésével hatalmas területet hódítottak meg (SPULER, B. 1978). Először a közeli erdő vidék törzseit (*orjátok*, *burjátok*, *kirgizek*) kapcsolták államukhoz, majd Kína irányába folytatták hódító törekvéseiket. A következő hadjárat Turkesztán felé tárgította a Birodalom érdekszféráját. Keleti részének meghódítása után pedig nyugat felé fordultak és Nyugat-Turkesztán, a mai Irán és Afganisztán területén találkoztak először jól szervezett állammal, a Hvarezmi Birodalommal. Ezután érték el a Kaukázus-vidéket, illetve a Kelet-európai-síkságon ekkor ütköztek meg a keleti szláv-kun seregekkel (VÁSÁRY I. 1986; KOLLMAR-PAULENZ, K. 2011).

Dzsingisz kán halála után a birodalom több részre oszlott fiai között. Az itt élő népek további etnogenezisének szempontjából ezt követően két pályáiv rajzolható föl. Egyrészt, a korábbi civilizációk által uralt, déli és keleti térségekben a mongol uralkodói elit felolvadt a meghódított többségben, amit később a vallási egység is elősegített. A közép-ázsiai népek és a perzsák által meghatározott területeken ugyanakkor a következő évszázadokban megmaradt a turáni lovasnomádok és az iráni földművelők közötti, elsősorban az életmód által meghatározott törésvonal (KATONA M. 1997). Majd ez a szituáció találkozott a 19. századi európai és orosz gyarmatosító törekvésekkel. Másrészt a nyugati, illetve északi területeken, jóllehet nyelvileg asszimilálódtak, kulturálisan továbbra is a sztyepei lovasnomád társadalom részei maradtak. Ebben az irányba, ahol nyugat felé folytatódik a sztyepp által meghatározott természetföldrajzi keret, jelentős területeket is sikerült meghódítani, és Arany Horda néven még két évszázadon át meghatározó állammá szervezni (VÁSÁRY I. 2013) (6. ábra).

Ezen a ponton pedig összekapcsolódik a Mongol Birodalom és a keleti szlávok története. Jóllehet a Kijevi Rusz ekkorra már egymással is konkuráló részfejedelemségekre esett szét, a mongol elitek politikai elképzelései is mások voltak, mint az eddigi hódítások esetében. Életformájuknak megfelelően számukra a sztyepp területek ellenőrzése volt stratégiájuk fókuszában, így nem telepedtek rá az erdőlakókra. A lovasnomádokat így kevésbé érte kulturális hatás a korábbi csoportok irányából, a keleti szlávok ugyanakkor elhatárolód(hat)tak a „tatár iga” alatt tapasztalható negatív folyamatoktól (VÁSÁRY I. 1986; SCHMIEDER, F. 1994). Ez a tény pedig a későbbiekben is meghatározza az etnikai törésvonalakat.

A posztszovjet térség korai időkben létrejött meghatározó állami kereteinek összefoglalása mellett szólni kell a hatalmas kiterjedésű, az Uraltól a Csendes-óceánig terjedő szibériai és távol-keleti területek politikai földrajzáról is. Ezekben a térségekben döntően a mostoha természetföldrajzi környezet miatt nem alakulhattak ki jelentősebb népességgkoncentrációk, amelyek szervezettsége túlmutatott volna az önálló gazdálkodás, gyűjtögető-, halászó-, vadászó életmódján, illetve társadalmi szervezettségén. Csupán a 8. századtól egzisztált egy mandzsú-tungusz állam (Bohai) a mai orosz távolkeleti területeken, amit Dzsingisz kán a 13. században hódított meg (STOLBERG, E-M. 2009B).

Ezen a területen az állami struktúrák kialakításának nem volt meg az a kerete, ami más térségekben kikényszerítette ezt a folyamatot. Így az itt élő népesség identitásában az eddig tárgyalt ókori-, illetve középkori állami keretek egyáltalán nem játszottak szerepet. A szervezett állami intézmények kívülről érkeztek ide a koraújkori Oroszország belső dinamizmusából fakadóan.

6.2. A kulturális kötődések alapjai

A fenti állami keretek természetesen nem mindig voltak szilárdak, azok erőssége fokozatosan változott, esetenként el is tűnt. Ugyanakkor a kollektív emlékezetben (tovább)éltek és emellett a kulturális kötődés is erősítette a csoportkohéziót, illetve sok esetben barriert emelt a különböző csoportok közé. Az ebben a helyzetben létrejött hatalmi perifériákon billegő kulturális kötődések, illetve a hatalom szempontjából gyakran határozott fellépés egyik vagy másik kultúra javára, folyamatosan a térség konfliktuspotenciálját növelte.

Az állami keret formálta közösségtudat a *Kaukázus vidékén* azáltal is erősödött, hogy a kereszténység már a korai időszakban elterjedt. Ennek egyik okaként azt a tényt kell megemlíteni, hogy a szomszédos területeken (például Kappadókiában, Oszroeni-ben), amelyekkel intenzív politikai és gazdasági kapcsolatok működtek, a keresztényi tanok már széles körben elterjedtek. Ezek a kapcsolatok pedig lehetővé tették, hogy a távolabbi vidékeken is terjedjen a kereszténység. Ezt követően a 4. században, mind az örmények (301-ben), mind pedig a kartveli (grúz) csoportok (319-ben) államai is (előbb Ibéria majd Kholkisz is) felvették, majd államvallássá tették a kereszténységet. Így létrejött a már a korábban megalapított autokefál örmény, valamint grúz egyház. Ezzel az államok kulturálisan leginkább Bizánc felé tekintettek, amivel a tágabb térségben törésvonalak keletkeztek más csoportokkal szemben. Emellett pedig e területen létrejött egy amolyan államok feletti közösségi keretrendszer is.

E keretrendszer és az etnikai összetartozást erősítette az örmény ábécé megalkotása, ami lehetővé tette a Biblia örmény nyelvre történő lefordítását, és az örmény írásbeliség elterjedését. Az anyanyelv közösségformáló szerepe a keresztény tanítás egyénekhez való eljuttatásának folyamatában is megnyilvánult, miközben az istentisztelet nyelve a görög és a sémi nyelvcsaládba tartozó szír nyelv volt. Miután a 4. század utolsó harmadában Bizánc és Perzsia fölsozotta Örményországot, annak térségében az önálló örmény írásbeliség nagyobb hangsúlyt kapott. Ilyen körülmények között alkotta meg az egyház hathatós támogatásával Meszrop Masztoc archimandrita az örmény ábécét. Emellett iskolákat is nyitott, ami fellendítette és széles körben elterjesztette nemcsak az örmény, illetve az örményre lefordított irodalmat, hanem ezzel – a mindenkori örmény állam erősségétől függetlenül –, az örmények összetartozásának kulturális alapjait is megszilárdította. Így a politikailag megosztott örmények sikeresen álltak ellen más kulturális behatások, például a perzsa udvar által terjesztett zoroaszter hit ellen. Az örmények úgy tartják, hogy az 5. századi avarajri csatában, a világtörténelemben először fogtak fegyvert a kereszténység védelmére (AVANESIAN A. – SZÁM L. 2010).

Saját ábécével és gazdag, főként egyházi irodalommal rendelkeztek már a 4. századtól a kartveli nyelvű csoportok is. A ma is használatos ábécé keletkezésének körülményeit viták övezik a tudományos közvéleményben, így annak gyökereiről, több hipotézis is ismeretes. Több kutató elképzelése, hogy a fent említett örmény Masztoc-nak is köze lehetett az írásjegyek kialakításához. Mindenesetre ezzel az ábécével írt irodalom erősítette a kohéziót a Kaukázus északnyugati vidékén élő kaukázusi nyelv dialektusait beszélők között.

A nyelvileg többé-kevésbé egységes *keleti szláv térben* létrejött Kijevi Rusz a 10. századtól szintén Bizánc felé fordult, így a 11. század egyházszakadása után az itt élők

életére az ortodoxia gyakorolt nagy hatást már a Rusz hanyatlásának idején is. Ez pedig később a külpolitikailag is Oroszország hatalmi erőterébe került lengyel–litván állam által uralt térségekben, az itt preferált nyugati kultúrával szemben volt fontos identitásképző tényező (KUSBER, J. 2009). Az ortodox vallás elterjedésével párhuzamosan vált egyre általánossá a szaloniki származású Konstantin (Cirill) és Metód által megalkotott, a szláv hangokat leginkább reprezentáló cirill ábécére támaszkodó írásbeliség is. Ennek egyik oka, hogy a keleti egyház megengedte az anyanyelvű istentiszteletet is. Az egyházi szláv redakciói mellett, több dokumentum tudósít arról, hogy az írásbeliség oktatása is jelen volt a társadalomban.

Ez a kulturális keret később a Rusz hanyatlása után is erős kapcsolatot képezett az etnikai területüket fokozatosan növelő keleti szlávok között, akik későbbi differenciálódása ellenére a mai napig számon tartják közös történelmi gyökereiket. Ennek kifejeződései a ma is látható több száz szakrális építészeti emlék, amelyek a keleti szláv területeken (például Szent-Szófia székesegyház (Kijev; Novgorod), vagy a Szent-Demeter katedrális (Vlagyimir)), illetve a Kaukázus vidéken (Gehard kolostor (Örményország), Gelati kolostor (Grúzia)) is bizánci előkép alapján épültek a kereszténység felvételét követően.

A muszlim vallás kialakulása és az Omajjád-dinasztia által vezetett Arab kalifátus megszilárdulását követő hódításokkal, az iszlám jelentős térségeket vont befolyása alá a *Kaukázus-vidéken*, illetve *Közép-Ázsiában* is. A *Volgai Bolgár Állam* területén az iszlám missziók már a 8. századtól jelen voltak, ennek eredményeképpen a lakosság zöme a 9. században már muszlim vallású, és a 10. századtól államvallássá is tették az iszlámot (ХАЛИКОВ А. Х 1989).

Az iszlám vallás 7. század első felében történő megszületése az Arab-félszigeten átalakította a hagyományos törzsi struktúrákat. Az addigi vérségi kötelékhez a csoportkohézióban a muszlimok közösségében, az umma-ban, a hit köteléke is társult (MARÓTH M. 2007). A közösség szerkezete hasonlított a törzsi keretekhez, valamint a vallás alapstruktúráit is könnyen befogadták, így a tanok gyorsan terjedtek az Arab-félszigeten. Az ekkor meggyengülő Bizánc vagy éppen a Perzsa Birodalom nem volt képes megállítani ezt a folyamatot, sőt, a térségben a keresztények is hamar konvertáltak. Az iszlám vallás elérte Nyugat-Anatóliát és a Kaukázus déli előterét, sőt a 8. század elejére már kiterjedt a hegység északi előterére és a közép-ázsiai régió nagy részére is. A hatalmi központ elhagyta az Arab-félszigetet és a Földközi-tenger keleti medencéje, valamint az attól északra lévő területek felé tekintett.

Az ekkor még döntően arab nemzetségszféra által irányított államban a közigazgatás és kancellária nyelve is az arab volt. A 8. század közepén bekövetkező politikai fordulat következményei között meg kell említeni a nem arab (döntően iráni) társadalmi csoportok hatalomba kerülését, valamint a birodalom súlypontjának keletebbre, Damaszkuszról Bagdadba helyeződését (MAJOR B. 2006). A városi kultúra pezsgő szellemi életének virágzásával az addigi zárt törzsi struktúrákat fölváltotta egy jóval nyitottabb, kozmopolitább miliő, amelynek erősebb kisugárzása volt a perifériákra is, ahol hatást gyakoroltak a később kialakuló identitáskonstrukciókra (SZOMBATHY Z. 2009).

Az ekkor már világvallássá lett muszlim hit jelenléte ezekben a térségekben a dszingiszi állam 13. századi hódításaival szilárdult meg a türk nyelvű lovasnomádok körében (KRÄMER, A. 2007). A társadalomban és az építészetben is az iszlám mai napig észlelhető jelenléte a posztszovjet területeken (leginkább az Ural déli, délnyugati előterében, a Kaukázus tágabb területén, illetve a Mongol Birodalom turkesztáni térségeiben) szintén markáns különbségeket okozott az identitáskonstrukciókban. Később pedig a szintén muszlim Oszmánok uralma a 15. századtól érte el a Kaukázus vidéket, ahol több kisebb népet is áttértített hitére.

6.3. Az összetartozás nyelvi alapszövetének kialakulása és a nyelvállapot változásai

Az állami keretek és a kulturális kötődések mellett az identitást alakító harmadik, meghatározó pillér a nyelv. A nyelvi alapszövet már a középkori államok létrejöttével és a kialakuló, helyenként már a korai időszakban megszilárduló kulturális orientációkkal párhuzamosan alakult ki (7. ábra).

A nyelvi differenciák alakulását alapvetően meghatározó belső diffúzió jellemezte ősállapotban a belső társadalmi kohéziót erősítő törzsszövetségek kialakulása hozta az első nagyobb változást. Különösen akkor, amikor az adott nyelvet használó csoportok nagy területet laktak be. A nagy távolságok, adott esetben más földrajzi környezetet is jelenthetnek, illetve a nyelvet beszélő többi csoportot nagyobb távolságok választhatnak el egymástól. Ugyanakkor a külső hatások is formálják, illetve távolítják a különböző csoportok által használt nyelvváltozatokat (CSERESNYÉSI L. 2004). Amennyiben a nyelv elterjedési területén egy törzsszövetség hatása is erőteljesen érvényesül, a kohézió növekedhet, de a gazdasági-, és politikai kapcsolatok kiszélesedésével a más nyelvűekkel való érintkezés is hatással lehet a belső differenciálódás során kialakult nyelvjárásokra. A középkori államok megerősödésével a hatalom a kulturális egység megerősítésére is törekszik, aminek a következménye az írásbeliség kialakulása. A politikai alapon kialakult kohéziót és a kancellária nyelvét is meghatározó folyamatokat erősíti az a tény is, hogy az így megfigyelhető nyelvi koiné különbözik az államok külső környezetétől is. A vizsgált térségben e nyelvi koiné kialakulása és ennek szerepe az adott csoportok identitásában kiterjedtebb területen leginkább a keleti szlávok, illetve a türk nyelvűek, valamint kisebb területi fókusszal a grúz és örmény csoportok esetében volt hangsúlyos a későbbiekben.

A korai időszak nyelvi állapotára a Kelet-európai-síkság térségében, a Kijevi Rusz létrejöttkor, már alapjaiban keleti szláv nyelvű lakosság markáns túlsúlya volt jellemző. A szláv lakosság településterületén beszélt szláv nyelv a 10. században éppen elindult a differenciálódás útján, de ekkor még alapvetően egy nyelvjárási kontinuumot alkotott, ahol az alattvalók többsége egy helyi szláv dialektust használt (FONT M. 2002). A társadalmi szervezettség, és az ezt követően formálódó politikai központ igénye az a nyelvállapot, amely a különböző nyelvjárásokból táplálkozva hatalmi, politikai és persze nyelvi alapon az ún. kulturális nyelvjárást alakította ki.

Így formálódott az irodalmi nyelvet megelőző nyelvállapot keretrendszere, ami lehetővé tette, hogy a Cirill és Metód fordítói és az írásbeliségre irányuló munkássága nyomán elterjedt ószláv nyelv alapjain kialakulhasson egy irodalmi nyelv is. A keleti liturgiájú lakosság tanult társadalmi csoportjai ezt a cirillikával írott, ún. egyházi szlávot ismerték és használták. Ez a nyelv, mint az egyház, illetve a kiváltságos csoportok nyelve, a két szerzetes (a főként szülőhelyükön, a történelmi Makedóniában fekvő Szaloniki környékén beszélt) anyanyelvén kívül a helyi, beszélt nyelvjárásokból is táplálkozott. Az egyházi szláv viszonylagos állandósága (merevsége), illetve a népnyelv sokkal nagyobb flexibilitása miatt a távolság a kettő között növekedett a későbbiekben. Ugyanakkor, a vallási funkció előtérbe kerülése az egyház társadalmi integrációs helyzetét erősítette meg a Rusz részfejedelemségekre történő felbomlása után is.

A keleti szláv államiság súlypontjának Kijevből északkeletre húzódásával, a Moszkvai Fejedelemség állami funkcióinak megszilárdítását követően kialakult, a közigazgatásban használatos nyelv a koraújkortól, a 16. századtól váltotta föl a Rusz idejében használt kijevi koinét, majd szorította háttérbe megerősödése nyomán az egyházi szláv jelentőségét is. Ettől kezdve beszélhetünk a moszkvai kancellária nyelvének, a Moszkvai Cárság kulturális koinéjának megszilárdulásáról (HORALEK, K. 1967). Ez a „premodern irodalmi” nyelv lesz később az, amelyre támaszkodva kialakítják az orosz identitás egyik alappilléreinek számító

nyelvvariációt. És ugyanez a nyelv lesz majd, amely az állam területének későbbi növelésével a russzifikáció alapját is jelenti.

A szláv nyelvek fent említett folyamatával ellentétben a sztyepp lovasnomádjainak nyelve(i) más pályán mozogtak, jóllehet az életmódbeli közösség egyfajta nyelvi egységet is eredményezett. Dzsingisz kán a források szerint mongol nyelvű volt, de már a Mongol Birodalom magát képező törzsszövetségben sem ezt a nyelvet beszélte mindenki. A najmanok vagy a kereitek a 9. században összeomlott Ujgur Birodalom elmongolosodott, eredetileg türk nyelvet beszélő csoportjai voltak (KÁLDY-NAGY GY. 1995). Bár az elit sokáig őrizte a mongol nyelvet, általánosságban elmondható, hogy a mongol hódítás előtt létező türk nyelvű lovasnomádok lakták a sztyeppét, amely csoportokat a 13. század első felében sikerült behódolásra kényszeríteni Dzsingisz kánnak és közvetlen utódainak. Így a hódító hadjáratokban résztvevők egy része vélhetően türk nyelvű volt. A mongol visszaszorulásának mikéntjét nem ismerjük pontosan, de a 14. században még biztosan használatban volt (KINCSES NAGY É. 2009).

A birodalom szervezése és területi növekedése nyomán átrajzolódott az etnikai, nyelvi térszerkezet, ugyanakkor jellemzően megmarad a türk nyelv dialektusainak dominanciája. A sztyeppén is jellemző volt a diglossia: a mindennapi kommunikációban használatos népnyelv mellett létezett az ettől kissé eltérő irodalmi nyelv is. A térségben a könyvműveltség nyelvének bár megfigyelhető egyfajta pályája, de az egységéges birodalmak hiányzó kontinuitása miatt ennek a nyelvnek három nyelvi korszakát különböztethetjük meg (KINCSES NAGY É. 2009). A 9. században keletkezett a fénykorát a 11-12. században élő karahanida nyelv, amely Közép-Ázsiában a Balhas-tó és Isszik-Kul vidékén létezett, és ami az iszlám térségbeli megjelenésével, a türk nyelvű muszlim kultúra kialakulásának időszakát jelentette. Ugyancsak Közép-Ázsiában a Szír-Darja alsó folyásánál egzisztált a 13. és 15. század között a hvarezmi nyelv, amelyet arab írásjelekkel írtak. Az arab-perzsa hagyományokat követő nyelv kontinuitását a mongol hódítás sem tudta megszakítani, olyannyira nem, hogy a 14. században már az Arany Hordában is beszélték. A 15-16. században az ún. Timurida reneszánsz ideje alatt formálódott a csagatáj nyelv, ami a Timuridák alatt virágkorát élte, és a hvarezmiből fejlődött ki és a helyi népnyelvi elemeket is magába olvasztotta (LURJE, P. B. 2006). Ennek elterjedése a mai dél-oroszországi muszlim törökség korabeli őseit is érintette, akiknek irodalmi nyelve volt, de emellett a környéken közvetítő nyelvként is funkcionált. A csagatáj nyelvre később számos török közösség is kulturális örökségként tekint, így meghatározó eleme mai identitásuknak is (KINCSES NAGY É. 2009).

A türk nyelvek a Mongol Birodalom részekre bomlásával, majd a további évszázadokban a politikai egységek fokozatos összeomlása következtében többé-kevésbé összefüggő elterjedési területe szétforgácsolódott, több csoport az idők során más-más politikai környezetbe, eltérő pályákra állt és esetenként nagyobb távolságot is elvándorolva került mai lakóhelyére. Így a türk nyelvcsaládba tartozó nyelvek jelenleg hatalmas területeken léteznek, Szibériától a közép-ázsiai területeken át, egészen a délnyugat-ázsiai térségekig (8. ábra).

A Kaukázus vidék, Szibéria, és a Távols-Kelet területén élő többi nyelv a szovjet korszakig lényegében megmarad az ősi állapotában, amelyet csak az orosz politikai terjeszkedés tört meg. Sok esetben csupán részben, mivel a közvetlen nyelvi érintkezés (a nagyobb számú orosz anyanyelvű személy beköltözése nyomán) csupán a stratégiai pontokon érvényesült igazán. Ezek leginkább közlekedési csomópont létesítését, vagy esetleg valamely ásványkincs vagy kiaknázási lehetőségét jelentette (FILIPOV S. – SISÁK G. 1995; SZ. BIRÓ Z. 2015).

Ebben a folyamatban a legfeltűnőbb különbségek az arab források által „nyelvek hegyeként” leírt Kaukázus-hegységben és vidékén mutatkoztak (LAZAREV, V. – PRAVIKOVA, L. 2005). Az itt és csak erre a területre jellemző kaukázusi nyelvek nem állnak feltétlenül genetikai

kapcsolatban egymással, sok esetben csak a földrajzi allokáció, ami miatt egyáltalán egy nyelvcsaládról beszélhetünk. Az itt létrejött államok, illetve az általuk generált gazdasági együttműködés, egységes kultúra kialakításának igénye csupán a grúzokat és az örményeket emeli ki ebből a nyelvállapotból. A grúz etnogenezisnek többek között az is a sajátossága, hogy a kulturális (nyelvi, vallási) egységesítési törekvések, kulturális szempontból grúzzá tették az egyébként szintén a dél-kaukázusi nyelveket beszélő mingrel, szván és láz nyelvűeket is.

6.4. *A Moszkvai Nagyfejedelemségtől a nyugatra tekintő I. Péterig*

A posztszovjet térségben uralkodó, a lakosság identitását meghatározó politikai, kulturális alapszöveget további alakulásának megértéséhez vissza kell kanyarodnunk a terület nyugati részén megerősödő, 15. századi Moszkvai Nagyfejedelemség történetéhez (KAPPELER, A. 1996).

Az először az oklevelek által 12. században említett Moszkva ekkortájt még a Vlagyimiri Fejedelemséghez tartozott. A svédek ellen a Néva folyónál győztes Alekszandr Nyevszkij adományozta fiának Danyiil Alekszandrovicsnak, akit az első moszkvai fejedelemként tartunk számon. Az ő utódainak idején kezdett megnövekedni az ekkor még kicsinyke fejedelemség, először a közvetlen, majd a tágabb környék fokozatos meghódításával (KRAAS, F. – STADELBAUER J., 2002). A 14. században már egyenragú félként tekinthettek a fejedelemségre a Kijevi Rusz megszűnése után keletkezett geopolitikai vákuum-helyzetet kihasználó, és felemelkedő Litvániában, illetve az ekkor már egyre inkább gyengülő hatalmi helyzetben lévő Arany Hordában is. Ekkor a térség lakossága nyelvi és kulturális szempontból homogénebb és egyveretűbb volt, mint a szomszédos európai államok, például Litvánia, Livland, Svédország, vagy éppen a Mongol Birodalom utódállamainak tekinthető Kazanyi-, Szibériai-, illetve Krími Kánságok. A kicsiny és periférikus helyzetű csoportokat leszámítva, a lakosság többsége keleti szláv nyelvű és ortodox vallású volt.

Novgorod meghódításával azonban nemcsak a területi terjeszkedésben és a politikai hatalom megerősödésében történt jelentős változás. Ezzel a mozzanattal fejeződött be ugyanis az „orosz földek egyesítésének” folyamata, illetve jöttek létre az egységes orosz állam megteremtésének feltételei is. Ugyanakkor a Moszkvai Nagyfejedelemség ekkor vált végérvényesen soknemzetiségű állammá. Már Novgorodban látszanak a multiethnikus Oroszország jellemzői. Az expanziós politikát követően először a helyi eliten keresztül történő közvetett, majd az elit megsemmisítése, esetenként integrálása után közvetlen hatalomgyakorlás, végezetül pedig a nem oroszok társadalmi, gazdasági, adminisztratív, vallási, kulturális integrálása következett. Ez azonban nem sikerült minden esetben, illetve a folyamat hosszabb ideig is eltarthatott (KAPPELER, A. 2001).

A moszkvai állam sikeres és viszonylag gyors területi gyarapodása, valamint a Kijevi Rusz északkeleti részének az Arany Hordával kialakított kapcsolata miatt az „orosz földek egyesítését” az Arany Horda örökségéért való harc váltotta föl. Ez az orosz állam területi gyarapodásának egy további, újabb szakaszát is jelentette, amely folyamat a 16-18. század között zajlott. Egyrészt az állam heterogén etnikai összetétele fokozódott, illetve az ehhez igazodó struktúrák kialakítása a soknemzetiségű ország alapjait is lerakta.

Ennek a folyamatnak a bevezető lépésével, Kazany 1552-ben történő elfoglalásával az állam külpolitikai stratégiájában is változást láthatunk. Itt bukkantak föl először a jogos érdekek védelmére történő „megelőző csapás”, a hitetlenek ellen a „keresztes hadjárat” szükségességének hangsúlyozása, valamint a „megtorlás az árulók” ellen terminusok. Ez utóbbi mozzanattal a konfliktusban megjelentek a sztyepp belső társadalmi struktúráját különbözőképpen értelmező nézőpontok is. Míg a sztyepp lovásnomádjai hagyományosan személyes kapcsolatokon alapuló szövetségeket kötöttek és megelégedtek adókivetéssel, vagy az uralkodó kinevezésének jogával, addig Moszkva a patrimonális elvet tartotta

elsődlegesnek, miszerint a partner esküje örök érvényű szövetséget jelent. Ez a törésvonal egészen a 19. századig, a későbbi területi terjeszkedések idején is meghatározó volt a cárok és a sztyepp elitje között (KAPPELER, A. 2001; HARRIS, CH. D. 2002).

A tatár utódállamok között sajátos helyzetű volt Kazany, mivel területe nem a sztyeppre terjedt ki, hanem a volgai bolgár tradíciók nyomán mezőgazdasággal foglalkozott a lakosság döntő része. Elfoglalásával több, nem orosz csoport került a moszkvai állam keretein belülre. Fontos gazdasági és politikai pozíciókat töltöttek be a türk nyelvű tatárok, akik fontos előőrsei voltak a kelet-európai iszlámnak. Bár voltak az alsóbb néprétegek között tatárok is, de döntően nem belőlük állt ez a társadalmi csoport. A Volgától délre a főként mezőgazdasági termeléssel foglalkozó, földművelő, halászó, méhészkedő türk nyelvű *csuvasok*, illetve a folyótól keletre finnugor *mordvinok* éltek. A Volgától északra hasonló életmód mellett vadászattal is foglalkozó finnugor *cseremiszek*, *vojjakok* alkották a meghódított lakosság jelentős részét (KAPPELER, A. 2001). Ennek az ekkor még pufferzónaként funkcionáló területnek az etnikai heterogenitása a későbbi integráció ellenére a mai napig megmaradt, és képezett a Volga–Káma-vidék mentén az orosz etnikai térben egy más jellegű etnikai, kulturális, nyelvi közeget.

A Volga alsó szakasza mentén létezett, kazanyi államnál kisebb és gyengébb Asztrahányi Kánság meghódítása tette lehetővé az orosz államnak, hogy ellenőrizze a Volga biztosította kereskedelmi útvonalat. Szimbolikus jelentősége is volt Szeráj közelsége, mert így hivatalosan is megerősítést nyert az Arany Horda örökségére történő bejelentkezés. Ugyanakkor a stratégiailag fontos helyen lévő Asztrahány ellenőrzésével, és a sztyepp területek kettévágásával megnyílt az út a Kaszpi-tó szélesebb térsége felé.

Miután megghiúsult a 15. században az orosz állam nyugati irányba történő expanziója, a cárok újra az Arany Horda öröksége felé tekintettek. Szibéria meghódítása – mint látjuk – folytatása a középkori novgorodi és moszkvai keleti, északkeleti terjeszkedésnek, illetve az Arany Horda öröksége megszerzésének is része, annak ellenére, hogy kezdetben nem állami iniciativa mentén hódították meg. A gyenge belső kohézióval rendelkező, súlypontját tekintve az Irtis és a Tobol folyó völgyében működő Szibériai Kánságot leszámítva, a hatalmas térség zord éghajlatú területein szilárd struktúrákkal bíró államok az orosz expanzióig nem alakultak ki (BEBESI GY. 2010).

Az itt élők településterülete gazdasági tevékenységük, illetve életmódjuk alapján két részre osztható. Az északi tajga és tundra területen elsősorban extenzív gazdasági tevékenységet folytattak és főként nemzetségek alapján szervezték belső társadalmukat. A tajga főleg nomád halászó, vadászó csoportjai között meg kell említeni a paleoszibériai nyelvet beszélő *jukagireket* és mandzsu nyelvű *tunguszokat*, akik településterülete a tundrára is kiterjedt, ahol nomád rénszarvastenyészéssel foglalkoztak. A tundra nomádjai között feltűnnek az uráli nyelvet beszélő *szamojédek*, illetve a keleten élő paleoszibériai nyelvű *csukcsok*, *kamcsadálók* és *korjakok* csoportjai is. A vadászterületük nagyobb, mint a letelepült földművelőknek. Ugyanakkor a vadászat viszonylag kis számú embert tudott csak eltartani. Az oroszok megérkezése előtt kb. 200 ezer ember élhetett ezen a hatalmas területen – ebből 40 ezer beszélhetett valamilyen paleoázsiai nyelvet. Demográfiai helyzetüket jelentősen befolyásolta, hogy körükben erős férfitöbbség volt megfigyelhető (STOLBERG, E-M. 2009A).

Bár az oroszok felbukkanása előtt is voltak konfliktusok a vadászterületekért, de az oroszok agresszív politikája jelentősebb veszteségeket okozott. A harci cselekmények következtében közvetlenül is csökken a népesség, de a férfiak katonai szolgálatra kényszerítése a helyiek lehetőségeit erősen szűkítette, illetve a járványok is tizedelték számukat. Például a *jukagirok* száma 30 év alatt megfeleződött. Az orosz hódítást megelőzően a mandzsu nyelvet beszélő *evenkik* az Iszkeri Tatár Kánság alattvalói az *evenek* pedig a burjátok adófizetői voltak.

Az orosz hódításnak fegyveresen és hevesen ellenálltak. Csak a 17. század közepétől váltak a cárok engedelmes alattvalóivá. Ugyan később is megtámadtak orosz erődöket és szabotálták az önkényes adókvetések. A rénszarvastenyésztők északra húzódtak, így kevésbé voltak kitéve a ruszifikációnak mint a burjátok vagy a paleoázsiai csoportok. A *csukcsok* és *itelmének* 18. századi felkelései az észak-amerikai (préri) indiánok ellenállására emlékeztetnek – nem volt békés a hódítás. A felkelőket pedig olyan helyre száműzték, ahol eredeti életmódjukat nem tudták folytatni (STOLBERG, E-M. 2009A).

Mint vadászok, kiválóan alkalmazkodtak a tajga és tundra éghajlat adta lehetőségekhez. Ahogy a szomszédos finnugor és paleoázsiai népek, a tunguszok is rénszarvastenyésztéssel foglalkoztak elsősorban. Néhány család élt együtt és nagyfokú mobilitást mutattak. A zsákmány a klán férfitagjaié, ahogy az állatok is a nemzetség közös tulajdona volt. Strukturálatlan társadalmukban nem volt elit, ahogy például a mongolok esetében. Az Öregek Tanácsa, illetve a sámán irányították a közösséget. A jakutokkal és a mongolokkal ellentétben nincs közöttük törzsszövetség (STOLBERG, E-M. 2009B).

A mezőgazdaságilag nem annyira zord délebbi tajga, illetve az erdős sztyeppvidék lakói a lovakat, szarvasmarhát tenyésztő mongol nyelvű *burjátok*, a Bajkál-tó mellékén, az Altáj vidékén néhány kisebb török nyelvű csoport (*teleutok*, *szibériai tatárok*) és Kelet-Szibériában a szintén török nyelvű *jakutok* (GYÓNI G. 2015). Ők a középkor folyamán érkeztek a sztyepről, megtartották állattenyésztő (elsősorban lótenyésztéssel foglalkoztak) életmódjukat, bár a helyiekhez asszimilálódtak. A szibériai népek a muszlim tatárokat nem számítva döntően természeti vallásokat követtek (sámánizmus).

Ahogy a már említett térkép adataiból is kitűnik (9. ábra), az Arany Horda utódállamai, illetve a szibériai területek döntő részét hozzávetőlegesen egy évszázad alatt hódította meg az orosz cári hatalom. Ezzel az állam területe többszörösére nőtt, ugyanakkor ezek a térségek lakosság száma nem volt jelentős és néhány népességgkoncentrációt leszámítva alacsony népsűrűséggel is bírt. A lakosság etnikai összetételében pedig a nem oroszok felé történő arányeltolódás figyelhető meg, ami ettől kezdve a mai napig meghatározza Oroszország soknemzetiségű voltát.

A 17. században egyre több orosz paraszt költözött be az előző évszázadban meghódított peremvidékekre, illetve a szibériai és távol-keleti területekre. Ettől a korszaktól kezdve váltak el egymástól a ritkán lakott tajga és tundra vidék, valamint a sztyepp és erdővidék peremterületének demográfiai és etnikai folyamatai. E terület gazdasági kiaknázása ekkor újabb lendületet kapott, ugyanakkor a társadalmi-, vallási- és kulturális integrációja még nem volt fontos a hatalom számára.

A szorosabb katonai-, adminisztratív, illetve gazdasági szempontú megkötések ugyanakkor hamar fontossá váltak és ekkor már a meghódított népek megkeresztelése és azok orosz társadalomba történő beillesztése is napirendre került. Így a pragmatikus flexibilitás politikája megváltozott I. Péter idején, és a 18. század közepéig ez a politika érvényesült.

Az eddigi területi gyarapodás főként az erdős (kisebb részben a szubarktikus tundra) térségeket érintette. Ilyen értelemben a folyamat a keleti szláv tradíciók folytatásaként fogható föl. Az erdőtlen sztyepp vidék idegen, ellenséges, sőt félelmetes a számukra. A területi terjeszkedés azonban megteremtette azokat a stratégiai feltételeket, amelyek lehetővé tették, hogy az orosz állam a sztyepp irányába is növelni tudja a befolyását (9. ábra). Ebben az irányban három jelentősebb etnikai csoporttal került szembe az orosz terjeszkedés. Keleti, délkeleti irányban a baskírokkal, illetve később a kalmükökkel, dél felé a Kaszpi-tó irányában pedig a nogajokkal.

Az ekkor már muszlim vallású, türk nyelvű *baskírok* az Ural déli térségében a Káma és az Ural folyó vidékén éltek. Településterületük éppen az eltérő természetföldrajzi területek határán húzódott. A hegység magasabban fekvő vidékén az erdőv által kínált keretek határozták meg

vadászó, halászó életmódjukat. Emellett méhészkedéssel, illetve az alacsonyabban fekvő területeken földműveléssel is foglalkoztak. Ezzel szemben etnikai területük inkább erdős-, illetve füves sztyeppel jellemezhető déli, nyugati részén lovasnomádok voltak. Mivel a térség nem volt szerves része az Arany Hordának, de intenzív kapcsolatban álltak az itt lakók a sztyepp lovasnomádjaival ezért sokáig amolyan határvidéki pufferező volt. Az erők egyensúlya lehetővé tette a baskírok számára gazdasági és kereskedelmi közvetítő szerepet a moszkvai hatalom és a keleti területek között, vagy más, függő helyzetbe hozott lovasnomádokhoz hasonlóan, a katonai segítséget. Jóllehet Kazany meghódítása után erősebb a függés a moszkvai hatalomtól, annak az egész területre formált igényét csak a 17. század második felében lehetett többé-kevésbé érvényesíteni. Az elit sokáig megtartotta kulturális különállását, miközben a baskír településterület fokozatosan elvesztette homogenitását a beköltöző orosz és a környékbeli nem orosz (csuvas, mordvin, cseremis, tatár) lakosság miatt.

Az Asztrahányi Kánság 16. századi elfoglalása szétzilálta a környéken élő, a moszkvai hatalommal már a 15. századtól intenzív kapcsolatban álló *nogaj tatárok* gazdasági és társadalmi struktúráit is. A térség nyugati részén élők, átkelve a Volgán, a Krími Kánsághoz csatlakoztak és a krími tatárok etnikai csoportjához asszimilálódtak (SZILI S. 2000). Településterületük keleti részén a szintén nomád kazakokhoz csatlakoztak. A középső területeken, a „Nagy Horda” keretei között élők pedig a klánok belső harcaiban morzsolódtak föl, és csökkent létszámuk jelentősen, illetve vándoroltak nyugati irányba a kalmükök megjelenésével (KAPPELER, A. 2001).

A lovasnomád, mongol nyelvet beszélő *kalmükök* a korábban már általunk is említett ázsiai népvándorlás utolsó hullámában érkeztek a korabeli Oroszország határvidékére. A 17. század közepén az orosz állam jelenléte még nem elég erős a sztyeppen, szükség van itt élő csoportok szövetségére. Lámaisták lévén a távolabbi tibeti térségekkel van szorosabb kulturális kapcsolatuk, de Kínával is volt politikai interakciójuk. Ugyanakkor a 18. század első harmadában már Oroszország a legfontosabb szövetségesük. Később a déli sztyeppén a kalmükök az így kialakult pozícióikat fokozatosan elveszítették. Ennek legfőbb okaként a hatalom településterületükön jelentkező erőteljesebb jelenlétét kell megemlíteni. Moszkva már határozottabban beleszólt belső ügyeikbe, szervezett telepítések során orosz, ukrán, később német telepesek érkeztek ide, ezzel is szűkítve a kalmükök tradicionális élettereit. Miután a védekezés lehetőségei gazdasági erejük és katonai potenciáljuk miatt korlátozottak voltak, ezért határozták el a kínai állam sugallatára/hívására, hogy visszatérnek eredeti lakóhelyükre, Dzsungáriába. Bár mintegy 100 ezer fő indult el, a célt nem sikerült mindenkinek elérnie és aki orosz fennhatóság alatt maradt, a Kaszpi-tengertől északra folytathatta tradicionális életmódját. Miután nem lettek az orosz társadalomba integrálva, illetve bár egyre szűkülő keretek között, de nomadizálhattak, így csoporttudatuk a 20. század elejéig erős maradt és nem asszimilálódtak.

Ez a folyamat az időközben változó geopolitikai helyzet függvénye is volt. A cári külpolitika I. Péter idején, a 18. század első harmadában váltott irányt, aminek a következtében az ország területi növekedésének egy újabb szakasza kezdődött el, amely változást hozott Oroszország külpolitikai helyzetében is. Ennek a legfontosabb eleme, hogy az eddigi északi, keleti-, délkeleti expanziós irányok erőteljesebben mutattak Európa, illetve délnyugati irányba a Fekete-tenger melléki sztyepp felé. Ez a folyamat először az ország korabeli perifériáin jelentkezett. Ettől kezdve a külpolitikát már nem az Arany Horda örökségéért folytatott küzdelem, hanem az ún. Európai politika határozta meg, ugyanis megteremtődtek a feltételek a már IV. Iván által is dédelgetett nyugati terjeszkedés felé.

Ennek közvetlen előzményeként a délnyugati sztyepp irányába történő fokozatos expanziót kell megemlíteni. A Kijevi Rusz összeomlásával keletkező hatalmi vákuumba nyugat felől a Litván Nagyfejedelemséggel perszonálunióba kerülő Lengyelország e szövetséget

szorosabbra fűzve került középhatalmi státuszba a korájuk folyamán (BOJTÁR E. 1997). Az így létrejött Lengyel-Litván állam a 16. században kezdett el hanyatlani, ami ekkor először keleti végein okozott jelentős változást. A keleten és északon megerősödő Oroszország, illetve az Oszmán Birodalom gyengülésével szintén teret vesztő Krími Kánság, valamint a belső válsággal küzdő Lengyelország közötti földrajzi térben fokozatosan kialakult egyfajta senki földje. Ezen a területen leginkább deklasszálódó nemesek, vagy a földesúri önkény és az adókötelezettség elől menekülő szökött jobbágyok, és egyéb, a társadalom periferiáján létező elemek mellett a korábbi hatalmi struktúrák autochton elemei éltek. Ebből az etnikailag és kulturálisan vegyes népességből formálódott ki a *kozákság*, akik a 17. századra már egy orosz(ukrán) nyelvű, ortodox vallású csoportot képeztek. Kapcsolatukat igazából nem veszítették el teljesen a többségüket kibocsájtó orosz területekkel. Kezdetben a folyók mentén (Volga, Don, Urál) elterülő erdőkben éltek és halászattal, vadászattal, méhészettel, később állattenyésztéssel is foglalkoztak, és területi súlypontjuk fokozatosan a sztyepp irányába tolódott (KAPPELER, A. 2001).

E sajátos helyzetük miatt katonai erejüket a moszkvai hatalmi centrum folyamatosan használta részben védelmi okokból (határőrök, zsoldosok), részben pedig az esetleges expanziót segítő (kémek, rablóhadjáratok). A magasfokú autonómiájuk puffervóna helyzetüknek köszönhető, ugyanakkor a sztyepei életforma miatt az orosz erdővidék közösségeitől eltérő társadalmi struktúrával rendelkeztek, ami a bevándorló földművelő, döntően paraszti elemekkel tovább fokozódott.

Ebben a geopolitikai vákuumban lévő térségben az embereknek saját maguknak kellett állami struktúrákat kialakítani. Ennek része volt a külső, kezdetben tatár, később török támadások elleni védelem megszervezése is. Bár a heterogén társadalmi csoportokból, különböző egzisztenciális szinten álló kozákoknak csak rövid ideig (a 16. században) sikerült szerveztségüket állami szintre emelni, de hosszú ideig folytatott sajátos életformájuk, kultúrájuk, szokásaik bizonyos fokig együvé tartozásukat erősítette. A kozákság léte egyrészt a lengyel kultúra további keleti irányú terjedésének szabott gátat, másrészt a közös, az orosztól már ebben a korban eltérő belarusz/ukrán identitás kialakulásának is. A kozákok 1654-ben a Perejaszlavi Szerződés értelmében csatlakoztak Oroszországhoz. Ez a tény a fokozatosan erősödő cári befolyás növekedésével, ezzel párhuzamosan jogaik csorbításával járt. Ugyanakkor lehetővé tette a „keleti szláv identitás” további differenciálódását is (KAPPELER, A. 1997).

Amikor a kozákok csatlakoztak Oroszországhoz, abban az évben foglalták el Szmolenszk városát, amely a lengyel területek felé jelentett stratégiai fontos helyet. A térség olyan terület központja volt, amely a keleti és nyugati kultúra határán, többször egyik, majd másik befolyása alatt volt. Az ortodoxia által keretezett Kijevi Rusz összeomlása után a Litván Nagyfejedelemség, majd a katolikus Lengyelország fennhatósága alá került. A 16. századtól a megerősödő Moszkvai Fejedelemség, majd 1611-től ismét Lengyelország része volt. A 17. század második felétől azonban végérvényesen a dinamikus Oroszország keretén belülre kerülve, kiegészülve keletről jelentős orosz területekkel, a társadalomban fokozatosan visszaszorultak a lengyel fennhatóságot idéző identitáselemek (katolikus vallás, lengyel nyelvhasználat) (KAPPELER, A. 2022).

A nyugati területi expanzió további, az elkövetkezendő századokra jelentős kihatással járó aktusa a mai Szentpétervár területén emelt erőd 1703-ban történő megalapítása volt, ugyanakkor számottevő területek a későbbi főváros hinterlandján csak az 1721-ben lezárult ún. Nagy Északi Háború következtében kerültek Oroszországhoz. Ennek során, Svédország balti hegemoniáját megtörve sikerült a cárnak bekebeleznie Ésországot, Livóniát, valamint Ingermanland és Karélia délnyugati területeit. Ezzel az akcióval számottevő, nem orosz lakosság került ismét Oroszország fennhatósága alá. Az új lakosok jelentős része a vidéki

térsegekben finnugor-, kisebb részük balti-, míg a városi lakosság a már középkorban kialakult távolsági kereskedelmet, illetve a politikai hatalmat is a kezében tartó, többségében német nyelvű volt (TUCHTENHAGEN, R. 2009). A kulturális barriereket ebben az irányban a svéd hatalom reliktumaként értelmezhető protestáns (lutheránus) felekezet képviselte, amely a Balti-tenger mentén volt csaknem kizárólagos vallása a lakosságnak.

Megfogalmazódhat a kérdés, hogy miért nem asszimilálódott a gyors politikai terjeszkedés következtében az orosz államhoz került térségek lakosságának jelentős része a 18. századig? Erre több válasz is lehetséges. A kezdetben meghódított térségek népességszáma és a terület népsűrűsége jóval alacsonyabb volt, mint a központi keleti szláv területeké. Ez a tény eleve meghatározta az erőviszonyokat és könnyebb volt az alárendelt csoportok lojalitását megnyerni, illetve az ellenállásukat fölszámolni. A terjeszkedést megalapozandó erődök építésével a katonai jelenlét láthatóvá tétele volt a cél. Ezt kiegészítve a stratégiai helyekre betelepülő orosz nyelvűek a politikai hatalom mellett, jóllehet sokszor adminisztratív úton, de a gazdasági hatalmat is kézben tudták tartani (KAPPELER, A. 2001).

Így alakult ki az orosz magterületeken túli térségekben a későbbiekben is meghatározó etnikai térszerkezet: a központi helyek orosz enklávéját körülvevő, korábbi helyi etnikai lakossággal rendelkező vonzáskörzetek kettőssége. Amennyiben a helyi elit fontos társadalmi pozícióban volt, ott az orosz elitbe történő kooptálással vették elejét az ellenállásnak, illetve ahol erre nem volt feltétlenül szüksége, ott a kooperáció volt az új hatalom célja. Nem volt szükség a nyelvi, etnikai, sőt ebben az időben kulturális asszimilációra sem a folyamatok kézben tartására (SZILI S. 2005). A hatalom nem szólt bele a meghódított népek belső viszonyaiba, ezért az alávetettek belső társadalmi identifikációs struktúrái is érintetlenek maradhattak. Emellett a nem orosz lakosság döntő többsége a perifériák lakója volt, sok esetben több ezer kilométeres távolságba a hatalom központjától. A hatalom helyi képviselői ugyanakkor a központi akarattól eltérő hatalomgyakorlási módszerekkel is élhettek, de az esetek többségében ezek éppen a helyi identitást meghatározó elemeket erősítették (FRANK, S. K. 2003).

I. Péter uralkodásának vége felé a 18. század első harmadában több történeti demográfiai munka alapján is rekonstruálható a korabeli Oroszország lakosságának etnikai összetétele és a különböző kulturális gyökerekkel rendelkező, eltérő nyelvű csoportok területi elhelyezkedése is (KABUZAN, V. M. 1963, 1997, 1992). A rendelkezésre álló források alapján elmondható, hogy ekkor a korabeli Oroszország összlakossága meghaladta a 15,5 milliót. A lakosság túlnyomó többsége, mintegy 85%-a (13,5 millió fő), a Moszkvai Nagyfejedelemség központi térségeit jelentő területen élt, nagy valószínűséggel valamely keleti szláv dialektust beszélt és ortodox vallású volt. A további, nem szláv lakosság ekkor főként a peremek lakója volt. Legjelentősebb koncentrációjuk a Volga–Káma-vidéken (0,9 millió fő) és a nyugati peremeken (0,6 millió fő) volt megfigyelhető. Az előbbi térségben főleg türk nyelvű, míg utóbbiakon finnugor népek tették ki ekkor a lakosság többségét. A sztyepp irányában elterülő perifériák lakói a kalmük, nogaj és krími tatár csoportok (0,3 millió fő), míg az északi peremeket csaknem teljes egészében finnugor népek, illetve Szibériában altaji nyelvűek dominálták. A perifériákon emellett már ekkor több, kisebb létszámú, egyéb nyelvű népesség élt (9. ábra).

6.5. Az etnikai alapszövetet meghatározó areáliák lehatárolása a posztszovjet térségben

Az előző három fejezetben kifejtett politikai integráció, a nyelvi koiné és a kulturális kohézió alapján az Orosz Birodalom, később a Szovjetunió 22,5 millió km²-nyi területén több térséget is kijelölhetünk (10. ábra). Ezek olyan területek, ahol a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok az itt élők körében egy jól érzékelhető kohéziót hoztak létre a korai időszakokban a modern nemzetállamok kialakulásának előestéjéig. Ez erősen keretezte az

együvé tartozás érzésének belső megélését, de annak külső észlelését is. Ez az egyfajta térségi identitás lényegében azt a területet határozza meg, hogy mekkora területet járhat be az egyén anélkül, hogy az identitása, akár saját maga, vagy a környezet által megkérdőjeleződjön. Ez a nagytérségi tapasztalati tértől, az észlelt/megélt identitásközösségtől az egészen kicsi mikrotérségi identitásig terjedhet. Fontos továbbá azt is megemlíteni, hogy ezek a különböző nagyságú etnikai terek kialakulása, megerősödése, illetve a továbbiakban történő fennmaradása, (át)alakulása eltérő lehetett (SCHULZE, W. 2008).

Ebben az esetben természetesen nem feltétlenül olyan kohézióról volt szó, ami a nyugat-európai centrum térségek társadalmának többségét jellemezték. Ugyanakkor ezeket az attribútumokat később a megváltozott geopolitikai, illetve hatalmi helyzet sem tudta alapvetően megváltoztatni. Így a térség lakosságának körében a többrétegű identitás folyamatosan jelen volt. Ha ezek az etnikai identitást meghatározó tényezők egy jól körülhatárolható földrajzi térben érvényesülnek *etnikai areáliáról* beszélhetünk, amelyekből több is kijelölhető a vizsgált térségben.

Az Orosz Birodalom központi részében a keleti szlávok első államának a Kijevi Rusz széthullásával keletkezett fejedelemségek egyike, a 14. századtól fokozatosan felemelkedő Moszkvai Nagyfejedelemség fogta keretbe az erdővidék ortodox keleti szlávjait. Ez az állam integrálta fokozatosan a korábban szétesett Rusz földjeit, majd később az Arany Horda örökségének tekintett, kisebb területre korlátozott utódállamokat is. Ezek egyike ugyanakkor a szomszédos erdővidék, szintén egy etnikai areáliának tekinthető térsége, a Kazanyi Kánság volt. Ez a politikai entitás, a korábban a Volga–Káma vidéken létrejött Volgai Bolgárország néven integrált területet is magába foglalta, amely döntően földműveléssel foglalkozó lakói később a muszlim kultúra felé orientálódtak, illetve türk nyelvűvé vált. E terület, mint a Moszkvai Fejedelemség peremterülete, amely etnikai különbségeit a továbbiakban is – sokszor, amolyan belső perifériaként – megtartotta, így lényegében máig őrzi a korábban kialakult etnikai sajátosságait. .

Az Orosz Birodalom gazdasági helyzete, folyamatosan dinamikus külpolitikai törekvései tágították a határokat és hódítottak meg egyre nagyobb, további eltérő etnikai alapszövettel rendelkező területeket. Dzsingisz kán birodalma fénykorában az eurázsiai sztyeppéken a Sárga-tengertől a Keleti-Kárpátokig húzódott. Ez az állam főként a természetföldrajzi környezet által meghatározott, állattenyésztésre specializálódott életmódot folytató, türk nyelvű népességet fogta össze. Bár az állam csak viszonylag rövid ideig állt fenn legnagyobb kiterjedésében, de a nyelvi koiné, a dzsingiszi örökség a mai napig él a kollektív emlékezetben. E térség, illetve az Orosz Birodalom területének metszetében két etnikai areália jelölhető ki. Egyrészt a dzsingiszi birodalom nyugati területén kialakult, a keleti szlávokkal is interakcióban lévő Arany Horda muszlim, türk nyelvű lovasnomád állattenyésztők, valamint a turkesztáni területen élő szintén lovasnomádok településterülete. Ez utóbbi terület pufferzónájában a mezőgazdasági termelésre alkalmas folyóvölgyekben, oázisokban élő, nyelvében a perzsa kultúra felé tekintő népek képezik az átmenetet a délebbi területek felé.

A 16. században már a Kelet-Európai síkság jelentős részét uraló Orosz Cárság perifériáján további etnikai areáliákat határozhatunk meg. A legnagyobb területű ezek közül a hatalmas szibériai és távol-keleti területek, az emberi megtelepedés számára kedvezőtlen tajga és tundra övezetében élő, halászó, vadászó, gyűjtögető életmódot folytató természeti népek településterülete. A térség a helyi állami struktúrák hiánya, a roppant alacsony népsűrűség és a elszigeteltsége miatt nem egészen 100 év alatt került a cárok birtokába.

Nem feltétlenül körülhatárolható a nyugati periférián található etnikai areália, ami a nyugati kultúra a posztszovjet területére eső befolyási övezetét jelenti, amelyekkel az ortodox világban gyökerező orosz hatalom a 18. század folyamán került szorosabb kapcsolatba.

A nyugati határvonalak megszilárdulása alakította itt ki a korábban a Rusz fennhatósága alatt álló, ám később a Lengyel-Litván Fejedelemség által képviselt nyugati kultúra által is átítatott területet. Itt a hatalmi törekvések ellenére, az orosz politikai befolyás fokozatos nyugatra tolásával sem sikerült a sajátos helyi identitást meghatározó elemeket kikapcsolni a helyi társadalmak életéből. Így ezeket a nyugati kulturális pufferzóna etnikai areáliájának tekinthetjük.

Végezetül meg kell említeni a Kaukázus-vidék helyi nyelveket használó ókeresztény államait, mint egy helyi, nyelvileg heterogén etnikai areáliát, amelyek meghatározzák itt a későbbiekben az identitáskonstrukciókat.

***

Az etnikai areáliák lehatárolásával összességében elmondható, hogy a posztszovjet térben a premodern időben a lakosság identitására több tényező hatása mutatható ki. Ezek közül a keleti szlávokat összefogó Kijevi Rusz és a döntően türk nyelvű lovasnomád lakosságot integrálni igyekvő dzsingiszi Mongol Birodalom emelkedik ki. Az állam integráló hatásai közül a Rusz esetében az ortodox államvallás identitásformáló szerepe hangsúlyozandó, ami párhuzamosan alakult a kultúrát formáló közös egyházi nyelvvel, majd később a kancellária nyelvével. A Mongol Birodalom legfontosabb hatása a korai identitáskonstrukcióban az a tény, hogy az azonos életmódot folytató elemek határozták meg a társadalmi struktúrákat, amelyet később kiegészített a közös kulturális miliőt jelentő muszlim vallás is (MOTIKA, R. 2008). A társadalom ilyen kialakult kulturális és politikai alapszövetén később a Rusz romjaiból kiemelkedő Moszkvai Nagyfejedelemség dinamizmusa sem változtatott lényegesen. Ezt a területi expanzióval járó folyamatot az egykori keleti szláv térségek összegyűjtésével és az Arany Horda (egykori) területeinek meghódításával megfogalmazott igény mozgatta. A birodalomhoz csatolt szibériai és távol-keleti, valamint a sztyepp irányában fekvő közeli határtérségek népei identitását meghatározó tényezők továbbra is megmaradtak a társadalmi szervezettség más dimenzióban is. Ugyanakkor a korabeli Orosz Császárság peremvidékein, az ország nyugati, délnyugati határvidékén és a Kaukázus térségében másirányú hatások érvényesültek az ekkor még változó csoportkohézióban.

7. Nemzetépítés és identitáskonstrukciók a cári Oroszországban a hosszú 19. században (1812-1917)

7.1. A Birodalom további területi formálódása a 18. század második felétől

A hatalmi centrumhoz közeli déli perifériákon az Arany Horda örökségéből a 18. században már csak a korábbi, jelentősebb hatalmi pozícióját fokozatosan elvesztő Krími Kánság államisága egzisztált. Ez a katonailag jól szervezett államalakulat, már a 15. századtól kezdve élvezte a még dinamikus terjeszkedő Oszmán Birodalom támogatását. Ekkor a Fekete-tenger medencéje, figyelembe véve a Krími Kánság laza függését, lényegében oszmán beltengerré változott. A krími tatárok, a nogaj tatárokkal karöltve, még jó ideig rettegésben tartották az erdővidék keleti szláv nyelvű ortodox lakosságát, akik közül sokan rabszolgaként végeztek valahol az oszmán rabszolgapiacokon. A Krími Kánság nemcsak Moszkvától, hanem a Lengyel Litván államtól is adót követelt/szedett, ami az Arany Horda örökségéért való küzdelmét is alátámasztja. Így Moszkva ellenségeként tekintett erre a hatalmi centrumra is. A kánság magas fokú (iszlám) kultúrával rendelkező társadalma differenciált, a nomád és a letelepült életforma tradícióját egyesítő soknemzetiségű népességgel bírt. A lakosság

többségét kitevő krími tatárok letelepült életmódot folytattak, növény- és állattenyésztéssel, bortermeléssel foglalkoztak, míg a nogaj tatárok őrizték korábbi, a tágabb sztyepp térségre jellemző, lovasnomád életmódjukat. A két csoport mellett, elsősorban a városokban tatárok, örmények, valamint tatár nyelvű görögök és zsidók tartották kézben a politikai hatalmat, illetve irányították a térség kézműiparát és a kereskedelemét (KAPPELER, A. 2001).

A 18. század első felétől a belső konfliktusok meggyengítették a Krími Kánság társadalmát, valamint ekkorra már az Oszmán Birodalom is veszített a térséget illető korábbi geopolitikai jelentőségéből. Így a melegtengeri kijárat megszerzését célul tűző orosz politikai törekvések is dinamizálódhattak. Sok korábbi, sikertelen katonai akció után, ekkor Oroszország érvényesíteni tudta katonai fölényét. 1771-ben történt meg a Krími Kánság katonai megszállása, melynek során az oszmán protektorátust az orosz váltotta föl, illetve az ellenállás következményeként az uralkodó a kánt is leváltotta. Ezután viszonylag gyorsan történt meg a terület inkorporálása, amely korábbi, a dolgozatban is említett hódítások módszerével folyt. Az események több, az etnikai térszerkezet megváltozásával járó folyamatot is elindítottak. A régi uralkodói elit két csoportját, miután kijátszották őket egymás ellen, sikerült semlegesíteni. A letelepedett krími tatár előkelőket kooptálták az orosz elitbe, a lovasnomád nogaj tatárok egy része pedig, szakítva a korábbi életmódjával asszimilálódott (KAPPELER, A. 2001). Másik részük kivándorolt az Oszmán Birodalomba, illetve nomád életformájukat megtartva a Kubán-alföld térségébe költözött, ahol a mai napig megtaláljuk kisebb-nagyobb csoportjaikat. A paraszti sorban lévők ugyan tulajdonukat és státuszukat is megtarthatták, de a népesség kivándorlása az Oszmán Birodalom irányába a 19. század első felében továbbra is megmaradt, sőt, a Krími háborúk idején egyre intenzívebbé vált. A demográfiai vákuumban pedig felerősödött az államilag erősen támogatott orosz-, illetve a szomszédos területekről az ukrán nyelvűek bevándorlása. Ugyanakkor a kezdeti pragmatikus, rugalmas cári politika, a vallási tolerancia következményeként a kisebbségben élő csoportok korábban kialakult, eltérő identitáshordozó elemei továbbra is élők maradhattak.

A sztyeppét fokozatosan benépesítő földművelő parasztok között más, külföldről rekrutált elemek is részt vettek. Bár a nyugat felől kelet felé tartó folyamatnak már középkori előzményei is voltak a tárgyalt kontextusban, a 18. századtól felerősödött a cári hatalom telepítési politikájának következtében. A geopolitikai helyzet megváltozásával, a sztyepp konszolidálásának nyomán a kozákság korábbi szerepe háttérbe szorult, amivel párhuzamosan a telepések óriási számban érkezhettek már a nevében is beszédes ún. „Novaja Rosszija” (Új Oroszország) területére (MITROVITS M. 2022). Így kerültek nagyszámú *német* csoportok a Volga alsó folyásának vidékére, de jelentős a keleti újlatin dialektusokat beszélők, illetve az Oszmán Birodalomból érkező/menekülő *bolgárok*, *szerbek* beszivárgása is, ami a mai napig megfigyelhető a lakosság etnikai összetételében (NIEDERHAUSER E. 1990). A földművelés előtérbe kerülésével, illetve a nomádok háttérbe szorításával alakult át jelentősen a területhasználat, ezzel párhuzamosan pedig megváltozott a lakosság életmódja, és ezáltal végső soron etnikai összetétele is.

Ellentétben az eddigiekkel, a nyugati terjeszkedés egyik, a későbbi etnikai meghatározottságok szempontjából lényeges különbsége, hogy a Kijevi Rusz egykori határterületein, annak összeomlása után ezeken a területeken más térségi súlypontokkal bíró államok léteztek. Ezek az államok a lakosság identitásának alapelemeit eltérő módon határozták meg, jóllehet sok esetben voltak közös pontok (a keleti szláv dialektusok, vagy éppen az ortodox hit). Lengyelország irányában a nyugati kultúrával átítatott keleti szláv dialektusokat beszélők, az Oszmán Birodalom felé az iszlám uralta, de mégiscsak ortodox lakosok lojalitását kellett megnyerni, míg északon a lutheránus svéd nyelvű elitet volt szükség háttérbe szorítani.

A balti és lengyel területeken tartós állami kereteket a 10. században a nyugati egyházhoz csatlakozó *lengyelek* majd északon az ekkor még „pogány” *litvánok* hoztak létre. A 13. században a germán kultúrával rendelkező Német-Lovagrend alakította ki, majd szilárdította meg politikai hatalmát a finnugor és a balti nyelvű őslakosokkal szemben. Ezeknek az államoknak a keleti határvidéke már ekkor is politikai pufferzónának volt tekinthető, mivel egybe esett a keleti egyház felé nyitó Kijev központú Rusznak a határterületeivel (KUSBER, J. 2009a). A Litván Nagyfejedelemség 13. századi előretörése és uralmának e területek jelentős részére történő kiterjesztése a Rusz központi hatalmának gyengülése, majd a tatárokkal szembeni veresége okán vált lehetségessé. Ugyanakkor ez a tény okozta, hogy a megerősödő Moszkvai Nagyfejedelemség már a 15. századtól igényt formált ezekre a területekre (BOJTÁR E. 1997).

A lengyel–litván perszónálunió létrejött (1386), majd a Német Lovagrend legyőzése (1410) emelte fokozatosan az így létrejött Lengyelországot regionális középhatalmi státuszba. A Lublini unióval (1569) szorosabbra fűzött állam (Rzeczpospolita) virágkora, és ezzel együtt legnagyobb földrajzi kiterjedése ezt követően a 16-17. századra tehető. Az ország lényegében két egységből, a Lengyel Királyság, illetve a Litván Hercegség területeiből állt; határai keleten ekkor túlnyúltak a mai Ukrajna és Belarusz nyugati határain, míg északon az ország fennhatósága a mai Észtországig, délkeleten nagyjából a sztyepp területek pufferzónáján húzódó Orosz cárságig terjedt. Nyugat felé pedig Sziléziával, illetve Pomerániával volt közös határa (DAVIES, N. 2006).

E geopolitikai folyamattal párhuzamosan terjedt a lengyel kultúra, és a római katolikus vallás befolyása is egyre nagyobb lett a lakosság körében (STADELBAUER, J. 1999). A kozákság előző fejezetben említett Oroszországhoz történő csatlakozása, valamint a Svédországgal folytatott csatározások, háborúk a 17. századtól fokozatosan meggyengítették Lengyelországot, ami a cár befolyásának növekedésével járt együtt. A szomszédos nyugati hatalmaknak (Poroszország és a Habsburg Birodalom) nem volt érdeke az orosz térnyerés, így a belső társadalmi széthúzás és gazdasági, valamint katonai gyengeség megpecsételte Lengyelország sorsát. A 18. század utolsó harmadában három szakaszban a szomszédos államok fölosztották egymás között az ország területét. Ekkor kerültek többségében *keleti szláv dialektust beszélő, görögkatolikus vallású tömegek* lakta térségek Oroszországhoz.

Lengyelország felosztása után a nyugati végeken még két irányba sikerült a 19. század első évtizede után növelni a cári birodalom területeit. A középkortól Svédország részét képező, finnugor nyelvű *finn* lakosság által lakott területeket 1809-ben csatolták a birodalomhoz. Ezen a területen az etnikai összetételt és az etnikai térszerkezetet az a kettősség határozta meg, ami az egész Baltikumra is jellemző volt. A politikai- és gazdasági hatalmat kézben tartó elit nyelvi és kulturális meghatározottsága eltért a tömegektől. A térségben a társadalmi kiemelkedés záloga a svéd nyelv ismerete és a svéd adminisztrációhoz történő lojalitás volt. Ugyanakkor a lutheránus egyház jelenléte magas szintű közoktatást eredményezett. Így volt például a turku egyetem 1640-től a finn kultúra és nyelv letéteményese. A nem svéd társadalom politikai mozgásterének pedig a tartományi gyűlés adott keretet. Így formálódott ki az a lehetőség, hogy a társadalomban kialakulhasson az önazonosság megfogalmazása, illetve a svéd kultúrához való asszimiláció alternatívája. A lokális identitás megerősödése a svéd hatalommal szemben fogalmazta meg magát, ami a geopolitikai realitások miatt a 18. század folyamán az ekkor még a térségben csak óvatosan terjeszkedő cári birodalommal való kooperációban mutatkozott meg (KAPPELER, A. 2001).

1809-től az Oroszországhoz csatolt finn területek inkorporálásában a hatalom szintén a korábbi bevált módszereket alkalmazta. Ennek lényege a korábbi status quo fenntartása és a helyi elitel való együttműködés volt. Ez a helyi elitnek, összehasonlítva a svéd szituációval, tökéletesen megfelelt. Jóllehet, helyzetük a széleskörű autonómiától távol állt, számukra

a meglévő keretek az oroszokkal való kooperáció függvényében volt értelmezhető. Ugyanakkor az orosz cár számára a terület gazdasági értelemben nem volt túl értékes, de az is fontos volt, hogy Európa felé tekintve az északnyugati határvidéken, a főváros közeli térségben a politikai nyugalom biztosítva legyen.

Oroszország további, délnyugati expanziójának következtében az Oszmán Birodalommal került egyre élesebb konfliktusba. Az oszmán periférián vazallusi státuszban létező, a 14. században fénykorát élő Moldovai Fejedelemség több orosz-török összecsapás következtében vált katonai felvonulási területté a 18-19. század fordulóján. A lakosság jelentős része keleti újlatin nyelvet beszélt, de a térség délkeleti szegletében a Krími Kánság felé az oszmánok számára korábban is stratégiai fontosságú hadiút mentén nyelvileg, kulturálisan nagyon vegyes volt a lakosság. A katonai összecsapásokat ekkor lezáró bukaresti békében 1812-ben, a Moldovai Fejedelemségnek a térséget kettészelő Prut folyó mentén történő felosztása következtében került a fejedelemség keleti része Oroszországhoz.

A fanarióták és az elgörögösödött román elit korábbi hatalmaskodásai ellenében, és az ortodox lakosság védelmében már síkra szálló cári hatalom pragmatikus konszenzust kereső politikája a heterogén *román nyelvű társadalmat* kezdetben az új hatalom lojális alattvalójává tette. A terület megtarthatta az oszmán idők alatti kormányzati struktúráját, amit a cár később meg is erősített, jóllehet, a század folyamán kiújuló oszmán-orosz összecsapások miatt a terület ilyenfajta autonómiája egyre korlátosabbá vált. Ennek ellenére megmaradt a térség egyfajta különleges helyzete. A század második felében azonban, Románia 1859-ben történt létrejöttével párhuzamosan erősödő román nemzeti mozgalom az orosz hatalmi jelenlétet idegen uralomnak láttatta, ezért e terület Oroszország számára a térségben folyamatos konfliktust jelentett.

7.2. A cári birodalom kolonizációs terjeszkedése

Az orosz hatalom 18. századi nyugati, délnyugati perifériáin történő megszilárdulásával lezárult a kelet-európai sztyepp lovasnomád muszlim jellegének koraújkortól megfigyelhető átalakulása (HORVÁTH Cs. 2011). Hatalmi centrumától délkeleti irányban elterülő sztyepp felé ugyanakkor az orosz állam természetföldrajzilag még mindig nehezen védhető határvonalakkal bírt. A Kaukázus irányában fekvő, a Fekete- és Azovi-tenger mentén elterülő, kiváló minőségű földekkel rendelkező sztyepp területek mezőgazdaságilag jelenthettek vonzerőt az orosz kolonizációval történő területi expanzióknak. Ugyanakkor, a Kaukázus tágabb vidékére ebben az időben több nagyhatalom is aspirált. A *transzkaukázusi régió* nyugati fele az Oszmán Birodalom, míg keleti része Irán érdekszférájához tartozott a 18. század utolsó évtizedeiben.

A térségben az állami struktúrák – ahogy korábban is említettük – az időszámításunk előtti időszakra nyúltak vissza, de a kereszténység felvétele, az önálló kultúra/írásbeliség kialakulása már korábban a perzsa-görög-római világ részévé tette a területet. A 13. századi hanyatlás miatt bekövetkező hatalmi káosz viszont évszázadokra a külső hatalmak játékszerévé tették a térséget, jóllehet, minden aspiráló hatalom perifériáját jelentette. Ám jelenlétük, kulturális orientációjuk a különböző csoportok egymáshoz fűződő viszonyában, de általában a társadalmi életben máig tükröződik. Oroszország szempontjából a sok közös hasonlóság ellenére is idegennek, ázsiaiaknak (meghódítandóknak) tekintették az itt élőket (KAPPELER, A. 2001). A régió az orosz hatalmi aspiráció megjelenése előtt is, már egy nyelvileg és vallásilag is roppantan heterogén lakossággal rendelkező terület volt, ahol éppen ezért az identitáskonstrukciók, a közösségi tudat alapelemei sok esetben még szomszédos népek között is alapvető eltéréseket mutattak. Az öndefiníciókban a helyi keresztény egyház és az iszlám is szerepet játszott a sajátos helyi kulturális miliő megtartásában, amivel a korai etnikai barrierákat is fenntartották (FRAGNER, B. G. 2007).

Ezzel a régióval egyébként már a cári birodalom korábban is kapcsolatban volt. A mai azeri területekre már I. Péter idején vezettek az orosz seregek sikeres hadjáratot, de ekkor a Perzsa Birodalom még vissza tudta szorítani a hódítókat, jóllehet, a katonai nyomás és a támadás lehetősége a század egészén át jellemző volt ebbe az irányba (HELLER, M. 1996). A Krími Kánság inkorporálása következtében azonban a transzkaukázusi vidéket már nemcsak a hegység hágóin átvezető hadi úton, hanem tengeren is meg lehetett közelíteni. Emellett, az erők egyensúlya miatt létrejövő pufferzónák elitje is igyekezett kihasználni az orosz törekvéseket saját politikai mozgásterének szélesítésére. Ez a helyzet a 19. század első évtizedében változott meg és került a transzkaukázusi régió egy oszmán-orosz, illetve egy iráni-orosz háború következtében 1811-re Oroszországhoz.

Az események következtében megváltozott a geopolitikai helyzet, ugyanis az Oszmán Birodalom részlegesen, Perzsia pedig teljesen kiszorult a térségből és a háborúkat lezáró békék kijelölték az Orosz Birodalom határait is, amelyek a mai napig államhatárokként funkcionálnak, de egyik irányban sem azonosak az etnikai határokkal (DARYEVA, T – MÜHLFRIED, F. 2015). Egyes csoportok kompakt településterületei a határ másik oldalán folytatódva más pályára kerültek, emellett pedig az események a lakosság etnikai összetételében és területi elhelyezkedésében is jelentős változásokat indukáltak. Kelet-Örményország orosz megszállását követően a továbbra is oszmán, illetve perzsa területekről megindultak az örmények az orosz fennhatóságú kelet-örmény területekre. Ugyanakkor az újonnan megszerzett orosz területekről jelentős muszlim kivándorlás figyelhető meg Perzsia és az Oszmán Birodalom irányába.

Ugyancsak az új geopolitikai helyzet okozta azt is, hogy a transzkaukázusi régió 19. század első harmadára történő konszolidációja felértékelte a hegység északi előterében az ún. *ciszkaukázusi területeket* is, különösen annak hegyvidéki és délkeleti szegletét. Itt az orosz adminisztrációnak a cári hatalmat konszolidálandó, még a század második felében is kézzelfogható, ádáz ellenállással kellett megküzdenie a helyi népek egy része ellenében. Emiatt Oroszország számára jelentős haderőt kellett bevetni. A nagyon heterogén nyelvi és életmódbeli szituáció, valamint az izolációt segítő természetföldrajzi helyzet mellett sok hasonlóság is megfigyelhető a csoportok között, amelyek közül – bár társadalmi szerepében különböző mértékben – a muszlim vallás jelenlétét kell megemlíteni. Emellett a körökben tapasztalható hasonló életforma, a háborús ethosz azonossága is kívülről egységesnek láttatta őket. A Krími Kánság meghódításával párhuzamosan az oszmánok elleni győzelmek, majd később a grúz területek protektorálása tette szükségessé a gazdaságilag ekkor még kevésbé jelentős hegyvidék meghódítását. Az orosz expanzió azonban – először története során – itt nagyon erős ellenállásba ütközött (S., M. 2000). Az orosz hódítás nemcsak biztonságukat, mobilitásukat, hanem gazdasági tevékenységüket is veszélyeztette. Ez a tény segítette elő, hogy közösségi tudatuk egyre szorosabbá vált, elsősorban a szufi muridizmus szellemi ernyője alatt, az iszlám jog és a helyi jogszokások fölött (MOTIKA, R. 2008).

Az oroszokkal szembeni ellenállás legerősebben a hegyvidéki térségekben, illetve a hegység északkeleti előterében a mai Csecsenföld, illetve Dagesztán területén bontakozott ki (SIDORKO, C. P. 1999). Leghíresebb vezetőjük Samil imám, aki egy központosított szervezettől rendelkező imámatus vezetőjeként több évtizedig állt az ellenállás élén, a mai napig az oroszokkal szembeni ellenállás szimbóluma az orosz területek muszlimjai körében (LARS K. 2014). Bár itt is volt próbálkozás az eddigi pragmatikus kooperációs politikára, az ellenállást csak heves orosz katonai akciókkal sikerült letörni, amikor a győztes krími háború után érvényesült az orosz katonai fölény és Samilt 1869-ben elfogták.

A samil-i imámatus felszámolása megtörte a 19. század második felére a térségben az ellenállást, így az orosz hódítás teljes erejével a hegység északnyugati előterében élő cserkeszek ellen fordulhatott. A cserkeszek településterülete, különösen annak északnyugati része útjában

volt a már fentebb említett Fekete-tenger melléki, mezőgazdasági földművelésre alkalmas területek kolonizálásának (GUSEYNOV, R. 1996). A 19. század közepén még nagy kiterjedésű és jelentőségű területet az orosz hatalom az 1860–64 közötti időszakban nagyon brutális eszközökkel, szinte teljesen felszámolta. A cserkeszek a kivándorlástól, az áttelepítésen át, fegyveres ellenállással is válaszoltak a hatalom represszióira (HORVÁTH Cs. 2011).

A Kaukázus-vidék felé történő terjeszkedéssel párhuzamosan megindult az *Ázsia belső területei* felé tartó expanzió is. Ez a, nyugat-keleti kiterjedését tekintve az Ural-folyó–Kaspi-tó vonalától az Altáj, továbbá a Tiensan hegység vonulatáig, illetve északról a Dél-Szibériától a nagy folyóvölgyekig húzódó terület a nomadizáló kazakok településterülete volt. Oroszország a 16. század első harmadáig még határozatlanul tekintett a sztyepp felé. Az itt élő *kazakok* a Mongol Birodalom szétesésével keletkezett állama pedig a sztyepp uralásáért küzdő népekkel, illetve a térségtől délre egzisztáló kánságokkal került szembe. Az ennek következtében három részre (Kis-, Nagy-, Középső Hordára) oszlott térség már a nogaj tatárok, baskírok, kalmükek integrációja után ezen a területen megerősödő Oroszország érdekszférájába került (MARK, R. A. 2012).

Az orosz állam katonai és politikai befolyásának térségbeli erősödésével párhuzamosan nemcsak az orosz kontroll növekedett, hanem a legelőterületek csökkenésével a kazak társadalom lehetőségei is egyre inkább szűkültek. Ez a tény több felkelést robbantott ki kazak részről, amit az orosz hatalomnak mindig sikerült elfojtani, ezzel együtt hatalmát megerősíteni. Ezután zárult le a 19. század közepén a Kazah-sztyepp politikai annektálása.

Az orosz cári hatalmat kezdetben az Ázsia felé irányuló távolsági kereskedelem erőteljesebb kézben tartása fordította e terület felé, ugyanakkor megjelent az az Európában ekkor általános elképzelés is, hogy a vándorló, „elmaradott” nomádokat a letelepítéssel egy „magasabb” egzisztenciális, illetve társadalmi szintre emelje (OSTERHAMEL, J. 1995; BABEROWSKI, J. 1999; STUCHTEY, B. 2010). A sztyepp kiváló földjeinek szántóföldi művelésbe vonása hatékonyabb megoldást kínált a központi területek növekvő népességének élelmiszerrel való ellátására, valamint a kiáramló keleti szláv nyelvű telepések letelepedésre, és persze a politikai hatalom stabilizálására is. A társadalmi konszolidációban, a nyugati befolyás erősítésében jelentős szerepet vállaltak az ekkor már a birodalom struktúráiba jobban integrált, bár kulturálisan inkább a sztyepp felé tekintő kazanyi tatárok. Szorosabbra fűzték a kazakokkal a kereskedelmi kapcsolatokat, de a kazakok a gyengébb orosz ipar termékeinek is piacát jelenthették. A kapcsolatok minden szinten ugyan szorosabbá váltak, de a kulturális barrierek hozzájárultak a helyi identitáselemek továbbéléséhez, és az iszlám pro-nemzeti mozgalmak megszületéséhez (KAPPELER, A. 2001).

Oroszország a 19. század 50-es éveinek elején a Kazah-sztyepp meghódításával kiépített erőrendszer mentén kerül kapcsolatba a közép-ázsiai sivatagi-, félsivatagi térséggel. A terület komolyabban az 1860-as években a krími háború lezárása (elvesztése), még inkább a kaukázusi helyzet konszolidálása után került az expanzió fókuszába (HOFMEISTER, U. 2007). Az itteni terjeszkedés motivációi már egyértelműen a 19. századi koloniális expanzió jegyeit mutatták. Ezek közül megemlíthető a katonai potenciál lekötésének igényétől az amerikai polgárháború által akadályozott gyapotimporton át, egészen az ipar számára történő piacszerzési törekvésekig. E magyarázatok a nyugat-európai gyarmatosítás folyamatából is jól ismertek. Ugyanakkor a déli, délkeleti irányú orosz terjeszkedésnek itt nem voltak lényeges katonai korlátai. A folyamat dinamizmusát leginkább az angol ellenállás állította meg, mielőtt komolyabb területek kerülhetek volna Oroszországhoz Kelet-Turkesztán térségében, a mai Hszicsiang-Ujgur tartomány területén. Ennek a geopolitikai helyzenek köszönhető, hogy az 1870-es években elfoglalt Ili-folyó felső völgyét el kellett hagynia az orosz adminisztrációnak. Egy már elfoglalt terület elhagyására ekkor kényszerült először Oroszország (GOLCZEWSKI, F. 1980).

Az ebben az időben itt egzisztáló, a lovasnomád (üzbegek, karakalpakok) és letelepült életmódot folytató népesség (*szártok, tádzsikok*) kontakt zónájában fekvő Buharai Emírség és a Hivai Kánság az újonnan meghódított területek eddigi orosz integrációját tekintve szokatlan módon, mint protektorátus került Oroszországhoz. Lényegében minden szinten gazdasági, külpolitikai mozgásterüket figyelembe véve a cári birodalom függésében lévő államok névleges önállósága az angol törekvésektől való félelem volt (HORVÁTH Cs. 2011). Ez a tény azonban lehetővé tette a sajátos identitáshordozó tényezők, valamint az iszlám iskolák, így az iszlám kultúra továbbélését, illetve megerősödését is. A központjában a sűrűn lakott Ferganai-medencével a Kokandi Kánság helyzete is hasonló volt, ugyanakkor 1875-ben egy felkelés miatt területét felszámolták és a térségben megszervezett Turkesztáni Főköormányzásba illesztették.

A sivatagi-, félsivatagi oázis terület nyugati felének, az orosz szóhasználatban Transzkaszipi térség lakóinak, a nomád *türkmének* meghódítása nyugat felől történt. A Krasznovodszki erődből indult az orosz expanzió. Jóllehet erős ellenállás mellett, de a 19. század utolsó évtizedére már ez a térség is a Turkesztáni Főköormányzás részévé vált. Az ősi oázis város, Merv elfoglalása, amely a mai Afganisztán felé nyitotta meg a további hódításokat, már az angolok közbelépését váltotta ki. Így Oroszország határai az angol érdekszféra mentén stabilizálódtak a Pandzs, Amu-darja folyók, illetve a Kopet-dag láncolatainak vonalán, amely a mai napig is államhatárként funkcionál.

A 18-19. században, mint láthattuk, Oroszország terjeszkedése főleg a déli-, délkeleti irányokba, a sztyepp felé haladt. Ugyanakkor a hatalom folytatta a koraujkorban megkezdett szibériai és távol-keleti expanziót is. Ennek következtében az Angara, a Viljuj, a Léna és az Amur mentén élő déli-tungusok az egyre nagyobb számban beáramló orosz telepesekkel kerültek konfliktusba. A földművelésre alkalmas folyóvölgyekben felgyújtották az erdőket, feltörték a legelőket, így szűkítve a nomadizáló helyi lakosság életterét. Sokan közülük robotoltak az orosz telepesek földjein, eltávolodva eredeti gazdasági tevékenységüktől. A továbbiakban is konfliktusok kísérték a tungusok és az oroszok együttélését, melynek következtében sok tungusz Kínába menekült. A felettük gyakorolt hatalom kérdése miatt sokszor fegyveres konfliktus alakult ki a cár és a Kínai Birodalom között (STOLBERG, E-M. 2009B).

Még a 18. században az ebben az irányba történő további intenzív terjeszkedést az angolok, illetve az amerikaiak igyekeztek megállítani (ROTHACHER, A. 2007). Ennek eredménye, hogy miután az orosz hatalom nem tudta már tovább ellenőrzése alatt tartani, Alaszkát eladták az Egyesült Államoknak, ugyanakkor további expanzióval az Amur-mellék felé tekintettek. A Kamcsatkából induló expedíciók a megváltozott nemzetközi helyzet miatt lehettek sikeresek, ugyanis Kína ekkorra fokozatosan veszített politikai tekintélyéből és katonai erejéből is. Emellett a mandzsu-tungusz és paleoszibériai nyelveket beszélő, animista vallású, izolált, még ebben az időszakban is halászó-vadászó életmódot folytató törzsek ellenállása ekkor már elenyésző volt. Az ebbe az irányba történő hódítás már egyértelműen a korabeli, nagyhatalmi imperialista versenyfutás kontextusába helyezhető el. Ugyanakkor az orosz jelenlét is kimerült a katonai csapatok állomásoztatásában és csak később, a transzszibériai vasút teljes kiépítésével (1901) jelentek meg orosz/ukrán telepesek nagyobb számban, leginkább a tengerparti térségekben. A terület ellenőrzésével pedig közelebb került egy gazdaságilag sokkal jelentősebb térség – Mandzsúria. Az ebbe az irányba mutató orosz törekvéseket a 20. század elejére megerősödő Japán tudta csak megállítani.

7.3. Az cári kolonizáció, a russzifikáció és az orosz nacionalizmus összefüggései és hatásai

A cári Oroszország – ahogy láttuk – a megelőző évszázadokban jelentősen megnövelte területét, ugyanakkor nem tudta teljesen integrálni a különböző népcsoportokat. Ezek etnikai

öndefiníciója annyira eltérő volt birodalom szerte, hogy az első népszámlálás 104 nyelvi kategóriája alapján e heterogenitás nem is volt igazán megragadható. A nyelvhasználat különbségei mellett, a közöttük lévő kulturális orientációjukban, életmódjukban és társadalmi tagolódásukban is megfigyelhető eltérések is bonyolítják a helyzetet. Ez a tény pedig folyamatos konfliktust okozott a hatalom számára, amelynek integrálási törekvései is erősen függtek a korabeli viszonyoktól és az aktuális politikai szándékoktól. Mindezek együtt egy roppant heterogén társadalmi képet eredményeztek a 19. század utolsó harmadára, amelynek kihívásaira a hatalomnak is reflektálni kellett.

A Moszkvai Fejedelemség által összegyűjtött keleti szláv, ortodoxok által lakott, egykor a Kijevi Ruszhoz tartozó területeket sikerült a külső veszély ellenében politikailag összekovácsolni, ami egyben alapja lett az „orosz” kollektív együvé tartozásnak is. A későbbiekben zajló keleti, délkeleti expanzió az Arany Horda örökségéért, valamint a 18. századtól a tengeri kijárat(ok) megszerzéséért folytatott háborúk során már az orosz identitás markánsabb jelenlétét is érzékelhetjük. Ezt keretezi az ortodoxia védelme a muszlimok vagy éppen a nyugati kultúra ellenében. De jelentős szimbolikája volt a meghódított területeken az ortodox misszionárius tevékenységnek, vagy később ezekben a térségekben épült ortodox templomok szakrális térfoglalásának is (GASIMOV, Z. 2012). Emellett roppant fontos az expanzió során a társadalomban kialakult erős hadsereg mítosza is, amelynek első lépése a Napóleonra mért vereség volt a 19. század elején.

Ez utóbbi nemcsak a nemzetközi közvéleményben érzékeltette Oroszország nagyhatalmi státuszát, hanem az erős állam képe, mítosza a társadalomban is formálta az orosz identitástudatot. A 19. században az orosz társadalom számára is lehetőség volt saját világának horizontját szélesebbre tárni. Az oktatás egyre szervezettebbé válása során fokozatosan megragadhatóvá vált az egyén számára is saját másságának felismerése, amit leginkább az ortodox vallásban és az orosz nyelvben láthattak meg. Így nem csoda, hogy a hatalom is legelőször a vallásban látta a heterogén kulturális miliővel rendelkező társadalom összetartásának, illetve annak megerősítésének zálogát. A muszlim lakossággal való bizalmatlanság, valamint a „Kelettel” való másság korábbi meghatározása elég jelentős barriert képezett. Ennek ellenére az ortodoxia terjesztése körükben, illetve a nyugati periférián a keresztények, a görög- és római katolikusok, valamint a protestánsok között fokozatosan a *ruszifikáció* egyik első, alapvető eszközévé vált. A területi hódítások nyomán a helyi lakosság nemcsak a hatalmi intézmények képében találkozott ezzel a folyamattal, de a gazdasági érdekek vezette orosz/ukrán nyelvű telepések kiáramlása is az orosz nyelvhasználatot, az orosz kultúra megerősödését segítette a birodalmi perifériákon. A hatalom e percepciója az orosz nyelv elterjedéséről és ún. *lingua francá-vá* („*lingua francensteinia*” (?) – PHILLIPSON, R. 2008), válásáról, később a népek közötti zökkenőmentes kommunikáció elősegítéséről, folyamatosan jelen van a ruszifikációs politikában.

A hatalom ruszifikációs törekvései a 19. század utolsó két évtizedében erősödtek föl. Az orosz kultúra minden más fölé helyezése óriási asszimilációs nyomást helyezett a birodalomnak arra a felére, akik más anyanyelvvel és kulturális kötődésekkel rendelkeztek. Az etnikai különbségekből adódó törésvonalak nivellálása pedig eleve célként fogalmazódott meg ekkor a hatalom oldaláról. Ugyanakkor a periférián élőknek is lehetősége volt az orosz kultúrához történő idomulás útján valamiféle társadalmi mobilitásra. Ez a folyamat leginkább azokban a térségekben volt megfigyelhető, ahol az oktatás mélyebb gyökerekkel rendelkezett.

E fentiekből következik a cári ruszifikáció egymásra halmozódó, a folyamattal foglalkozó szakirodalom által is említett, több rétegű mivolta (idézi KÖSZEGI M. 2018). A nyelvi-, később kulturális konverzióban szerepet játszhatott az egyén szintjén jelentkező, a kiemelkedés zálogát jelentő *spontán asszimiláció*, a modern állam mindenkit elérő intézményeivel

szükséges kapcsolat kialakítása miatt jelentkező *adminisztratív*- és végül a hasonló kultúrák nivellálásának folyamatában jelentkező *kulturális russzifikáció* (GASIMOV, Z. 2012).

Meg kell azonban jegyezni, hogy a birodalom etnikai csoportjai között nem mindig volt saját döntés kérdése az orosz hatalom által elvárt viselkedés követése. Az orosz társadalom ugyanis nem mindenkitől fogadta el az oroszra válás szándékát. Ilyen akadályt jelenthettek például a zsidó vagy a muszlim vallási kötődés mellett a mindenki számára egyértelműen jelentkező antropológiai különbségek is, ami leginkább az ázsiai csoportokat érintette. Összességében a russzifikáció csak részben érte el a célját, amihez hozzájárultak az ekkor ébredező nemzeti mozgalmak, például a russzifikációs folyamatok ellen megnyilvánuló tevékenysége is, amelyek más típusú, a szociális- és egzisztenciális barrierekkel terhelt társadalomban felerősödő tömegmozgalmak kontextusában értelmezhetők.

A birodalom népeinek identitását a hatalom oldaláról meghatározó folyamatok mellett szólni kell az orosz társadalom nemzeti öntudatának spontán belső alakulásáról is. Az orosz anyanyelvűeket tekinthetjük a birodalomban a modern nemzeti ébredés szempontjából a legkedvezőbb helyzetben lévő csoportnak. Az erős csoportkohézióval bírók között egyedülként állammal rendelkeztek, ugyanakkor az összetartozás elemei között a szupranacionális tényezők szerepe, többek között a hatalom hathatós közreműködése miatt is jóval erősebb volt. Ezek között az ortodox egyházhoz való tartozás és a kétségtelenül meglévő közös történelmi múlt mellett meg kell említeni a dinasztikus rendi hatalom iránti lojalitást, a birodalmi patriotizmust is. E merev struktúrával azonban szemben állt a dinamikusabb nemzeti koncepció, amely, mint láttuk éppen a társadalmi törésvonalak áthidalását, a különböző csoportok másfajta integrációját vizionálja (KAPPELER, A. 2001).

A modern orosz nemzeti tudat keletkezését az I. Péter nevéhez kötődő reformokhoz köthetjük. A társadalom kezdeti „nyugatosodása”, az ezen keresztül beáramló felvilágosodás és romantika eszméje járult hozzá ahhoz, hogy a nemességből kinövő értelmiség nem az államban vagy a vallásban, hanem a nyelvben és a közös történelemben kezdte el keresni identitását (FURMAN, D. – KLOKOVA, A. 2011; KAPPELER, A. 2001). A napóleoni háborúk is már a birodalmi patriotizmust kapcsolták össze az etnikai nemzeti öntudattal és már a dekabristák követeléseai között is voltak nemzeti jellegűek. A következő generációk pedig a modernizálás kihívásaira az identitás keresésével válaszoltak. A krími háború elvesztése és a további események felgyorsították az ország modernizációját, és az 1860-as évekre polarizálódott az orosz nemzeti mozgalom is (GRÜBER K. – VASZARI T. 2017). Ennek nyomán később a forradalmi mozgalmak erősödtek meg, aminek az okai között a nemzeti gondolatok diszkreditálása is szerepet játszott. Ráadásul az állam a „prenemzeti” dinasztikus-rendi, birodalmi patriotizmust jól kézben tartotta (KARL, L. – SKORDOS, A. 2013). Így a nemzeti mozgalom nem tudta beteljesíteni küldetését, nevezetesen a különböző társadalmi rétegek integrálását, ugyanakkor befolyásolta a nem orosz csoportok identitását is.

7.4. Nemzeti mozgalmak kialakulása a cári birodalomban

A 19. században a cári birodalom társadalmát is elérte a nacionalizmus eszmei áramlata. A csoporttudat eddigi premodern elemeit (*korábbi állam által meghatározott integráció, a nyelv, a kulturális orientáció*), és a hatalom törekvéseinek manifesztumait (*birodalmi nacionalizmus kísérte russzifikációs folyamatok*) kiegészítve, befolyásolta a különböző népek identitását, de a hatalom oldaláról történő identitáskonstrukciókat is. A nacionalizmus különösen az Európa keleti felében lévő soknemzetiségű birodalmaknak okozott komoly kihívásokat. A népszuverenitás, a modern nemzeti alapelv átrendezte a korábbi rendi társadalmakat, amivel óriási veszélyt jelentett a dinasztikus birodalmak számára (ANDERSON, B. 2006; BRUBAKER, R. 2006). A homogén nemzetállam megteremtése, mint távlati cél, kizárta a rendi szerveződésű társadalmi, politikai és gazdasági kereteket, így alapja lehet

ezen átalakításának, a modernizációnak is. A mobilizációs tényezők (jobbágyfelszabadítás, iparosítás, urbanizáció, alfabetizáció, iskolahálózat, sajtó kiépítése) mozgásba hozták az egész társadalmi-gazdasági alakulatot (HOUSTON, R. A. 2012; KUSBER, J. 2014; MERGEL, T. 2014).

Ebben az időszakban, ami egybe esett a cári Oroszország népcsoportjainak öntudatra ébredésével, a fő kérdés az volt, hogy az etnicitás európai meghatározottságának attribútumai mennyire vannak jelen a birodalom nem oroszok által lakta térségeiben. Mit jelent egy csoportot, a hatalom oldaláról, kívülről közösségként látni (*külső észlelés*) és ezzel egyidejűleg az adott csoport hogyan éli meg a saját együvé tartozását a kor és hely keretrendszerében (*belső megélés*). A cári időszakban a társadalmi konfliktusokban, illetve azok sokszor brutális megoldásában megjelentek a külső észlelés nézőpontjai, miközben sokszor a belső megélés szempontjai sokkal fontosabb szerepet játszottak. Sok esetben az etnicitás belső megélése/kialakítása reakció a külső észlelés kínálta hatásokra, vagyis nem egy hosszú tradíciókon alapuló belső szempont (SCHULZE, W. 2008).

A nacionalizmus jelensége általában több szakaszban érte el azt a pillanatot, amikor a társadalom minden egyes tagja, felülemelkedett saját társadalmi helyzetén, és a „*mit tudat*” vált identifikációjának elsődleges attribútumává. E pont eléréséig a nemzetté válás folyamatában Miroslav Hroch, cseh történész három szakaszt különböztet meg (HROCH, M. 2005). Az első lépés egy-egy nép közösségtudatának kialakítása/kialakulása felé, hogy egy vékony értelmiségi réteg érdeklődik az általa beszélt nyelv, a nyelvet beszélők történelme, népi kultúrája iránt. Később e patrióták („ébredők”) feladatuknak tekintik, hogy ezek a gondolatok eljussanak a széles néprétegek felé annak érdekében, hogy mobilizálva őket, egy identitásukban többé-kevésbé egységes nemzeti társadalommá integrálódjanak. Végül a folyamat tömegmozgalommá válásával később megfogalmazódhat politikai autonómia, politikai önállóság követelése is az adott csoport számára.

A folyamat nem egyszerre érte el az Orosz Birodalom minden népcsoportját és nem is volt minden egyes esetben tipikus. Máshogy zajlott le azon csoportok között, amelyek korábban rendelkeztek kontinuus állammal, saját elittel és erős kulturális, nyelvi tradíciókkal; megint máshogy azoknál, akik között a társadalmi struktúra hiányos volt, hiányzott a saját elit, de még a városi középrétegek is gyengék voltak, emellett az uralkodó hatalom asszimilációs nyomása is rájuk nehezedett. Előbbiekhez tartoztak az erősebb csoporttudattal rendelkező oroszokon kívül a lengyelek, a grúzok, vagy éppen a krími tatárok és bizonyos szempontból az ázsiai muszlim csoportok is, míg utóbbiakhoz a nyugati országrészek gyengébb közös identitással bíró csoportjai (belaruszok, ukránok, lettek, litvánok, észtek és finnek), valamint a már régen a birodalom fennhatósága alá tartozó, annak északi és keleti régióiban élő finnugor és szibériai népek. Érdekes ebből a szempontból az elhelyezkedésüket tekintve diaszpóra helyzetű zsidók és az örmények esete, akik bár városi elittel, magas szintű kulturális tradíciókkal rendelkeztek, de nem volt politikai egységük (KAPPELER, A. 2001; BUKOVEC, P. 2011).

***

A nemzeti mozgalom kifejlődésében fontos tényező volt az is, hogy mely társadalmi csoport volt a folyamat katalizátora, illetve milyen társadalmi helyzetű volt a „nemzeti gondolat” hordozója. Az oroszországi lakosság heterogén társadalmában ez különböző csoportoknál különböző volt. A nemzeti mozgalom elindulása szempontjából legkedvezőbb helyzetben a lengyelek voltak. Esetükben a rendi (nemesi) nemzet volt a nemzeti öntudat egyedüli hordozója. Az együvé tartozás tradíciója indukálta patrióta érzést erősítette fel az egykor középhatalmi státuszban lévő Lengyelország 18. század végi felosztása, amely további

impulzusokat kapott a felvilágosodás és a francia forradalom eszméiből is. A politikai cél már ekkor megfogalmazódott (az ország függetlenségének és korábbi helyzetének visszaállítása), ugyanakkor az 1830/31-es és 1863/64-es felkelések megmutatták, hogy nemcsak a cári hatalommal, a nagyhatalmi szituációval állnak szemben, hanem településterületük – sokszor más kulturális és nyelvi orientációkkal bíró – széles paraszti tömegeivel is. Az ő mobilizálásuk, illetve a modern lengyel nemzetbe történő integrálásuk a legfőbb problémát jelentette mindvégig nemzeti mozgalmuknak.

Az idők során fokozatosan veszített a nemesség a szerepéből, a köreiből származó értelmiségiek súlya pedig növekedett. A felkelések elfojtása, a kormány erősödő repressziós és ruszifikációs politikája miatt a nemzeti mozgalom is új utak felé fordult (DAVIES, N. 2006). A folyamatot természetesen segítette a lengyel területek modernizációba fokozatosan történő bekapcsolódása is. A jobbágyszabadság, az ipar terjedése és ezzel párhuzamosan az urbanizáció nyitottá tette a társadalom egy részét a lengyel nyelv ruszifikáció elleni ellenállásra, de a katolikus egyház hatalom oldaláról történő támadás elleni védelmére is. Ugyanakkor nem sikerült elérni a paraszti tömegek integrációját, sőt helyzetük jobbításával (jobbágyszabadság) eleinte a hatalom akadályozta a lengyel nemzeti mozgalom felé fordulásukat. Továbbra is problémát okozott a politikai nemzettudat mentén helyre állítani kívánt soknemzetiségű lengyel állam és az etnikai nemzettudat lengyel, litván, ukrán és belarusz nyelvű társadalom tömegeit érintő szituáció közötti ellentmondás (KAPPELER, A. 2001).

A lengyelekhez hasonlóan a grúz csoportok esetében is a nemesség szerepe volt döntő a modern grúz nemzet kialakulásában. Itt is megvolt az állami tradíció, a keresztény kultúra és a saját írásbeliség is. Bár hasonlóan a lengyelekhez több lázadás pattant ki grúz területeken a hatalommal szemben, ugyanakkor mégis jobban sikerült őket az orosz társadalomba integrálni. Lojalitásuk lehetővé tette, hogy helyzetük a modernizációval is stabil maradjon. Az erősödő orosz asszimilációra az 1830-as évektől romantikus patriotizmussal válaszoltak, mely fokozatosan a helyi nyelv, az irodalom, a folklór és a történelem előtérbe kerülését eredményezte. Ahogy a lengyelek esetében a nemesség itt is pozíciókat veszített a modernizáció elterjedésével, leginkább a városi örmény középrétegekkel szemben, így nem is tudta a közte és a paraszti tömegek közötti űrt betölteni (MERGEL, T. 2014). A nemzeti mozgalom megtorpanására a választ az orosz értelmiségiek körében keresték. A 19. század végén a fiatal marxisták lettek a nemzeti mozgalom legfontosabb hordozói. Bár pártolták a tömegmozgalom számára a munkásosztályon kívül a parasztok mobilizálását is, a nemzeti mozgalom az internacionalista, forradalmi irányba tolódott (KAPPELER, A. 2001).

A nyugati országrész a keleti és nyugati kultúra pufferzónájában élő, más-más nyelven beszélő paraszti társadalmának modern közösségekké formálódása, illetve nacionalizmusai több sajátosságot is mutattak. A Litván Nagyfejedelemség, illetve a később Lengyelországgal perszónálunió által létrejött Lengyel-Litván Államban élő katolikus litván, valamint az ortodox, illetve görögkatolikus belarusz népességből kiemelkedő nemesség pályáját a katolikus lengyel nemességhez történő fokozatos akkulturáció határozta meg. Az ugyancsak ortodox ukránok kollektív emlékezetben pedig fontos szerepet játszott a 17. századi Kozák Hetmanátus. Később vezető rétegeik szintén a más geopolitikai kötődésekkel, nyelvvel rendelkező orosz uralkodó csoportokhoz idomultak. A korábban semmilyen állammal nem rendelkező paraszti társadalmak a lutheránus felekezetű finnek és részben észtek a svéd, a lettek és észtek más része a német gyökerű nemesekkel, illetve városiakokkal álltak szemben. Saját kulturális kötődésű nemesség, de számottevő városi rétegek nem léteztek egyik esetben sem. De hasonlóan nem beszélhetünk önálló irodalmi nyelvről és irodalomról sem.

Emancipációjuk szempontjából s finn, észt és lett parasztság életében a továbbiakra nézve két tényező játszott fontos szerepet. Az egyik a lutheránus vallás sűrű elemi iskolai hálózata,

míg a másik közjogi helyzetük az orosz belső területeken élő társaikhoz képest eltérő pályája. A finn parasztok jogilag szabadok voltak, míg észtek és lett társaik a német nemesség jobbágyságai. A 19. század második felére, egy magas alfabetizációval rendelkező réteg állt készen a nacionalizmus eszméinek befogadására. Ennek első eleme a saját (népi) kultúra, nyelv iránti érdeklődés volt. A népdalkörök, énekversenyek szervezése, később anyanyelvű sajtótermékek kiadása erősítette az integrációt és a társadalmi mobilitást is. A nemzeti mozgalmak a 19. század utolsó harmadára kezdtek komolyabb célokat megfogalmazni, amikor az orosz társadalomba jobban integrálódott svéd és német elit az Oroszországgal való kooperációt kezdte szorosabbra fűzni. A 19/20. század fordulójára, a modernizáció következtében, egyre nagyobb részük áramlott a városokba, így az ott virágzó politikai áramlatokba is be tudtak kapcsolódni, sőt saját politikai céljaikat is meg tudták fogalmazni. A 20. század elejére megvalósultak a nacionalizmus igényelte társadalmi keretek, amelyek követeléseinek között reálisnak mutatkozott már a politikai önállóság is (ROMSICS I. 1998).

Más volt a helyzet a litván, belarusz és ukrán csoportok esetében. Meg kellett küzdeni azzal a ténnyel, hogy sem polonizált, illetve russzifikált nemességük, sem az államhatalom nem kezelte őket önálló etnikai csoportnak. A katolikus litvánok esetében a más jogi státuszban, Suwałki környékén élő, gyenge középparasztság, illetve a körükből kiemelkedő értelmiségi réteg volt kezdetben a nemzeti mozgalom hordozója (HROCH, M. 2005). Az ukránok esetében a (szabad) kozák hagyományok és a Hetmanátusra való kollektív, patrióta emlékezet már a 18. században felerősítette a nyelv és népi kultúra iránti érdeklődést. Kiemelten fontosak voltak a jobbágy származású Tarasz Sevcsenkó ukrán nyelven írt munkái (KAPPELER, A. 2022). A folyamat, mind a litvánok, mind az ukránok esetében később nehezebben tudott lendületet venni, mivel lakóhelyeiket, periféria lévén, a modernizáció is később érte el. Ugyanakkor lényeges volt a Birodalmon kívül élő litvánok és különösen ukránok szerepe. Utóbbiak jelentősége különösen az orosz repressziók fokozódásának idején volt döntő fontosságú. A litván mozgalmat ugyanakkor a katolikus papság is támogatta, míg az ortodox egyház lojálisabb volt az orosz államhatalomhoz.

Az ukránhoz hasonlitos belarusz nemzeti mozgalom az eddig említettekhez képest minden tekintetben megkésett volt, ami – a fent említett cári russzifikáció következtében – csak viszonylag későn, a 19. század utolsó harmadában, akkor is csak mérsékelten, illetve inkább a rendszer kritikájaként jelentkezett (MARK, R. A. 1994).

Miután vallásilag nem volt különbség a keleti szlávok között (1839-től a görögkatolikus egyházat is betiltotta a hatalom) ezért különállásuk demonstrálásában fontos volt a nyelv, miután az is kérdés esetükben, hogy önálló entitásként fogalmazhatják meg önmagukat. Az orosz államhatalom egy erőteljes russzifikáció után engedélyezte a belarusz dialektus (nyelv) fogalmának használatát. Belarusz nyelvű iskolák működését azonban egyáltalán nem tették lehetővé (TREPTÉ, H-C. 2004). A 19/20. század fordulóján a belarusz területek némi önkormányzatáért küzdöttek és az első belarusz nyelven megjelenő sajtótermék is csupán 1906-ban jelent meg. Ugyanakkor e folyamatban leginkább a lengyelekkel szemben fogalmazták meg saját identitásukat, míg az oroszokkal szemben inkább a passzivitás, illetve a távolságtartás volt jellemző. Ennek ellenére még ekkoriban nem beszélhetünk egy szilárd, jól körülírható belarusz identitásról (BRÜGGEMANN, M. 2014). Az ukrán és belarusz nemzeti mozgalmakra a városi zsidó és lengyel lakosság nemzetfelfogása és sokszor internacionalista (forradalmi, szociáldemokrata) politikai elképzelései is sokszor akadályként aposztrofálható. Ezek leginkább a politikai célok megfogalmazásában jelentettek konkurenciát.

A fenti társadalmi csoportok mellett a városi középrétegek voltak a hordozói több nemzeti mozgalomnak is. Az Orosz Birodalomban a zsidók és az örmények legnagyobb része városlakó volt, így már a 19. században a legnyitottabb csoportoknak tekinthetőek a gazdasági változásokkal és az ezeket kísérő nemzeti mozgalmakkal szemben. Körükben a

nemesek aránya alacsony volt, leginkább a karabahi területen koncentráltak; az örmények emellett befolyásos klérussal is rendelkeztek. Az örmény parasztok leginkább muszlim földbirtokosoknak voltak alávetve, főként a transzkaukázusi, etnikai kontaktzónában. Fontos megjegyezni, hogy többségük nem Oroszországban, hanem zömmel az Oszmán Birodalomban, illetve Európa és Ázsia területén, diaszpóra helyzetben élt (VON SEIDLITZ, N. – SELENOY, G. L. 1896). Az utóbbiak körében (különösen Velencében, Madrasban), az egyházuknak köszönhetően a nemzeti reneszánsz már a 18. században megfigyelhető volt. Az oroszországi örmények nemzeti mozgalmának hordozói között egyaránt találunk gazdag kereskedőket, a klérus tagjait, de jelentős e tekintetben a szintén városi értelmiségi réteg is (YOUSEFI, H. – KÓBORI J. 2017).

Nemzeti mozgalmukat politikailag az a tény hozta lendületbe, hogy 1878-ban a nagyhatalmak nem garantálták az Oszmán Birodalomban élő örmények autonómiáját. Az emiatt érzett csalódás, valamint a narodnyik mozgalom hatása is érvényesült ebben. A 19. század utolsó harmadára radikalizáltabbá vált tevékenységük is. Míg a vezető polgári rétegek lojálisak maradtak Oroszországhoz, az örmény szociáldemokraták inkább internacionalista elképzeléseket foglalmaztak meg, de a Forradalmi Örmény Szövetség már az egész örmény településterületre vonatkoztatta céljait. A városi értelmiségi réteg által támogatott mozgalomnak pedig sikerült tömegeket mobilizálni, így már nemzeti mozgalomról beszélhetünk (HARTMAN E. 2021).

A zsidók különállását egyrészt a vallásukból eredő másságuk miatti társadalmi és földrajzi kirekesztettség, nemzeti öntudatát pedig a fokozódó diszkrimináció, később pogromok erősítették. Az ezekre adott reflexiók között a zsidó nacionalizmust (cionizmust), illetve az orosz társadalomban is népszerű, nemzetek felett álló szociáldemokrata, szocialista vagy forradalmi áramlatok támogatását láthatjuk. Ahogy láttuk a nem ortodox orosz perifériákon a nemzeti mozgalmakat kialakító legfontosabb elemek, a városlakók és az agrártársadalmak lakói, a különböző társadalmi csoportok között húzódó törésvonalak különböző nyelvi és kulturális kötődéssel rendelkezők szembenállásában is manifesztálódtak. Ezek földrajzi vonatkozásait elemezhetjük a *11. ábrán*.

Az utóbbi csoportokon kívül a tatárok társadalma is jelentős városlakó csoporttal rendelkezett, körükben ugyanakkor muszlimságuk más irányokba fordította a nemzeti emancipáció folyamatát. Ők csatlakozni tudtak a hatalom és az orosz (birodalmi) nacionalizmus, valamint a nyugati végek nemzeti mozgalmához mellett létező oroszországi muszlim népek közösségépítési törekvéseihez is. A térképről (*11. ábra*) kiderül, hogy a 19. század végén jelentős muszlim lakosság élt az Orosz Birodalom területén, akik különböző időszakokban kerültek a cári fennhatósága alá, illetve az orosz társadalomhoz való viszonyuk, az abba történő integrálódásuk, valamint életmódjuk és nyelvük szempontjából is nagyon heterogén képet mutattak. Együvé tartozásukat már korábban is meghatározta, mint külső elem, az orosz hódítás „civilizációs missziós” törekvése, a nem keresztények közötti nem ritkán erőszakos térítő tevékenység és általában az iszlám intézmények ellehetetlenítése. A belső nézőpont szerint viszont a muszlim vallás erőteljes kulturális kohéziót jelentett a közösségépítés szempontjából.

A folyamat először a legteljesebb társadalommal és jelentős anyagi javakkal rendelkező volgai tatárokat érte el. A Kazanyi Egyetem 1804-ben történő megalapítása döntő lépés volt a tatár nemzeti újjászületésben, amely egyfajta, az Orosz Birodalom nyugat-európai mintára történő territorializálására, egyszerűbben az orosz-európai modernizációra adott válaszként is értelmezhető. A tatár nyelvű oktatás, irodalom fontos faktora volt ennek. A 19. század közepétől fokozatosan teret nyert a tatár nyelvű oktatás, az irodalmi nyelv megalkotása nyomán pedig a tatár irodalom (SANUKOV, Ks. 1996).

A krími tatár Ismail Gaszprali az iszlám kultúra szintézisének gondolata alapján az elsők között fogalmazta meg az anyanyelvi oktatás kiterjesztésének és ennek kapcsán

az oroszországi muszlimok nyelvi egységének szükségességét. 90%-uk valamilyen türk nyelvet beszélt, amelyek között a kölcsönös érthetőség eleve fennállt. A mozgalom, melyet *dzsadidizmus*-ként ismerünk, sok embert nyert meg magának a tatárok, az azeriek, de a baskírok körében is (PEKESEN, B. 2014). Az északi kazak sztyeppén élő lovasnomádok már a 18. század óta gazdasági és kulturális kapcsolatban álltak a volgai tatárokkal. A 19. századtól egyre inkább általánossá vált az orosz iskolarendszerből kikerülő, majd Moszkvában, Szentpéterváron vagy éppen Isztambulban tanuló, csekély muszlim értelmiségi réteg gondolatainak terjesztése, aminek nyomán itt is szárba szökkentek a század második felében a pántörök törekvések. Jóllehet, Gasprali tevékenységét nem tekintette politikai mozgalomnak, sőt lojálisnak mutatkozott a cárhoz, később a *pántürkizmus* és a *pániszlámizmus*, amely Oroszországban nem zárta ki egymást, az oroszországi muszlim világnak már politikai kereteket is kínált (CSERVONNAJA, SZ. 2006). Ugyanakkor a pántörök eszmék Oszmán Birodalomban megfigyelhető erősödése és külföldi (elsősorban oroszországi) kapcsolatkeresése centrifugális erőként hatott az oroszországi muszlimokra.

Emellett az oroszországi muszlimok körében sem mindenhol volt nyitott a társadalom a fenti áramlatokra. Orosz-Turkesztánban, ahol megmaradtak a korábbi keretek, a kulturális életben továbbra is a csagatáj és perzsa irodalmi nyelv volt használatos, és megmaradt a *konzervatív iszlám* és annak iskolarendszere is (ROSTOVÁNYI ZS. 1999). A Kaukázus földrajzilag elzárt térségében pedig a 19. században is a törzsi, nemzeti viszonyok voltak uralkodók és inkább a *szufi közösségek* voltak a meghatározók. Ennek ellenére a 19. század második felére ezeken a helyeken is megfigyelhetők a nemzeti-vallási újjászületés bizonyos elemei. A *siíta azeri muszlimok* – a nyelv hasonlósága ellenére – nem az Oszmán, hanem a Perzsa Birodalommal keresték a kapcsolatot és a térség legnagyobb városának, Bakunak gyors iparosodása már a korai időktől fogva más jellegű szellemi áramlatok jelenlétét indukálta (GASIMOV, Z. 2011B).

A pántörök elképzelések keretei között a 19/20. század fordulójáig azonban megmaradtak a kulturális célok, amelyek csak az 1905-ös polgári forradalom után váltak politikai célokká. Ahogy e fenti összefoglalásból is kiviláglik a birodalomban lévő összes muszlimot egyetlen eszmeáramlat sem volt képes egységbe integrálni és politikailag aktivizálni.

Az országetnikai csoportjainak többsége esetében, akiket elérte a nacionalizmus eszméje, saját identitásuk kialakításában jelentős szerepet játszott az elsősorban az orosz iskolarendszerből kinövő értelmiségi rétegük is. Identitásukat a keresztény misszionáriusok tevékenysége és a nyomukban megjelenő szláv telepesek megjelenése is tradicionális kultúrájuk felé fordította. Emellett az iszlámhoz hasonló vallási-nemzeti öntudat megerősítése, illetve az arra való törekvés is megfigyelhető a lámaista burjátoknál. A régi burját nyelven és írásjelekkel (később cirill ABC-vel) kiadott publikációk fontos részei a burját irodalomnak, népköltészetnek. A 20. század eleji kolonizációs politika ellen is erős volt az ellenállásuk, amelyben – főként a transzbajkái régióban részt vett a burjátok nagy része.

Meg kell említeni a messzi északi tájak főként finnugor-, de mandzsu-tungusz, valamint paleoszibériai nyelvű csoportjait is. Elszigeteltségük miatt csak későn vagy egyáltalán nem kerültek kapcsolatba a nemzeti eszmékkel. A legfontosabb impulzust a nyelv és kultúra szélesebb tömegekkel való megismertetésben, illetve sokhelyen az anyanyelvi oktatás kialakításában is a vékony értelmiségi réteg adta. Ezek a folyamatok azonban esetükben nem érték el a politikai célok megfogalmazásának szintjét. A modernizáció által nem, vagy csak nagyon kis mértékben érintett csoportokat a nemzeti mozgalom el sem érte.

***

Oroszország a 19. század végén a nyugati centrumországok perspektívájából nézve egy titokzatos, nagy, sokszor szinte lakatlan térségekkel rendelkező nagyhatalomnak tetszett, de elmaradott gazdasága és ellentmondásos társadalma is felsejlett a külső szemlélőknek. Ugyanakkor a cári adminisztráció is folyamatosan küzdött a főként gazdasági jellegű modernizáció lehetőségeivel. A korabeli adminisztrációnak is világos volt sokszor, hogy a modernizáció, de annak elmaradása is alááshatja a fennálló hatalmi struktúrákat (AUST, M. 2009). A nemzeti mozgalmak kibontakozása, amely a heterogén társadalom nyelvi, vallási és kulturális különbségeiből adódó törésvonalakat is kiélezte, egyre sürgetőbbé tette az ebből adódó válaszok kimunkálását. Ennek egyik eleme volt többek között, hogy a modernizációs törekvések mentén szükségessé vált, hogy a társadalomra vonatkozó széleskörű adatgyűjtést Oroszországban is lebonyolítsák. Ezzel Európában az utolsók között került sor a hatalmas ország számára már a kezdetektől logisztikai bravúrnak számító népszámlálásra, amely a lakosainak anyanyelvére is rákérdezett. A publikált adatok a járási szintű etnikai térszerkezetről adnak információkat, amelyek az eddig áttekintett történeti, gazdasági és társadalmi folyamatokra támaszkodva mutatják a teljes társadalom korabeli nyelvi megoszlását és annak területiségét. A következő fejezet ezeket tekinti át.

8. Oroszország etnikai térszerkezete a 19. végén (1897)

8.1. A birodalom általános nyelvi és vallási képe

Oroszország etnikai térszerkezetét a cári időszak egyetlen teljeskörű népszámlálásának adataival szemléltethetjük. Ahogy a fentiekben is összefoglaltuk, a nem orosz lakosság nemzeti törekvései az Orosz Birodalommal, annak hatalmi gépezetével szemben próbálta meghatározni önmagát. Ugyanakkor Oroszországban is megerősödtek azok az irányzatok, amelyek az ország társadalmát nemzeti alapon próbálták ujjaszervezni. De a hatalom számára is fontos volt felmérni, a birodalomban élő nem orosz ajkú, nem ortodox kulturális kötődésű népcsoportok számát és az összlakosságban képviselt arányát. A cár 1897-ben rendelte el az Orosz Birodalom területén a népszámlálást, amely a különleges státuszú Finn Nagyhercegség és az orosz vazallus Buharai Emirátus, valamint a Hivai Kánság területén csak az orosz nyelvű lakosságra terjedt ki. Az összeírás több, a társadalmi és gazdasági helyzetet tükröző adat felvétele mellett a nyelvhasználatra is rákérdezett. A korabeli statisztikusok úgy vélték, mivel a birodalom területén élő népek identitása, öndefiníciója térben és időben is különböző volt, ezért a különbségeket ezzel lehet a leginkább megragadni (TREBARTH, H-J. 1990; BAUER, H. ET AL. 1991). A helyzet bonyolultságát jól mutatta, hogy sok esetben az egyén nehezen tudott választani a népszámlálási ívek által „felajánlott” nyelvek közül, mivel identitását inkább saját társadalmi státusza, vallása, esetleg egyéb, számára fontosabb helyi sajátosság jobban kifejezte.

A népszámlálás szerint az ország lakossága ekkor 125 millió főt tett ki. A legnagyobb csoportot az orosz anyanyelvűek (a korabeli terminussal élve nagyoroszok) alkották 55,7 millió fővel (44,56%), jóllehet több történész, történeti demográfus ezt az adatot távolságtartással kezeli. Leginkább az orosz nyelvtől legkisebb nyelvi távolságra lévő keleti szlávok besorolása adhatta a különbséget, mivel az e csoportokhoz tartozók válaszolhattak igennel a „Beszél Ön oroszul?” kérdésre (TREBARTH, H-J. 1990). Ez persze egybeesett a hatalom érdekével is, amennyiben az orosz nyelv igényelt elterjedését szerették volna szemléltetni. Az orosz anyanyelvűek a 89 területegységből 35-ben voltak többségben, de 27-ben arányuk még az 5%-ot sem érte el. Az előbbi kormányzóságok (gubernium/губерния) az ország központi részében, a felemelkedő Moszkvai Nagyfejedelemség egykori területén helyezkedtek el, illetve a későbbi területi expanzió stratégiai irányai mentén találhatók

(a Baltikumban, a Fekete-tenger mellékén, Szibéria déli, kedvezőbb természetföldrajzi környezetében). Az utóbbiak pedig a nyugati végeken, valamint a 19. században meghódított kaukázusi és turkesztáni térségekben. Az orosz anyanyelvűek koncentrációja a központi területeken nagyobb, a perifériák felé haladva egyre csökken. Utóbbi területeken csak a városokban található jelentősebb számú csoportjuk.

Az orosz anyanyelvű közösségeket számban a *kisoroszek* követik (22,4 millió fő; 17,81%). Bár a „*Kis Oroszország*” kifejezés a középkor óta ismert (МИЛЛЕР, А. 2018), az oroszban a 17. században terjedt csak el, leginkább földrajzi, mintsem etnikai értelemben. A kifejezés fokozatosan a mai Ukrajna területén élő keleti szlávokra vonatkozott, így később az ukrán identitás egyik alapjává vált. Ez utóbbi erősödésével a szó pozitív konnotációja az oroszban elhalványult, ugyanakkor a hatalom a kifejezést az ukrán identitás háttérbe szorítására használta. Ahogy az orosz anyanyelvűek létszámát felülreprezentálnak tartják (KAPPELER, A. 1997), a becslések a kisoroszek számában inkább a 25 milliós nagyságrendet tartják reálisnak. A hatalom számára az ukrán identitás erősödése az orosz nyugati perifériák destabilizálását jelentette, különösen a Habsburg kormányzat galíciai ukránokkal szemben megengedőbb politikája miatt. A kisorosz nyelvűek 9 egymással szomszédos kormányzóságban alkották a lakosság többségét, így jelentős tömböt mutattak a délnyugati perifériáknak számító „Novaja Rosszija” területén. Területi elhelyezkedésük sajátossága, hogy jelentős számban éltek a birodalom távolabbi területein (például Blagoveszenszk, Habarovszk) is, mivel 1861-ig az ukrán területek szabad parasztsága mobilisabb volt, mint a jobbágyi sorban élő orosz társaik (FONT M. – VARGA B. 2006).

A birodalom legnyugatibb területein a kisoroszekhez hasonlóan lényegében egy tömbben élő, kollektív emlékezetében a korábbi középhatalmi pozícióban lévő államával, erős történelmi közösségtudattal rendelkező, 8 milliós *lengyelség* magas konfliktuspotenciállal bírt a hatalom számára. A Lengyelország 18. században történt felosztásának következményeként az egykori Varsói Nagyhercegség területén kialakított 9 guberniumban a lengyelek abszolút többsége volt tapasztalható, kisebb csoportjaik megjelenése pedig a határos térségekre korlátozódott (12. ábra). A birodalom nyugati területein jelentős csoportot képeztek a szintén keleti szláv *belaruszok* (6 millió fő; 4,68%), akik jelentős része (több mint 90%-uk) öt szomszédos kormányzóság lakója volt, melyből négyben abszolút, egyben pedig relatív többségben voltak. Hasonló mértékben koncentrált volt további két, milliós nagyságrendű, balti nyelvet beszélő csoport, a *lettek* (1,43 millió fő; 1,14%) és a *litvánok* (1,21 millió fő; 1,00%). Mindkét nép 3-3, szintén szomszédos guberniumban élt, jóllehet csak egyben tették ki a lakosság abszolút többségét. A kormányzóságok jelentős részében a markáns többségben lévők nyelve a meghatározó, ugyanakkor akadnak olyan terület egységek, amelyek nyelvhatáron fekszenek, így heterogén nyelvi összetétellel rendelkeztek (Kovnoi-, Grodnoi-, Vilnoi-, Suwalki- vagy néhány Fekete-tenger melléki gubernium).

A nyugati területek koncentrált területi elhelyezkedést mutató népei mellett meg kell említeni két további csoportot is. Ezek a népek jóval kiterjedtebb területen éltek és sokkal sporadikusabb képet mutattak. A *jiddis* anyanyelvűek (5 millió fő; 4,03%), bár a hétköznapi szintjén leginkább az orosz nyelvet használták, zsidó vallásuk fontos barriert képezett közösségeik lehatárolásához. Esetükben ezt a képet tovább árnyalják azok a korábban már említett társadalmi csoportok, akik zsidó identitásukat oroszként és ortodoxként élték meg, de a népszámlálás szerint oroszoknak számítottak, számarányukat pedig szinte lehetetlen volt megbecsülni. A zsidó vallásúak térbeli heterogenitására jellemző, hogy részarányuk 20 guberniumban is meghaladta a 10%-ot (ezek mindegyike a nyugati határvidéken; Besszarábia, Ukrajna, a Lengyel-alföld és a Baltikum térségében található), de egyikben sem alkottak még relatív többséget sem. Ezek a kormányzóságok lényegében lefedték az 1791-ben, II. Katalin által hozott törvényerejű rendeletben (ukázban) foglalt, 1917-ig

fennálló Zsidó Letelepdedési Övezet csaknem 1,2 millió km²-es területét. Hasonló térbeli karakterisztikával rendelkeztek az 1,79 millió fős (1,43%) *német* anyanyelvűek. Sajátos történelmi körülmények eredőjeként különültek el csoportjaik: a lengyelországi autochton németiség, a keresztes lovagok és a Hanza-szövetség révén Baltikumba települt németek, a II. Katalin cárnő meghívására a Volga környékére érkezett német telepesek, valamint a hasonló telepítések következtében Ukrajnában és Besszarábiában új életet kezdett német anyanyelvűek. Arányuk csupán egy guberniumban haladta meg kissé a 10%-ot. Bár e két csoport településterülete sehol sem mutatta a tömbösödés jeleit, reprezentánsai nagyfokú koncentrációt mutattak a nagyobb városokban, ahol az oroszok és lengyelek mellett képezték a városi lakosság jelentős részét. A németek inkább a baltikumi, míg a zsidók az egykori keleti lengyel területek városaiban éltek nagyobb számban.

A népszámlálás statisztikáiban említésre méltó számosságot képeztek a *tatár* anyanyelvűek. 3,74 millió fős, a birodalom népességének 2,97%-át kitevő halmazuk három nagyobb és több kisebb csoportra osztható. A Kaukázus térségében Jelizavetpol (mai nevén Gandzsa) és Baku guberniumok területén abszolút többségben, a Jereváni guberniumban pedig jelentős részarányt (37,8%) képviselve jelentek meg. Ezt a népességet ma azerinek nevezik. További jelentős koncentrációt mutatott ekkor a tatároknak hívott népesség a Volga-vidéken, ugyanis a Kazanyi guberniumban az 1897-es népszámlálás során is 675 ezer tatár anyanyelvűt (a helyi lakosság 31,1%-át) regisztráltak. A tatárok harmadik csoportjának népességi súlypontja a Krímet is magába foglaló, Szimferopol központú Tavriai guberniummal azonosítható, ahol a lakosság 13,6%-át alkották tatár anyanyelvűek (KÖSZEGI M 2016, KÖSZEGI M. 2019).

Ugyanakkor a birodalom multietnikus karakteréből eredően kicsivel több mint 15 millió fő tartozott olyan anyanyelvi csoporthoz, amelynek részaránya nem érte el az 1%-ot. Ez a népesség az összlakosság éppen 12%-os arányát jelentette. Elsősorban a déli, délkeleti és keleti perifériák lakói voltak, döntően olyan térségeké, ahol a közösségek az európaiától eltérő csoportkohézióval rendelkeztek és sokkal kisebb létszámúak voltak, tehát jóval heterogénebb etnikai térszerkezettel bíró térségekről van szó. A szibériai és távol-keleti területek, valamint a közép-ázsiai térség mostoha természetföldrajzi környezettel rendelkeztek és csak a kedvezőbb mezőgazdasági területeken, vagy közlekedési csomópont, esetleg gazdasági előnyt biztosító hely közelében élt ekkor számottevő, döntően orosz anyanyelvű lakosság (Sz. BIRÓ Z. 2008; SZÁLKAI K. 2013). A helyi lakosok eltérő életmódja már korábban is konfliktusforrás volt, ami leginkább a turkesztáni térségekben okozott az orosz expanzió következtében interetnikus feszültségeket. A szibériai és távol-keleti területeken az elenyésző létszámú őshonos lakosság a nagyon jelentős kiterjedésű perifériára szorulva, lényegében a népszámlálás felvételi időpontjáig nem került szoros kapcsolatba a hatalommal.

A cári birodalomban a nem orosz csoportok körében a nyelvhasználat mellett fontos csoportképző szerepe volt a vallásnak is. Volt nem egy olyan közösség, amelyeknél ennek fontossága a nyelv által meghatározott egységen is túlmutatott. A különböző vallások földrajzi elterjedését és arányát vizsgálva a helyi társadalomban az alábbi megállapítások tehetők. A legfeltűnőbb különbség, hogy lényegesen egyszerűbb képet mutatott a birodalom vallási összetétele és a vallási felekezetek térbelisége, amit a vallási adatokból készült térképen is láthatunk (13. ábra). A lakosság legnagyobb része, csaknem 70%-a, az *ortodox vallás* követője volt. Ez a tény a lakosság jelentős részét, kulturálisan ugyan egybefűzte, de a nyelvi különbségek még a keleti szláv csoportok között is barriert képeztek. Emellett a keleti szláv dialektust beszélő ukránok, belaruszok és a keleti újlatin nyelvet beszélő moldovánok/románok, valamint görögök is ehhez a felekezethez tartoztak.

A második legjelentősebb felekezet ebben az időben az *iszlám* volt, melynek követői a népszámlálás szerint majd 14 millió főt (11%) számláltak és a közöttük lévő kohézió a fennálló heterogén nyelvi különbségek ellenére is elég erős volt (NOACK, C. 1999). Elterjedésük

tömböt képezett a Volga–Káma-vidéken, a nyugat-turkesztáni térségben, de kisebb-nagyobb koncentrátságban jelen voltak a Kaukázus-vidéken és az egykori Krími Kánság, elsősorban a Krím-félsziget területén is.

E két utóbbi felekezet mellett jelentős a *római katolikusok* létszáma (11,5 millió fő; 9,1%), amely leginkább a lengyelség és litvánság körében számított az anyanyelven túl erős identitáshordozó tényezőnek. Meg kell említeni a statisztika által külön kategóriába nem sorolt unitus (*görögkatolikus*) egyház híveit is, akik a nyugati és keleti kultúra pufferzónájában élők, túlnyomó részt keleti szláv nyelvű, több millió fős közösség (EBERHARD, P. 2001). Hasonló a területi elhelyezkedése a 3,5 milliós, *lutheránus* vallást követőinek is, amely a baltikumi csoportokra (lettek, észtek, németek) terjedt ki. Ahogy látható az ábráról is, ez utóbbi felekezetek hívei területileg elég koncentráltak és főleg a nyugati perifériák lakói voltak. Az ugyancsak e térségben élő, bár inkább nagyobb területen mutatkozó *zsidók* képezik a negyedik legnagyobb felekezeti csoportot, jóllehet a már fentebb említett nyelvi asszimilációjuk és az orosz kultúrában való föloldódásuk jelentős részük identitását teszi már ekkor is bizonytalanabbá.

Az öndefiníció szempontjából további vallási kategóriák is fontosak voltak. Ennek erőssége természetesen függött a hívek elterjedésétől és koncentrátságától is. E felekezetek közül a legnagyobb a magukat *óhitűnek* nevező, sok esetben sajátos identitással rendelkező csoportja (2,2 millió fő; 1,75%), akik a 17. századi orosz ortodox egyháztól elszakadtak leszármazottai. Ilyen értelemben szemben álltak a hatalom birodalmi nacionalizmusával, így – többnyire orosz anyanyelvük ellenére – az orosz identitással is (SCHERRER, J. 2004).

Jóval koncentráltabbak a nyelvileg is különálló a Kaukázusban koncentrálódó *örmény* és *grúz keresztények*, vagy a Kalmük-pusztán és a Bajkálon-túli régióban élő *buddhizmus* követői (kalmükek, burjátok) és ugyancsak az etnikai, vallási és kulturális különállás egy-egy példajaként felfogható – néhány tízeres lélekszámmal rendelkező –, *menoniták*, *karaimok* vagy éppen a nagy kiterjedésű szibériai tajga és tundra térségek *természeti vallásokat* követő lakói is.

Az általános 19. század végi helyzetképet összefoglalva látható, hogy az anyanyelv, a vallás és az egyéb helyi sajátosságokat is magába foglaló kulturális kötöttségek kombinációi nagyon rétegezett identitáskonstrukciókat hoztak létre, amelyek a gazdasági, hatalompolitikai kihívások mellett a nemzeti mozgalmak kialakulásával, illetve megerősödésével mélyítették a cári birodalom válságát. A térképekből az is látható, hogy a központi területek többé-kevésbé homogén nyelvi és vallási képe szemben áll a perifériák eltérő nyelveit beszélő, más vallású, más történelmi tradícióval rendelkező népeivel, akik adott esetben kulturálisan eltérő, külső hatalmi centrumok felé tekintettek.

8.2. Az etnikai térszerkezet térségspecifikus jellemzői 1897-ben

Az etnikum fogalomnak több címkéje is volt a népszámlálás tanúsága szeit. Ilyen lehet – ahogy ezt Köztes-Európában is megszoktuk már – a közös kultúra, a közös vallás, vagy a közös nyelv, de fontosak az adott térségben létrejött állami keretek is. Ugyanakkor az oroszok által meghódított területeken az is lényeges, hogy a közösségi tudatban melyik vált a (leg)hangsúlyosabbá (HEMMERS, M. 1996). A kultúra esetében további tényező, hogy az ortodoxia és az iszlám mellett, a cári hódítást megelőzően, milyen egyéb kulturális tényezők voltak jelen a közösségek életében, illetve ezekből mi maradt az új struktúrák kialakítását követően (SCHULZE, W. 2008).

Az orosz hódítók egy adott területen nagyon sok nyelvvel találkozhattak. Azonban a nyelvi heterogenitás önmagában még nem utal arra biztosan, hogy az adott csoport számára ez mekkora identitáshordozó szereppel bírt. Ahogy az etnikai areáliák lehatárolásánál is már láttuk, hogy az identitást meghatározó egyéb tulajdonság közül melyik a meghatározó, az több tényező eredője.

A 19/20. század fordulóján tapasztalható kép országos léptékben történő általános összefoglalása mellett az alábbiakban áttekintjük a térség etnikai térszerkezetét a posztszovjet tér első népszámlálásának nyelvi adatai alapján, több heterogén etnikai összetétellel és térségi specifikummal rendelkező terület példáján. Így az etnikai térszerkezet alacsonyabb léptéken történő bemutatása a fenti lépték helyi sajátosságait is feltárja. Vizsgálatunk hét régióra fókuszál, amelyek ekkor vagy vegyes etnikai összetétellel rendelkeztek, vagy etnikai kontaktzónában feküdtek.

Elsőként a legelőször cári fennhatóság alá került térséget, a *Volga–Káma-vidéket* tekintjük át. Ez a térség eredendően is vegyes kulturális kötődésű lakossággal bíró határterület volt, amely a 19. század végéig meg is őrizte a nyelvi, kulturális heterogenitását, jóllehet az e században lezajlott, illetve zajló keleti és déli hódítások miatt a térség ekkor már az ország belső régiójának számított, ahol viszonylag kis területen belül több etnikai teret találhatunk. Etnikai szempontból különös sajátosságokat mutatott a hatalmas kiterjedésű, az Uraltól keletre egészen a Csendes óceánig húzódó, viszonylagosan gyorsan meghódított térség (*Szibéria és Távol-Kelet*), ahol még a 19. század második felében is a népesség területi koncentrációjában, gazdasági tevékenységében különböző etnikai csoportok eltérő világi tükröződtek – az identitáshordozó tényezők alapján a terület hatalmas kiterjedése ellenére lényegében egy etnikai areáliának tekinthető.

A 17. századtól a 19. század első évtizedéig a birodalomba integrált nyugati végeken három térséget vizsgálunk: a Baltikumban, a mai belarusz térségekben, illetve a birodalom délnyugati vidékén az orosz hódítás olyan térségeket ért el, ahol korábban más államok határozták meg a társadalmak életét. Itt szükségesnek láttuk néhány bekezdés erejéig az etnikai térszerkezet alapszövetének és az etnikai areáliáknak a kialakulásához vezető, az eddig tárgyalt térségektől eltérő történelmi folyamatról is szólni. A *balti népek térsége* a Hanza-szövetségben érdekelt városokon, később a Német Lovagrend államán keresztül kapcsolódott a német etnikai törzsterülethez. Litvánia 14. században történő felemelkedése és perszonáluniója Lengyelországgal a Kijevi Rusz ortodox vallású, szláv lakosságát próbálta a nyugati kultúra felé fordítani elsősorban a mai *belarusz területeken*. A terjeszkedő Orosz Birodalom *délnyugati szegletében* pedig a középkori, keleti újlatin nyelvű népesség állama, a Moldovai Fejedelemség került a 15. században az Oszmán Birodalom geopolitikai erőterébe (*14., 15. ábra*).

Végül pedig a 19. századi orosz kolonizációs terjeszkedés két sajátos identitással rendelkező térséget integrált a birodalomba. A heterogénebb, kisebb területű *Kaukázus-vidéken* és a birodalom déli, *nyugat-turkesztáni, illetve az azt övező magashegyi területeken*, nemcsak az eltérő gazdasági szituáció, illetve az ebből következő társadalmi különbségek ütköztek itt, hanem az ekkor formálódó birodalmi nacionalizmus is a sajátos helyi, többnyire az életmód és vallás által meghatározott identitáskonstrukciókkal, amelyek korábban több kisebb etnikai tapasztalati teret is létrehoztak.

8.3. Az etnikai térszerkezet alakulása a vizsgált térség alrégióiban

Az általunk eddig Volga–Káma-vidéknek nevezett térséget természetföldrajzilag igen nehéz lehatárolni. A lombos és fenyves erdők határán fekvő, a Volga, a Káma és a Bjelaja összefolyásának tágabb vidékét a völgyekkel és főleg vízmosásokkal szabdaltságot, dombokkal és halmokkal tarkított térszínek jellemzik. Az etnikailag nagyon vegyes térség arculatának és etnikai térszerkezetének már a történelmi előzményekben bemutatott alapszövetét a 19. század végére is sikerült alapvetően megőriznie. A térséget részben vagy egészben 11 kormányzóság fedte le az első népszámlálás idejében. Térképünk kivágatán ez a terület látszik (*16. ábra*), amely ekkor a cári Birodalom etnikailag vegyes térségei közül a viszonylag sűrűbben lakottak közé volt sorolható. Lakóinak száma csaknem 25 millió fő és

döntően (72%) orosz nyelvűek által volt lakott. A térség központjában az Ufai- és a Kazanyi kormányzóság feküdt és a vizsgált területen csak itt volt az oroszok aránya 50% alatti. A többi kilenc, oroszok által dominált, szomszédos terület egységben is hármat (a térség nyugati peremén fekvő Nyizsnyij Novgorodi- és Tambovi- mellett a Permi kormányzóságot) nem számítva 10% fölött volt a nem oroszok aránya. A terület hatalomhoz történő kapcsolódását jól érzékelteti, hogy ebben a térségben az orosz lakosság a birodalom oroszainak mintegy 32%-át adta. Összességében elmondható, hogy a vizsgált térség, peremvidékeit nem számítva, még ekkor is egy jelentősebb területre kiterjedő vegyes lakosságú régió. Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy csupán hét olyan járás (ujezd/yezd) volt, ahol ekkor a nem oroszok voltak abszolút többségben. A térségben a városlakók 90%-a orosz nyelvű (jóllehet, ennek a csoportnak a 90%-a agrárvidék lakója volt) és csak a tatárok éltek rajtuk kívül jelentős számban (mintegy 100 ezer fő) a városokban. A többi etnikai csoport ekkor döntően a városi hinterlandokon élő agrártársadalommal rendelkezett.

A nem oroszokat nyelvileg két kategóriába sorolhatjuk. Egyrészt a nagyobb lélekszámú, főként a térség déli és keleti régióiban élő türk nyelvűek, másrészt az északi és nyugati erdőövezet finnugor nyelvű népeinek csoportjába. Előbbiek legjelentősebb közösségét az 1,8 millió fős *tatárok* alkották (10,1%), akik településterülete leginkább a térség központjában lévő Kazanyi-, kisebb részt a vele szomszédos Ufai-, Szamarai, illetve Vjatkai kormányzóságokban mutatja a tömbösödés jeleit, jóllehet csak egy járásban (Mamadusi járás) vannak abszolút és további kettőben (Tyetyusi- és a Bugulmai járás) relatív többségben. Jelentős tatár közösségek vannak ezen kívül településterületüktől távolabb, attól délre, főként a Szaratovi kormányzóságban, ahol 4 járásban is 20% az arányuk. A tatárok hét városban érték el a lakosság 20%-át, három városban haladta meg koncentrációjuk az 5 000 főt. Emellett jelentős a számuk a Kazanyi kormányzóság fővárosában, Kazanyban (28 520 fő), valamint településterületüktől távolabb, az Uralon túl fekvő, egykori határvidéken emelt erődvárosokban: Orenburgban (11 321 fő) és Troickban (7 354 fő). A birodalom szerte jelentős területen élő, emellett heterogén etnikai tudattal rendelkező tatárok (az ország tatárjainak kevesebb mint 50%-a él csupán itt) esetében a népszámlálási statisztika további két kategóriát tartalmazott, amely közösségeket a tatárok néprajzi (al)csoportjának tekinthetünk. A *tyeptyárok* és a *misarok*, mint a tatárok szubetnikai csoportjai a népszámlálásban külön kategóriát képeztek. A korábban vélhetően jogi kategóriát jelentő tyeptyár fogalom eredete bizonytalan, csak később ment át egy alapvetően vegyes etnikai háttérű lakosság elnevezésére Baskíria térségében. Csaknem 118 ezres csoportjának kétharmada három járásban élt ekkor (Bugulmini járás (Szamarai kormányzóság) 43 568 fő (14,53%); Menzelini járás (Ufai kormányzóság) 14 875 fő 3,91% és Verhnyeyurali járás (Orenburgi kormányzóság) 13 276 fő 5,92%). Az ekkor döntően a Permi és Ufai kormányzóságban élő misarokat határőrizeti feladatokkal a 16. századtól telepítették a cárok Baskíriába, ahonnan tovább vándoroltak az Ural hegység déli és délkeleti vidékére. Nagyobb koncentrációt ekkor két járásban alkottak (Sadrinszki (17 531 fő (5,64%)) és Szerlitamaki járásban (12 295 fő (3,76%)).

A harmadik legnépesebb közösség a térségben ekkor a *baskírok* 1,3 milliós csoportja volt (5,37%). Döntő többségük két kormányzóságban (Ufai- és Orenburgi kormányzóság) élt, ez utóbbiban a lakosság relatív többségét, csaknem 41%-át alkották. Ezen belül két járásban a lakosság abszolút többségét tették ki (Belebeji (53,78%) és Biri járás (52,7%)). További kettőben (Szerlitamaki (35,37%) és Menzelini járás (32,38%)), ahol arányuk meghaladta a 30%-ot, az oroszokkal és a tatárokkal éltek együtt. Egy járásban az Orenburgi kormányzóság területén 45,5%-os arányuk, ami a lakosság szintén relatív többségét jelentette.

A jelentősebb létszámú türk nyelvű csoportok között meg kell említeni a mintegy 800 ezres létszámú *csuvasokat*, akik a Kazanyi és a Szimbirszi kormányzóságokban haladták meg a lakosság 10%-át. Előbbiben talált a népszámlálás csuvas többségű járásokat (Jadrini-

(90,88%), Civil- (79,91%) és Csebokaszari járások (66,55%)), de utóbbiban is volt kettő, ahol arányuk meghaladta a 20%-ot (Buinki- (44,31) és Kurmüki járás (25,93%)).

A csaknem kizárólag ebben a térségben élő finnugorok (*udmurtok, marik, mordvinok*) közül a legnagyobb az egy millió főt is meghaladó létszámú mordvinok csoportja. A jelentős létszámuk ellenére területi koncentrációjuk viszonylag alacsony és csak helyenként mutatja településterületük a tömbösödés jeleit. Túlnyomó részt oroszokkal, helyenként tatárokkal éltek együtt. A két kormányzóságban, ahol arányuk meghaladta a 10%-ot nincs olyan járás, ahol abszolút többségben lettek volna, csupán két járásban volt arányuk 30%-nál magasabb (Szpaszki- (46,44%) és Ardatovi járás (39,41%)). Az ekkor majd 420 ezer főt számláló udmurtok aránya a térség északi régiójában, a Vjatikai kormányzóság négy járásában haladta meg a 20%-ot (Glazovi- (41,65%), Malmüzszi- (23,85%), Szarapuli- (23,97%) és a Elabuzsi járás (21,85%)). A 370 ezer fős mari közösség pedig háromban éri el ugyanezt az értéket, igaz egyben ekkor enyhe abszolút többségben éltek (Carevokoksaji- (54,69%), Kozmogjemjani- (36,34%) és Ursumi járás (25,27%)).

A hatalmas kiterjedésű, alacsony népsűrűséggel bíró Szibériát és a távol-keleti térséget felölelő 4 kormányzóság és 4 terület (oblaszty/область), valamint Szahalin sziget lakossága ekkor nem egészen 6 millió főt tett ki, ami a birodalom lakosságának csupán 4,58%-a volt (17. ábra). A terület meghódításától számított több évszázad alatt csupán Szibéria déli, a tajga-övtől délre eső, mezőgazdasági termelésre leginkább alkalmas vidékén, illetve a Bajkál-tó környékén a határig lehúzódó tajga-övben jött létre az orosz kolonizációt követően számottevő népességgel koncentráció. A terület jelentős részén – leszámítva a kiaknázható ásványkincsek lelőhelyének egy részét – a zord éghajlati viszonyok miatt megmaradt az alacsony népsűrűség. A nagytérség mintegy 50 városának többségében az orosz lakosság jelenléte csaknem kizárólagos volt. Azokban a főként perifériákon található kisebb központokban, ahol a nem oroszok is jelentős arányban éltek, jellemzően néhány száz fős volt a lakosság száma. A népesség jelentős részét (mintegy 80%-át) a kolonizáció révén ideköltöző keleti szlávok tették ki (az ország keleti szlávjainak 9%-a). Ők főként oroszok, de jelentős, 10%-os arányszámot értek el az ukránok néhány dél-szibériai, valamint több távol-keleti járás városi hinterlandján. Ugyanakkor ez utóbbiakban (Amuri-, Dél-Usszuri járás) az ukránok a 20%-os arányszámot is meghaladták.

A Szibériai aranyláz folyamán, 19. század második felében sok helyi népcsoporthoz tartozó személy (tunguszok, paleoszibériai nyelvet beszélők) a bányászatban, mint bányász próbált elhelyezkedni, így a társadalmuk megosztottá vált. Más részüket ugyanis a korabeli hatalom nem tudta elérni, megmaradtak a természetközeli gazdasági tevékenység keretei között. Emellett az ortodox misszió sem zajlott sikeresen, így ezek a népek hitvilágára továbbra is a sámánizmus maradt jellemző (STOLBERG, E-M. 2009B). Ebből következően többségük továbbra is leginkább elszigetelt módon létezett a cári birodalomban.

1897-ben a térség autochton lakói közül a 200 ezres nagyságot a *burjátok* (288 000; 5%), a *jakutok* (227 000; 3,95%) és az ún. *szibériai tatárok* (210 000; 3,65%) érték ekkor el. A burjátok szinte teljes egészében a Bajkál-vidék két kormányzóságában (Irkutszki- és Bajkálontúli-) koncentrálódtak, leginkább a vidéki térségekben, míg a városokban csupán elenyésző arányuk élt. Egy körzetben abszolút- (Szelenginszki), további egyben relatív többségben voltak (Barguzini), de további ötben is 20% fölötti arányszámmal rendelkeztek. A jakutok csaknem teljes létszámban a térképen ábrázolt nagytérségben, azon belül is a hatalmas területű, döntően a tajga-övre kiterjedő, öt közigazgatási egységre osztott Jakut-területen éltek. Lakóhelyük leginkább a nagyobb folyók mentén volt lokalizálható (Léna, Viluj, Jana, Ingyigirka és Kolima). Számottevő koncentrációjuk pedig, Földünk hidegpontjain fekvő, Jakutszk és Verhojanszk városában, illetve ezek környékén volt megfigyelhető. Három körzetben arányuk 80%, egyben relatív többségben voltak, ahol a tunguszokkal

és más kisebb csoporttal együtt tették ki a népesség szintén 80%-át. Csak a legdélebbi, Olekminszki körzetben nem érték el a 40%-os részarányát a lakosságnak. A szibériai tatárok az egykori Szibériai Kánság területén, illetve elszórva a tajga- és erdőöv határának mentén éltek. A tomszki- és tobolszki- mellett jelentős számban voltak megfigyelhetők a Jenyiszeji kormányzóságban. Legmagasabb arányuk 10 és 20% között változott, döntően településterületeik vidéki térségeiben. A népszámlálás *tungusz* kategóriában mintegy 66 ezer főt (1,15%) jelezett, főként a Bajkálontúli-, a Tengeremléki-, illetve a Jakut-területen. Területi elhelyezkedésük sajátossága, hogy hatalmas területen szétszórva éltek, ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az ebbe a kategóriába sorolt népességet később, leginkább nyelvi alapon több, kisebb csoportra osztották.

A térkép jelentős lakosságot, mintegy 277 000 főt, sorol az egyéb kategóriába. Jóllehet a népszámlálás az itt élő főleg finnugor, mandzsú-tungusz, illetve paleo-ázsiai nyelvet beszélő, *sok kis számú nép* egy részét külön kategóriába sorolta, de néhány ezres csoportjaik az ábrázolási minimum alatt voltak, ezért külön megjeleníteni nem volt őket lehetséges.

Összefoglalásként elmondható, hogy a hatalmas területű szibériai és távol-keleti régió etnikai földrajzilag hármas arculatot mutatott. Egyrésztől leginkább meghatározó az orosz expanzióval párhuzamosan beáramló keleti szláv, főként a mezőgazdaságilag még éppen hasznosítható vidéki, valamint az ásványkincsek kiaknázását elősegítő ipari (városi) közegben. Másrészt megfigyelhetők az egykori államok autochton lakosságának nem asszimilálódott reliktumai (tatárok, burjátok), végül pedig jellemzőek a nagy területen szétszórta, az orosz állam által kevésbé vagy egyáltalán nem érintett, életmódja, kultúrája alapján azonos társadalmi helyzetben lévő, esetleg nyelvileg eltérő kisebb izolált csoportok népei, akik szinte csak és kizárólag ennek a térségnek voltak a lakói.

Oroszország nyugati irányba történő terjeszkedésének, mint láttuk a történeti áttekintésből, három iránya volt. A *Baltikum*, valamint a *lengyel hatalmi tér*, egyben a keleti és nyugati kultúra határterülete (lengyel nézőpontból Kresy Wschodnie), összességében mind olyan területek, ahol a cári birodalom a nyugati kultúra által áthatott államokkal (Lengyelország, Svédország) találta magát szemben, ahol az identitás alapszövege eltért a birodalomban élő népektől. A *Balkán-félsziget felé* pedig az Oszmán Birodalommal kellett háborúzni, jóllehet az egykori Moldovai Fejedelemség keleti területén a lakosság többsége ortodox volt.

A Baltikum lakossága etnikai összetételét és annak térszerkezetét alapjaiban a német etnikai törzsterületről a középkorban kelet felé történő terjeszkedés határozta meg. A német telepesek helykeresése nyomán terjedt folyamatosan a német településterület a mai kelet-német és lengyel területek irányába. Ez a folyamat asszimilálta az itt élő szláv és balti népeket. A Szentföldről kiszoruló lovagrendek az addig geopolitikai árnyékban a német telepesek szomszédjában lévő balti térségben megalapított állama tovább erősítette a német keleti terjeszkedést. A katonai erő tette lehetővé, hogy a térség északi felében főként németek által megalapított városok tarthatták kézben a kelet-nyugati kereskedelmet. A középkor folyamán a nyugat-európai kiszorításuk következtében nagy számban telepedtek le a lengyel keleti területeken zsidók.

A terület etnikai térszerkezetének 19. század végi állapotát a 18. ábráról olvashatjuk le; megállapítható hogy a különböző etnikumok területi mintázatában a történelem során kialakult struktúra az idők során lényegesen nem változott. A térkép nagyjából a három mai balti államot lefedő négy kormányzóság teljes, illetve három, szomszédos járásait mutatja. Ezen a területen 1897-ben élt az oroszországi észtek, lettek, litvánok nagyjából 90%-a. E három népcsoport a terület 5 és fél millió lakosságának ekkor 60%-át alkotta, leginkább az agrártérségekben többé-kevésbé jól elkülönülten.

Leghomogénebb településterülettel itt az *észtek* rendelkeztek, koncentrációjuk a legmagasabb az Észtföldi- és Lívöldi kormányzóság 10 járásában, ahol arányuk 82-92% között volt.

Arányuk e járáások városaiban is mindenhol elérte a 60%-ot, ahol rajtuk kívül jelentős a németek száma és aránya is. Kissé eltért ettől a *lettek* területi elhelyezkedése. A Kúrföldi- és a szomszédos Livóniai kormányzóság déli részének járáásaiban, hasonlóan az észtekhez, magas volt az arányuk (76-90%). Lakókörnyezetük városaiban az észteknél alacsonyabb a jelenlétük, több városban kisebbségben voltak a németek és a zsidók mellett (45-75%), annak ellenére, hogy a térség városlakóinak 20%-át tették ki. Településterületük keleti részében, a Vityebszki kormányzóság három járáásában, bár többségben voltak, de jelentős itt ekkoriban az orosz, a belarusz és a lengyel lakosság aránya is (30-45%), sőt, a Livóniai kormányzóság legkeletibb járáásában kisebbségben voltak ekkor. Az itteni városok zsidó lakossága is nagyon jelentős volt (például Daugavpils (46,02%)). A *litvánok* településterülete mutatta ekkor a legnagyobb heterogenitást. Az agrártérségekben jelentős számú lengyel nyelvű lakossal éltek ekkor együtt, illetve kelet-délkelet felé a belaruszok voltak köztük nagyobb arányban. E térség városaiban néhol a németek, döntő többségükben azonban zsidók és lengyelek éltek, de több központi településen jelentős volt az oroszok aránya is. A litvánok kapcsán szólni kell a térség lakosságának jelentős arányát (8,57%) kitevő, egyéb kategóriába sorolt csoportról is. A népszámlálás a beszélt nyelvre és nem a nemzetiségre/identitásra kérdezett rá, így csaknem 450 ezer fő (az egyéb kategóriába soroltak 95%-a) egy litván dialektust a számozgítot adta meg. A mai litván nyelv egy másik nyelvjárásból fejlődött ki a 20. században, s bár a két dialektus között a kölcsönös érthetőség korlátos, ám nem tekintik különálló nyelvnek.

A fenti csoportok után a legjelentősebb számú kisebbség a *zsidók* (8,72%), őket a *lengyelek* követik (6,15%), majd az ekkor államalkotó *oroszok* következnek (6,02%). A zsidók adták a városi lakosság legnagyobb arányát (22,1%) és ahogy említettük, az oroszok is leginkább a városokban koncentráálódtak. Mindkét csoport közel 50%-a élt ekkor a térség városaiban. A lengyelek több mint harmada szintén városlakó volt. A legvárosiasodottabb csoport a térség összlakosságának alig 4%-át kitevő *németeké*, akik 68%-a volt városlakó.

A Baltikum a cári birodalomban az orosz közigazgatás bevezetésének ellenére viszonylagos önállóságot élvezett. Az etnikumok fenti bemutatott területi elhelyezkedésében megfigyelhető szituáció a lakosság társadalmi és egyszisztenciális helyzetében is tükröződött. Az oroszok kezében volt a politikai hatalom, a gazdasági életet a városi német és zsidó polgárok uralták, míg a központi települések hinterlandján élő észtek, lettek, litvánok paraszti társadalma az agráriumból élt. Némileg köztes helyzetben voltak a lengyelek, akik a térség déli részén ugyan döntően paraszti társadalommal rendelkeztek, ugyanakkor a városokban is éltek képviselőik is (35%-uk volt városlakó), akik ekkor elindultak már a polgárosodás útján (DAVIES, N. 2006).

Az orosz nyelvhatár nyugati kiterjedését az egykori lengyel területeken és a balti térségben, viszonylag élesen jelölik azok a járáások, ahol az orosz nyelvűek a 19/20. század fordulóján abszolút többségben voltak (19. ábra). Ettől a vonaltól nyugati irányba számottevő orosz népességet csak a városok mutattak fel. A nyugati kultúra hatása a korábbi évszázadokban, a kozákság Oroszországhoz csatlakozása, valamint az ország felosztásakor külön pályára került egykori lengyel térségek elmélyítették a keleti szlávok differenciálódását is. Ezen a területen lengyel és orosz etnikai kontaktzónában, amelyet északról a lengyel–litván, délről az ukrán településterület keretez, öt kormányzóságban élt a *belarusz* népesség több mint 90%-a. A népszámlálás nyelvi adatai alapján a terület 8,5 millió lakosságának majd kétharmada (63,49%-a) tartozott ehhez a csoporthoz. A térség járáásainak döntő hányadában abszolút többségben voltak. A főként agrártérségben élő (2,5%-uk városlakó csupán) belaruszok pontos számának megállapításához meg kell azonban jegyezni, hogy egyrészt a körükben beszélt, sokszor nem jelentős különbségeket felmutató (szláv) nyelvjárások között nem volt nehéz az átjárás, másrészt pedig a statisztika nem jelzi a görög-katolikus egyház híveinek számát, akik között minden bizonnyal jelentős számú belarusz és ukrán volt (EBERHARDT, P. 2001).

A második legnagyobb közösség a *zsidóké* (14,11%), akik majdnem fele városlakó volt. Jelentős volt még az *oroszok* (5,79%), az *ukránok* (4,43%) és a *lengyelek* (4,49%) aránya is. Az oroszok területi elhelyezkedése a városi zsidó lakossághoz, az ukránoké az agrártérsegekben lakó belaruszokhoz volt hasonlatos (városlakó oroszok aránya 37,54%; az ukránoké csupán 2,56% volt). A lengyelek pedig a baltikumi szituációhoz hasonlóan inkább agrártérsegekben és csak nyugaton éltek városokban (arányuk itt 28,98%). Szólni kell a térségben lévő egyéb kategóriákba soroltakról is, akiknek majdnem fele, anyanyelvének a *németet* adta meg, ők szintén csaknem kizárólag a városokban éltek.

Összességében e térségben a korabeli etnikai térszerkezetről elmondható, hogy a nemesség és a tanult rétegek egy része, akik magukat lengyelnek definiálták a városokban koncentrálódtak. Lényegében ez volt igaz a zsidó lakosságra, illetve a főleg az adminisztrációban tevékenykedő orosz anyanyelvű lakosokra is, akik eloszlása egyenletes volt, ha a kormányzóságok etnikai megoszlását is megvizsgáljuk. A különböző erősségű belarusz identitással rendelkezők pedig a nem túl sűrűn lakott agrárvidékek lakói voltak.

A térség nyugati részén, a nagyobb városok (Grodno, Vilnius) hinterlandjain a paraszti társadalomban is megfigyelhető jelentős ellengyelesedés. Ezért magasabb a lengyelek száma és aránya a nyugati (vilnusi és grodnói) kormányzóságokban. Breszt és Daugavpils között nagyjából a Nyeman folyó partján a lengyel lakosság a rurális térségben összefüggő településterületet alkotott. Ugyanakor a keleti területeken a russzifikáció jobban érvényesült, így a keleti kormányzóságokban (Vityebszk, Mogiljev) a kissé magasabb orosz jelenlét ezzel magyarázható. Bár a lengyel államiság, ezzel együtt iskolahálózat hiánya, a lengyel nyelv diszkriminációja gyengítette az e kulturális kötődéssel rendelkezőket, jelenléte és gyökerei mégis lassította a russzifikációt. E folyamat a keleti területeken azonban a belarusz identitás kialakulását, később erősödését akadályozta meg.

A nyelvi kritériumok, mint láttuk korábban nem adtak pontos információt az etnikai helyzetről. Meg kell vizsgálni a vallások elterjedését is azzal együtt, hogy az egyház ez idő tájt veszítette el egyre jobban gazdasági pozícióit. A vizsgált terület középső, keleti, illetve déli részén koncentrálódtak az ortodox vallásúak, míg a kiterjedt lengyel–litván, valamint lengyel–belarusz kontaktzónákban, ahol hagyományosan attraktívabb a lengyel nyelv és kultúra, inkább római katolikusok éltek (EBERHARDT, P. 2001).

Oroszország délnyugati szeglete szintén etnikai kontaktzóna volt, történetében a szilárdnak mondható állami struktúra csak a középkor utolsó harmadában alakult ki, azzal együtt, hogy a környéken formálódó államok (például Magyarország, vagy Lengyelország) már korábban szívesen integrálták volna e területet országukba. Az 1359-ben alapított Moldvai Fejedelemség fénykora a 15. századra tehető, ezt követően a terület az ekkor a Balkán és a Krím irányába különösen dinamikus külpolitikát folytató Oszmán Birodalom vazallusa lett.

A nyelvekkel és vallásokkal szembeni alapvetően türelmes Oszmán Birodalom politikája miatt a perifériákon elég vegyes nyelvi és vallási képet mutatott a társadalom. Így volt ez a Moldvai Fejedelemség területén is. A korabeli lakosság jelentős része egy újlatin nyelv dialektusát beszélte. A nyelvhatár nem volt éles, kelet felé pedig fokozatosan növekedett a szláv nyelvűek aránya. Az orosz terjeszkedés nyomán 1812 után két részre oszlott Moldvai Fejedelemség keleti részére egyre többször használták a dinasztialapító Basarab nevéből képzett Besszarábia kifejezést is. Kezdetben a cári politika a bizonytalan geopolitikai helyzetben adókedvezményeket és a hadseregbe történő sorozás itteni mellőzésével még kedvező helyzetet is ígért, de később az 1820-as évek végétől, a közigazgatás átszabásával, az orosz szokásjog átvételével szűkebb lett a nyelvi és kulturális sokszínűséggel rendelkező helyi társadalom mozgástere.

Látható, hogy az 1812-es év alapvető változásokat hozott a lakosság etnikai összetételét tekintve. A cári Oroszországban a birodalomépítés logikájából következően inkább a

közigazgatás nyelvének és annak kultúrájának támogatása volt az elsődleges. A 19. század első felében ezért kezdett átformálódni a lakosság etnikai térszerkezete is. Ennek hatása Besszarábia területén leginkább a keleti újlatin nyelvűek egyre inkább rurális térségekbe történő szorulása, illetve részben a Pruttól nyugatra fekvő Moldvai Fejedelemségbe történő fokozatos kivándorlása volt. Ezzel párhuzamosan pedig a belső orosz térségekből, főként az adminisztráció és a gazdaság területére orosz nyelvűek érkeztek, ami elsősorban a városokban jelentett már a 19. század első felében asszimilációs nyomást. Az állam a demográfiai vákuumot kitöltendő támogatta az ekkor periféria helyzetben lévő, korábban háborús felvonulási területként funkcionáló térség lakosság számának növelését. A moldáv parasztok folytonos kivándorlásával, illetve a törökök és tatárok kitelepítésével 200 ezer főre apadt népesség, így volt lehetséges, hogy kiszolgált ukrán kozákok mellett, az Oszmán Birodalomból menekülő bolgárok, vagy egy szervezett telepítés keretében német telepesek is otthonra leltek itt ebben az időben (VAN MEURS, W. P. 1994).

Az orosz nyelv előtérbe kerülését egyrészt a terület Birodalomba történő integrálása, a perifériák megerősítése is segítette. Az oroszosítás elérte az egyházszervezetet, illetve az iskolahálózatot, amely folyamatok következtében a térségben növekedett az orosz nyelv és kultúra befolyása.

A szervezett telepítések, az ellentétes irányú migráció keretében a román és orosz-ukrán lakosság spontán kicserélődése, illetve a közigazgatás szisztematizálásába bújtatott kulturális offenzíva együttes hatásai az 1897-es népszámlálás által kirajzolódó etnikai térszerkezeten is nyomot hagytak. Térképünk három kormányzóság (Bessarábiai, Podóliai és Herszoni) városi és vidéki térségeinek etnikai összetételét ábrázolja. Ezen a területen 1897-ben a népszámlálás mintegy 7,7 millió főt írt össze (20. ábra). Legnagyobb része a lakosságnak ukrán (55,74%), akik leginkább a Podóliai kormányzóságban domináltak. A keleti újlatin nyelvet beszélő, a statisztikában ekkor már moldávnak definiált csoportnak az aránya meghaladta a 14%-ot. Legnagyobb részük a Bessarábiai kormányzóságban élt, ahol relatív többséget alkottak. A városlakók kétharmadát kitevő zsidók és az orosz nyelvű lakosság aránya is meghaladta a térségben a 10%-ot. Előbbiek egyenletesen oszlottak meg a három kormányzóságban, az orosz nyelvűek etnikai törzsterületükhöz közelebb, a Herszoni kormányzóságban magasabb arányban éltek, attól távolabb túlnyomó részt a városok lakói voltak.

Az oroszok etnikai térsége kitüntetett pontjainak halmaza (Odessza, Jelizavetgrad, Nyikolajev, Kisinyov) döntően egybevágott a régió városainak földrajzi elhelyezkedésével. Ez ugyanúgy vonatkozott a zsidóságra is, akik a besszarábiai gubernium fővárosaként funkcionáló Kisinyovban (románul Chişinău) a lakosság csaknem felét tették ki. Ugyanakkor a városlakó lengyelek a térség északi részének városaiban éltek.

A román/moldáv népesség elsősorban Besszarábia városhiányos ujezdjeiben (Soroca, Belci, Orhei, Kisinyov) alkotott abszolút többséget, de számottevő mértékben közösségeik a dél-besszarábiai Izmail és Bender-, valamint az észak-bukovinai Hotin rajonban is megtalálhatóak voltak. Ugyanakkor a korábbi moldvai fanarióta berendezkedés elől menekülő román parasztok letelepedésének kiterjedését jelzi a 20. század fordulóján is kimutatható, „Novaja Rosszija” benyúló periférikus településterületük. A bolgárok, németek és gagauzok alapvetően az újonnan benépesített Budzsák három járásában, illetve a Fekete-tenger mellékén az Odesszai járásban jelentek meg. 20% fölötti aránnyal a bolgárok az Akkermani, a németek az Odesszai járásban rendelkeztek, míg az ortodox török nyelvű gagauzok szintén az Akkermani járásban koncentráálódtak (14,14%) leginkább.

A 19. század első felében meghódított Kaukázus-vidéken az 1897-es népszámlálás adatait 11 kormányzóság járásaiban vizsgáltam (21. ábra). A térképen több mint kéttucat csoportot láthatunk, amelyek elérték az ábrázolási minimumot. Ezek a csoportok ekkor legalább egy

ujezdben 10%-os arányt értek el. A két kontinens határán, történelme során nagyhatalmak pufferzónájában fekvő térségben emiatt a vallási és nyelvi sokszínűség rendkívül nagy.

A térség etnikai heterogenitására jellemző, hogy a 9,2 millió lakos relatív többségét az orosz nyelvűek már 19,7%-os arányszámmal elérhették. Területi elhelyezkedésük koncentrált, ahogyan az összlakosság 14%-át kitevő *ukránok* is a régió északnyugati részének, a hegység vonulatától északra fekvő három kormányzóságában (Kubáni-, Sztavropoli- és a Fekete-tenger melléki kormányzóságban) alkották együtt a lakosság túlnyomó többségét. Ez a helyzet a Tereki kormányzóság északi részén is, ahol számuk és arányuk is kelet, délkelet felé fokozatosan csökkenést mutatott ebben az időpontban. A két csoport nagyjából, több mint egy ötöde volt a térség városainak lakója. Jelentős az oroszok koncentrációja a transzkaukázusi régió gazdaságilag és stratégiaileg jelentős városaiban is. Legnagyobb közösségük Tbiliszipben (44 823 fő; 28,09%) és Bakuban (37 399 fő; 33,42%) volt ekkor megtalálható.

A Kaukázuson túli térségben három nagyobb, a grúz, az örmény és a muszlim azeri etnikai areáliát találhatjuk. Ezeknek az etnikai tapasztalati tereknek a kialakulásához, ahogy a történeti áttekintésből is látható, a nyelv mellett fontos volt a vallás által meghatározott kulturális közösség is. A térségben a korábbi időszakban létező államra való kollektív emlékezet leginkább a grúz közösség kialakulásában játszott szerepet.

A fenti keleti szláv csoportok által dominált térségen túl a legnagyobb arányban a statisztikában *tatárként* számba vett muszlim vallású népesség volt jelen. Az oszmánli-hoz hasonló türk nyelv és a síita muszlim vallás által kialakított etnikai areália lakói, döntően a mai Azerbajdzsán területén, a ma azerinek nevezett népesség. Másfél milliós lakosságszámával a térség valamivel több mint 16%-át tette ki. E síita muszlim vallást követő csoport etnikai súlypontja a határ másik oldalán, az északnyugat Perzsiában fekvő térség.

Az azeri etnikai areália mellett fontos, a különálló ábécével írt, indoeurópai nyelvet beszélő, és sajátos keresztény vallást követő örményeké is, akik számban és arányban a térségben lakó azerieket követik (1,1 millió fő; 12,04%). Ez a már ekkor orosz fennhatóság alatt álló térség részét képezi a Kelet-Anatóliából, valamint Perzsia északnyugati régiójából ide átnyúló központi településterületüknek. A két csoport a transzkaukázusi területen a Jereváni-, a Bakui- és a Jelizavetopoli kormányzóságban együtt élt ekkor. A tatár népesség javára északnyugat-délkeleti irányban volt megfigyelhető arányeltolódás az örmények kárára. E terület nyugati részén az örmény lakosság számottevő indoeurópai nyelvet beszélő muszlim *kurd* és/vagy *török* nyelvű, míg keleten a tatár lakosság az indoeurópai nyelvű, a vallásilag megosztott *tatokkal* (a több orosz és szovjet népszámlálásban felbukkanó hegyi zsidó kategória például, egy a zsidóvallású tatok csoportjaira alkalmazott kifejezés), és a kaukázusi nyelvet beszélő *lezg* népességgel élt együtt.

Az örményekhez hasonlóan sajátos etnikai areáliával rendelkező, a negyedik legnagyobb népcsoportot alkották a térségben ekkor a *grúz nyelvet beszélők* (821 ezer fő; 8,85%). Rajtuk kívül a kaukázusi nyelvcsalád déli csoportjába, a kartveli nyelveken beszélő népességhez, de a grúz kulturális közösséghez tartoztak még az imeretek, a mingrelek és a szvánok is, akik csoportkohézióját a grúz írásbeliség, a kultúra, a vallás határozta meg az idők során. Az ilyenformán meghatározható grúz kulturális igényű népesség aránya ezekkel a csoportokkal már a második legnépesebb (14,54%).

Etnikai földrajzilag egy sajátos területet képez a Fekete-tenger melléke, az ÉNY-kaukázusi hegylábfelszín, valamint a Kaukázus magas láncjai közé ékelt pufferzóna. A lakosság döntő többségét, majdnem 90%-át a 19. század elején még az észak-nyugat kaukázusi nyelvet beszélő, muszlim vallású *abházok* adták, jöllehet a tágabb térség már a korai történelmi időktől fogva volt több más népcsoport otthona is. Egyes források tulajdonképpen csak az Abháziának tartott térség muszlimjait hívták abháznak, míg a keresztényeket a mingrelekhez

sorolták (LORTKIPANIDSE, M. 1992). Az 1810-től orosz fennhatóság alatt álló területen az oroszok támogatták az orosz nyelvű ortodoxok betelepülését, ami a muszlim lakosság Oszmán Birodalomba történő fokozatos kivándorlását eredményezte. Ez pedig a terület etnikai és vallási térszerkezetének átalakulásával járt. A 19. század végére az abházok aránya már csak 55%, miközben a grúzoké (mingreleké) 6-ról 24%-ra növekedett.

E fent bemutatott térségek jelentősebb népei (azeriek, grúzok, örmények) az ábrán bemutatott tér lakosságának 3/4-ét alkották (21. ábra). A további 25%-ot több, kisebb, kevésbé jól körülhatárolható etnikai areália további 23 csoportja adta ekkor (SCHULZE, W. 2008). A 200 ezres létszámot a jelentős etnikai területtel rendelkező muszlim *csecsenek* (2,44%) és a dagesztáni terület legnépesebb csoportja az *avarok* (2,29%) haladták meg. Legalább 100 ezer fő (de arányuk már 2%-ot sem éri el) volt a létszáma a szintén jelentős etnikai területtel rendelkező *oszeteknek*, továbbá a *lezgeknek*, *törököknek*, *dargoknak* és *görögöknek*. A térképen ábrázolt többi nyelvet beszélő lakosságról további adatokat tartalmaz az 2. táblázat.

A legkésőbb Oroszország fennhatósága alá került térséget, Nyugat-Turkesztánt az 1897-es népszámlálás idején 9 szubnacionális terület alkotta, amely terület összlakossága 7,74 millió fő volt (22. ábra). Közülük 18 csoport érte el a 10 ezer fős létszámot, de csak ötnek a részaránya haladta meg az 5%-ot. A nyelvhasználat és az etnikai öndefiníció történelem során kialakult differenciái és eltérése az európai nézőpontoktól ezen a területen is éreztették hatásukat. Jól érzékelhetően már a népszámlálás által felajánlott lehetőségek is problémát okoznak az etnikai összetétel vizsgálata során.

Az idők folyamán a közösségi tudat megélése és a csoportkohézió külső észlelése a turkesztáni térség tágabb környezetében két nagy etnikai areáliát határozott meg. Az egyik a terület nagy részén lovasnomád életmódot folytató, főként türk nyelvet beszélők a Dzsingiszi birodalomra, mint közösségük egykori államára emlékezők településterülete. A másik, főként a terület déli területein letelepült, földművelő életmódot folytatók lakóhelyére. Ez utóbbi a határ másik oldalán folytatódik, így a két terület kontaktzónájának tekinthető. E pufferezóna egyik klasszikus példája a Kokandi-kánság egykori központi területének mondható, a terület egyik legnagyobb népességkoncentrációjával bíró Ferganai-medence és tágabb térsége. Az Altáj és Tiensan több ezer méteres hegyláncai közé zárt, több mint 300 km hosszú és 150 km széles medence K-NY-i irányban lejt. Nyugati kapuja Hudzsandnál alig 9 km széles. A korábbi időszakokban kialakult gazdasági kohézió mellé egyfajta szocikulturális egység is társult. A medence kedvezőbb természetföldrajzi közegében, a Szir-Darja völgyében éltek a földműveléssel foglalkozó *szártok*, illetve a nyugati oldal síksági peremein mellettük a városi népesség jelentős részét kitevő *tádzsikok*. A magasabb térszíneken pedig a magukat egyéb török nyelvű kategóriába sorolók, valamint a hegylábfelszínen a medence keleti és északi részén élő *kara-kirgizek*. Az egységet a Kokandi-kánság Turkesztáni főkormányzóságába történő integrációval egy időben az orosz beáramlás is bomlasztotta. A népszámlálás idején, ahogy a 22. ábra melléktérképéről is leolvasható, őt, a medencén jóval túlnyúló járásra osztották. A medence városai a népszámlálás tanúsága szerint egyveretűek voltak, ezt a képet csupán Kokand lakosságának üzbég és szárt, valamint, az újalapítású Új-Margelán (a későbbi Fergana) jelentős orosz közösségének jelenléte árnyalja.

A 3. táblázatból kiderül, hogy a legjelentősebb csoportok a turkesztáni térségben valamilyen türk nyelvet beszéltek (85,29%). Közülük kerültek ki az ekkor (1897) a lakosság relatív többségét alkotó, lovasnomád életmódot folytató *kirgiz* nyelvűek (48,89%), akiket ma *kazakoknak* nevezünk. Településterületükön, az egykori Kazah-sztyeppék északi és keleti részein, főleg az agrártérségekben, jelentős számú orosz nyelvűvel éltek együtt. Az agrárnépesség több mint a felét ők tették ki. A mai *üzbégek* ekkor két csoportba sorolhatták magukat. A második legnagyobb közösséget a letelepedett életmódot folytató, a Ferganai-medence központi régióiban, továbbá Simkent környékén és Taskentben lakó

szártok (12,5%) alkották, akiket a lovasnomád, főként Szamarkandi-területen élő *üzbégek* (9,38%) követnek. Többek között e két csoportból alakult ki a ma üzbégként ismert etnikum. Jelentős az arányuk lakókörnyezetük városaiban is, legnagyobb közösségeik az 50 ezer főt is meghaladták. A türk nyelvűek negyedik csoportja a nem besorolt, egységesen türk nyelvűnek definiált kategóriába vettette föl magát (5,68%), akik a térség legnagyobb népességkoncentrációjával rendelkező Ferganai-medence peremén, Os városában, továbbá Taskentben éltek. További, 200 ezres létszámot is meghaladó türk nyelvet beszélő csoportok még a Perzsiával határos járásokban koncentrálódnak *türkmének*, és a ma kirgizként definiált, a Ferganai-medence agrártérségében nomadizáló *kara-kirgiz* nyelvűek is; de türk nyelvűek az Amu-Darja torkolat vidékén koncentráltan élő *karakalpak*-, illetve a szórványban élő *tatár* nyelvűek, valamint a modern ujjur elődjének tekintett felső Ili-völgyben beszélt *tarancsinit* és a Tarim-medencében beszélt *kasgart* használók is, akik az ún. Szemirecsje térségében koncentráálódtak ekkor.

Az indoeurópai nyelvűek közül a hódító, az összlakosság majd 9%-át kitevő keleti szlávokat kell megemlíteni, akik túlnyomó többsége *orosz* (588 ezer fő; 7,59%), kisebb része *ukrán* (101 ezer fő; 1,31%) nyelvű. Az oroszok többsége részben településterületük térségbe átnyúló, a terület északi részén a sztyepp övezet földművelésre még alkalmas régiókban, másrészt a déli területek jelentősebb városaiban koncentrálódtak. Az orosz nyelvű városlakók aránya jelentősebb (38%), az ukrán nyelvűeké kevesebb (15%) volt ekkor ezen a területen, a két csoport a városlakók mintegy negyedét jelentette. Az indoeurópai nyelvet beszélő, perzsa kulturális gyökerekkel rendelkező, letelepedett, autochton népesség a *tádzsik* (350 ezer fő; 4,52%) és *perzsa* (13 ezer fő; 0,17%) nyelvű kategóriákba sorolhatta magát. Előbbiek a Szamarkandi területen lévő oázisokban, oázis-városokban, míg utóbbiak a Perzsiához közelebb eső, türkmén településterület városaiban laktak.

A térségben megtalálható további jelentősebb csoportról szintén egy összefoglaló táblázat (3. táblázat) ad információkat. Ugyanakkor meg kell említeni a mintegy 30 ezer fő, egyéb nyelvűekhez sorolt lakosságot is, akik 29 nyelvi kategóriába kerültek a népszámlálás szerint.

***

Az orosz cárok uralta térség etnikai összetételét a 16. század végétől a területi expanzió korabeli mértéke, illetve az a tény határozta meg, hogy a meghódított térségek lakosságát hogyan és milyen mértékben sikerült az orosz társadalomba integrálni. Emellett döntő volt az orosz nyelvű lakosság a meghódított területekre történő migrációja, illetve annak mértéke is. Ennek irányát és a folyamatban részt vevők tömegét leginkább a hatalom érdekei keretezték. Ugyanakkor a 19. század koloniális törekvéseiben megjelent a birodalmi nacionalizmus mellett először a hatalmi irányítás igényelte russzifikáció is, amely később kiegészült az orosz nyelv és a kultúra elterjesztését célzó folyamatokkal (SCHERRER, J. 2004). Ez utóbbi asszimilációs hatásának ellenpontjaként jelent meg sok csoport nemzeti mozgalma, ami a hatalom részéről további (több dimenziós asszimilációs) nyomásgyakorlást váltott ki. A geopolitikai események történelmi háttere, a csoporttudat kulturális és nyelvi alapszövetét kialakító tényezők, valamint a hatalom törekvései a meghódított terület eltérő identitású csoportjainak, sok esetben eltérő integrálására egy sajátos, heterogén identitással rendelkező társadalmat alakított ki a 19. század második felére. E folyamatok népességre gyakorolt hatásai, illetve eredményeinek területiségét mutatja az 1897-ben lezajlott, a lakosság nyelvi összetételére is adatokat szolgáltató népszámlálás, a nacionalizmus oroszországi megjelenésének pillanatában. Ez egyszersmind a 20. század etnikai folyamatainak origójaként is fölfogható, miután a következő tervezett census lebonyolítását a világháború elsöpörte. Ezért ebből kiindulva ragadhatók meg az etnikai térszerkezetben a 20. század

további változásai is. Ezeket leginkább a szovjet népszámlálások adatai tükrözik, jóllehet, ezek nem feltétlenül vethetők össze az összeírási módszer és a területi egységek változásai miatt az első népszámlálás adataival (JAHN, D. 1970). A következő két fejezet a szovjet időszak eseményeire fókuszál.

9. A szovjet nemzetiségi politika hatásai – etnoterritóriumok a 20. század első felében (1917-1953)

Az első világháború idején, 1917-ben a már korábban is meglevő oroszországi gazdasági ellentmondásokat és társadalmi feszültségeket a háború okozta további nehézségek miatt a cári hatalom már nem volt képes kordában tartani. Ezért ez év februárjában a cár lemondása után az Ideiglenes Kormány került hatalomra, ám a helyzetet ezután sem sikerült rendezni, így októberben a Lenin vezette bolsevikok ragadták magukhoz a kezdeményezést. A bolsevikok hatalomba kerülését követő polgárháborús helyzet nem kedvezett a hatalmas birodalom konszolidálásának. Ugyanakkor a hatalom ez irányú politikájának egyik fontos alappillére volt a következő év tavaszán a Breszt-Litovszki béke aláírása, amely lehetővé tette, hogy helyzetének megszilárdítása okán a polgárháború megnyerésére koncentráljon. Több intézkedésnek és a kedvező külső körülményeknek köszönhetően a bolsevikoknak 1922-re sikerült a hatalmukat veszélyeztető katonai erőket semlegesíteni, és igaz területi veszteségek árán az ország külső határait biztosítani (PIPES, R. 1997).

A világháború és a polgárháború véres eseményei okozta demográfiai- és a geopolitikai helyzetben bekövetkező határváltozások, a hozzájuk kapcsolható migrációs veszteségek látható átalakulást okoztak a hatalmas ország etnikai összetételében és az etnikai térszerkezetében is. A lakosság körében végbement pontos veszteségeket nehéz számszerűsíteni, mivel az első, bolsevik hatalom által levezényelt teljeskörű népszámlálást (1926) a korábbival (1897), az eltérő szándékok és módszerek, valamint a területi veszteségek miatt csak részben tudjuk összehasonlítani, a (történeti, demográfiai) szakirodalom becslései pedig sokszor jelentős eltérést mutatnak (GYÓNI G. 2011; SELEGEN, G. – ROOF, M. K. 1958; BAUER, H. 1991).

A nyugati térségben veszített területekkel jelentős a baltikumi népek (észti, lett, litván) és a lengyel lakosság csökkenése, mivel ezek a csoportok a birodalomban többnyire itt koncentráálódtak, így nagyságuk korábbi létszámuk töredékére, annak néhány (4-15) százalékára esett vissza. Hasonlóan a jelentős településterületi veszteségek miatt, bár nem akkora mértékben csökkent a németek, a moldávok és a belaruszok létszáma is. Jelentős oroszországi német lakosság maradt a Volga-vidéken, illetve a „Novaja Rosszija” területén, a belarusz településterület pedig csak nyugaton, Grodno, Breszt és Vilnius környékén szenvedett a területi változások miatt veszteségeket. Emellett jelentős moldáv lakosság maradt közvetlenül a Dnyesztertől nyugatra fekvő agrártérségekben is. Bár a Zsidó Letelepelési Övezet nyugati részei is a területi veszteségekhez tartoztak, a zsidó lakosság csökkenéséhez a fegyveres konfliktusokat kísérő pogromok is nagyban hozzájárultak (HEINSOHN, G. 1998).

Ugyanakkor vannak olyan etnikai csoportok is, amelyek számának növekedését adminisztrációs okokkal magyarázhatjuk. A jelentősebb ilyen csoportok közül meg kell említeni a kulturális alapon kialakított grúz etnikumot, akikhez több, korábban – nyelvi alapon – külön kategóriába sorolt csoportot is besoroltak (lázok, mingrelek, szvánok). De a közép-ázsiai szárt kategória fölszámolása is ilyen módon változtatta meg az üzbég népcsoport számát és településterületének etnikai összetételét (BALDAUF, I. 1991). Ugyanakkor több százezer örmény menekült az Oszmán Birodalomban elkövetett örmény népirtás következtében orosz területekre – elsősorban a Kaukázus-vidék térségeibe.

Az új kommunista vezetés egy olyan államot hozott létre, amely magát a cári birodalom antitéziseként határozta meg. Rövidtávon a centralizálás elve a politikai struktúrákban, középtávon az államosítás és a kollektivizálás a gazdaságban jelentette az új hatalmi alapokat. Ugyanakkor hosszabb távon a társadalom átalakítása is megfogalmazódott a hatalom részéről. Ennek során a nemzetiségi kérdést is új utakon akarták megoldani. Ennek a kiindulási pontja a nacionalizmus, mint a kapitalizmus egyik attribútumának eltüntetése volt. Az elképzelések szerint a kapitalizmus felszámolásával a nacionalizmusnak sem lesz már társadalmi jelentősége. A különböző meghatározottsággal rendelkező népcsoportok pedig a homogenizált kommunista társadalomban fognak feloldódni (SIMON, G. 2013).

9.1. A kezdeti/lenini nemzetpolitika hatása az etnikai térszerkezetre

A bolsevikoknak a polgárháború megnyerésében több tényező volt a segítségükre. Ezek közül az etnikai helyzetre reflektáló faktor az volt, hogy sikerült meggyőzniük az etnikai kisebbségek többségét arról, hogy az általuk elképzelt államban az ország népeinek sokkal jobb perspektívát kínálnak. A kommunisták által „népek börtönének” tartott cári birodalom (egyébként is sikertelen) asszimilációs politikájára, valamint a fehérek „egy és oszthatatlan Oroszország” koncepciójára kellett vonzóbb elképzelésekkel előállni. Ugyanakkor az ellenforradalminak minősített szakadár nacionalizmus, amelynek leszerelésére nem mindig volt katonai erőforrás, már veszélyeztette az egyébként is soknemzetiségű ország éppen gyengülő politikai egységét.

A keretet a *szovjet föderalizmus* adta, amelyben erősíteni kellett a nem orosz elemeket és visszaszorítani az oroszokat. Ennek a célnak felelt meg az, ún. etnoterritóriumok, sok esetben oktrojált kialakítása (MEISSNER, B. 1996A). Ez egy kompromisszumnak számított a hatalom részéről, mivel a cári időszak nagyorosz sovinizmusát mindennél nagyobb veszélynek tekintette. Az Oroszországi Föderáción kívül ekkor 7 tagköztársaság létezett, amelyeken belül hoztak létre Autonóm Köztársaságokat (16 db) és Autonóm területeket (15 db) (23. ábra) (АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ РСФСР).

A közigazgatásban egyébként már a 19. században is felmerült a változtatás igénye főleg ott, ahol az ipari termelés fokozása több impulzust kapott. Ezek először az Urálon túli Jekatyerinburg térségét, majd később, az első világháború alatt az ország középső részét, valamint Szibéria egyes régióit érintették. 1917 után pedig, főleg a hatalmi peremeken, spontán módon már az első „szovjetköztársaságok”, illetve „nem szovjet autonómiák” alakultak meg. A következő évtől kezdődött a régi közigazgatási egységek átrajzolása. Az első konkrét esetek közé tartozott, amikor a régi egységekből valami új keletkezett, a Belarusz SZSZK kialakítása, vagy éppen a Doni kozákok külön álló területének megszüntetése. A régi közigazgatási egységek széttöredezése, fölszámolása, valamint ezzel párhuzamosan, döntően új szovjet etnoterritóriumok kialakítása az 1920-as évek első éveiben is folytatódott, de számos oroszok lakta térséget is átneveztek, átalakítottak (АДМИНИСТРАТИВНО... 1949).

1923-ban az Állami Tervhivatal (GOSZPLAN/ГОСПЛАН) által kidolgozott iránymutatások alapján a közigazgatás átszervezése mellett több etnoterritórium kialakítása is megtörtént. A régi kormányzóságok (gubernium/губерния) helyett átlagosan nagyobb területek (oblaszty/область) jöttek létre, míg az e szint alatt lévő korábbi járásokat (ujezd/уезд) a rajonok (район) váltották föl. A cári birodalom legkisebb, tradicionális területi egysége a voloszty (волость) pedig megszűnt, ugyanakkor az új rendszerben az előbbi kettő szint közé a körzetet (okrug/округ) illesztették. Ugyanakkor alakult ki az etnoterritóriumok rendszere is (23. ábra). A tagköztársaságok – szovjet szocialista köztársaság néven (SZSZK) képezték a legmagasabb szintet, amelyek alacsonyabb szubnacionális szintjein jöttek létre az autonóm szocialista köztársaságok (ASZSZK), az autonóm területek (AT), illetve később a nemzetiségi körzetek (NT) is.

Ez utóbbi területeken, sok nép – természetesen szigorúan szovjet keretek között – egy olyan szubnacionális területen artikulálhatta a központi hatalommal szemben nyelvi, kulturális egységét, vagy éppen gazdasági érdekeit, amelyek a körülöttük levő más etnikumoktól, igaz csupán belső határokkal voltak elválasztva. Ezzel a területi különállással európai értelemben e térségek a maguk további állami szimbólumaival (saját zászló, himnusz, nyelv stb.), a későbbiekben egyre erősödő önálló nemzeti attribútumokkal bírtak (SIMON, G. 2013).

Összességében azt mondhatjuk, hogy ezekben a keretekben az indigenizáció egy sajátos szovjet formája a *korenyizácija (meggyökereztetés)* érvényesült (BOTTONI, S. 2014). Ebben az esetben ez egy sajátos, a hatalom által erőltetett, addig nem látott, idegen gazdasági struktúra kialakítását jelentette, ami aztán a társadalom gyökeres változását is kieroszakolta (MARTIN, T. 2001; GEISS, P. G. 2004). Az elképzelés szerint a perifériákat oly módon kell a centrumhoz közelíteni, hogy a politikai ideológiák közvetítéséhez egy helyi, a rendszerhez hű nómenklatúrát kell kialakítani és a helyi lakosság nyelvén eljuttatni az ideológiát a tömegekhez (MARTIN, T. 2001). Ehhez azonban az etnoterritóriumok névadó csoportjainak nyelvét sok esetben alkalmassá kellett tenni arra, hogy a mindennapi kommunikáción túli nyelvi helyzetekben megállják a helyüket. A *nagy (szovjet) nyelvi projekt* keretében 48 nyelvet strukturáltak (modernizáltak), amelynek során ezek a nyelvek sokszor nemcsak írásbeliséget, hanem hivatalos státuszt is kaptak az adott etnoterritóriumon belül, így alkalmassá téve sajtótermékek, természetesen politikailag kívánatos tartalmakkal történő megtöltésére, illetve az oktatásban szerepük növelésére. Fel kell hívnunk azonban arra az ellentmondásra is a figyelmet, hogy az orosz kultúra és az orosz nyelv szupremáciája továbbra is fennmaradt – az ideológiai elképzelések szerint a közeljövőben, a nacionalizmus mint ideológia eltűnésével, az osztály nélküli társadalomban ezek a nyelvek amúgy is háttérbe szorulnak (kihalnak), így csak egyetlen közvetítő nyelvre (az oroszra) lesz majd szükség.

Az 1920-as évek kommunista nemzetiségi politika ellentmondásai igen jelentősek, ugyanakkor meg kell azt is jegyezni, hogy minden visszaságával összességében perspektivikusabbnak látszott, mint a legtöbb köztes-európai ország kisebbségekhez való hozzáállása a két világháború között (SIMON, G. 2013). A hatalom egyéb jellemzői (a pártelit kizárólagossága, az egyre fokozódó központosítás, valamint az autoriter jelleg) értelemszerűen továbbra is jelen voltak.

Földrajzi dimenziókban az 1926-os népszámlálás adatait az ekkorra kialakított etnoterritóriumok, a három legnagyobb és további két autonóm státuszban lévő város (Moszkva, Leningrád, Kijev, illetve Vlagyikavkaz és Groznij), összességében 44 terület egység alapján tekinthetjük át (24. ábra). Ezek az egységek területileg igen különböző nagyságúak voltak, kialakításukban szerepet játszott az adott népesség viszonya a központi moszkvai vezetéshez, illetve hogy az elitjük mennyire volt beépülve a helyi (esetleg országos) hatalmi struktúrákba, de nyilvánvalóan a pártbéli stratégiai okok is szerepet játszottak abban, hogy melyik etnikum nyert a Szovjetunió belül ilyen státuszt. A következő 25. ábrán bemutatott további szempont pedig a tituláris népek és az oroszok egymáshoz viszonyított többségi és kisebbségi helyzete, illetve ezeknek a népcsoportoknak a koncentrációja a különböző etnoterritóriumokban. Emellett a térképek utalnak az etnoterritóriumok homogenitására is, amennyiben ábrázolják a területen élő további kisebb csoportok százalékos jelenlétét is.

Összességében el lehet mondani, hogy az etnoterritóriumokat úgy alakították ki, hogy ott az előnyös helyzetbe hozni kívánt etnikai csoportok többségben legyenek. Az etnoterritóriumok jelentős részében, szám szerint 29-ben, köztük mind a nyolc tagköztársaságban a tituláris csoportok adták a lakosság többségét. Ezek a térségek az orosz településterület perifériáin helyezkedtek el. Leginkább a nyugati országrész keleti szlávok (ukránok, belaruszok) által lakott tagköztársaságai, illetve a 19. században a cári kolonizáció kaukázusi- és közép-ázsiai területei, valamint az európai-, a szibériai és a távol-keleti országrészek északi térségeiben

lévő etnoterritóriumokról van szó. Négy további heterogén etnikai területen, illetve kontakt zónákban lévő területegységben pedig (Adige-Cserkesz AT, Tatár ASZSZK, Karakalpak AT és Dagesztáni ASZSZK) a névadók csupán relatív többségben voltak.

A központi, oroszok által lakott területek lényegében az etnoterritóriumokon kívüli („maradék”) térség, amelyeken belül további csoportok területegysége is megtalálható. A nyilván oroszok által dominált Oroszországi SZSZSZK (ezen belül Moszkva és Leningrád) mellett a Karél- és a Burját-Mongol ASZSZK-ban, illetve az Ojrot Autonóm Területen is az oroszok voltak abszolút többségben. A Baskír- és a Krími ASZSZK-ban a jelentős tatár/krími tatár és orosz népesség jelenléte miatt utóbbiak voltak relatív többségben. Látható a térképen az is, hogy a központi vidékek kisebbségi térségeiben, például a Volga–Káma-vidék etnoterritóriumában az oroszok száma és aránya a legtöbb esetben jelentős. Kivéve a kaukázusi periférián (a Grúz-, az Örmény SZSZK, valamint a Nahicseváni ASZSZK, továbbá az Ingus-, a Karacsáj, a Cserkesz-, a Csecsen-, a Dél-oszét AT-k) és a Karakalpak AT, valamint a Tádzsik ASZSZK területén, ahol arányuk az 5%-ot sem érte el. Sajátos etnikai képet mutatott a ciszkaukázusi térségben a két autonóm város, az orosz csecsen etnikai kontaktzónában fekvő Csecsen AT fővárosa, Groznij, valamint az Észak-Oszét AT fővárosa, a „Grúz-hadiúthoz” közel fekvő Vlgyikavkaz. Amellett, hogy orosz nevük, az orosz hódítás körülményeire utalva beszédes (Groznij jelentése „rettenetes”, míg Vlgyikavkazé „uralkodj a Kaukázuson!”), jelentős orosz lakossággal rendelkeztek. Mindkét város fontos stratégiai jelentőséggel bírt már korábban is, nem csoda, hogy az oroszok aránya több mint 50%, ezzel szemben a tituláris lakosság aránya nagyon alacsony (Groznij 70,8/2,0%, Vlgyikavkaz 53,4/14,3%). Ezek az adatok rámutatnak arra a helyzetre, hogy a perifériák nem orosz csoportjai, néhány kivételtől eltekintve döntően a rurális térségek lakói, a központi helyeken az adminisztrációt pedig leginkább az oroszok adták.

Ugyanakkor az etnoterritóriumok az adott etnikum településterületével való szinkronizálása nem sikerült, nem sikerülhetett minden esetben maradéktalanul a hatalom fenti szándékainak megfelelően. Ekkor csupán három kisebb olyan területegység volt, ahol a tituláris csoport aránya 90% fölötti (a Csecsen-, az Ingus-, a Komi AT), és ezzel egyidejűleg a névadó népesség „országán” belüli koncentrációja is rendkívül magas volt. Ugyanakkor három olyan terület is akadt, ahol ezzel ellentétben a névadók aránya 20% alatt volt (Dagesztáni ASZSZK, valamint a Cserkesz- és az Ojrot AT), jóllehet a Dagesztánban relatív többségben lévő avarok és az ojratok is leginkább saját etnoterritóriumukban koncentráálódtak. Ezzel szemben a jelentős területen szétszórtnak élő cserkeszeket egykori településterületükről történő 19. századi elűzésük miatt nehéz volt egy jól körülhatárolható területegységbe szervezni.

Az esetek egy részében azonban a névadók koncentrációja a saját etnoterritóriumukban nem volt túl magas. Az adatok szerint tíz területegység létezett ekkor, ahol a tituláris csoport az országos létszámának kevesebb, mint felét tette ki. Az Örmény SZSZK, a már említett jelentős oroszországi örmény diaszpórák létezése miatt csupán az ország örményeinek nem egész felét (47,5%) tömörítette, de ugyanez a diaszpóra helyzet jellemezte a Volga mentén a német és Karéliában etnoterritóriummal bíró karél népességet is. Az ekkor az ország területén élő, különböző néprajzi sajátossággal és történeti háttérrel rendelkező, ám ennek ellenére egy népszámlálási kategóriába összeírt tatárok is hatalmas területet belakva jelentős diaszpóra helyzetű csoporttal bírtak. Autonóm SZSZK rangú területegységük legnagyobb csoportjuknak, a volgai tatároknak volt, jóllehet jelentős részük nem itt, hanem a területen kívül, főként ennek környékén élt. Emellett a krími tatárok is rendelkeztek önálló etnoterritóriummal. De tatár kategóriába sorolt nagyszámú lakosság élt, főleg szórványban az Urálon túl, Szibériában is.

Az adatok ilyen szempontú vizsgálata felderít további olyan eseteket, amelyek jó példázák a szovjet nemzetiségi politika ellentmondásosságát, illetve rávilágítanak az etnoterritóriumok

kialakításának a fenti szempontok mellett megragadható egyéb hátterére is. A Karabahi AT örmény, illetve a Nahicseváni ASZSZK azeri többségű népessége lényegében névadóik (oroszországi) törzsterületétől távolabb eső, etnikai exklávék, így nem csoda, hogy oroszországi nemzettársaik csupán egy részének lakóhelyei. Ezek kialakítását egyértelműen politikai érdekek motiválták. Az 1917-es forradalmakat követően a transzkaukázusi régióban három önálló ország jött létre, amelyek mindegyike kölcsönösen igényt tartott vegyes lakosságú térségekre is. A helyzet rendkívüli feszültségét jelzi, hogy több azeri és örmény településen is kölcsönös mérszárlások zajlottak a zavaros politikai helyzetben. Már ekkor szó volt arról, hogy a karabahi terület jövőjéről egy békekonferenciának kell majd döntenie. 1920 áprilisában kikiáltották a szovjethatalmat azeri területeken, amit a karabahi területre is kiterjesztettek. Ezt a szituációt helyezte új kontextusba, hogy ez év áprilisában a szomszédos örmény területeken is létrejött a kommunista hatalom. Végül 1921 tavaszán rögzítették a Karabah-hegyvidék státuszát. Hegyi-Karabah AT néven a térség az Azerbajdzsáni SZSZK része lett, csakúgy mint a másik etnikai exklávé a Nahicseváni ASZSZK (AUCH, E-M. 2008). Ennek oka, hogy a bolsevikok a világ akkor ismert szénhidrogénkészletének jelentős részével rendelkező Azerbajdzsán SZSZK, egyébként az azeri vezetésben munkálkodó (orosz) kommunisták, valamint geopolitikai céljuk miatt Törökország felé akartak gesztust gyakorolni (KUN M. 2000).

Érdekes a vallásilag megosztott oszétok helyzete is, akik a Kaukázus gerince által kijelölt határral elválasztott két külön etnoterritóriumban éltek. Csakúgy, mint az örmény-azeri konfliktus írmagját elvető határkijelölés, ezt a szituációt is a nemzetiségi politika főbb szempontjaitól eltérő okok alakították ki (KÖNIG, M. S. 2008). Az eredetileg a Kaukázustól északra élő oszétok a 13. századtól szivárogtak a hegység déli völgyeibe, amely folyamat különösen a 18. század második felében erősödött föl, így a Kaukázus hegyláncai már ekkor is élesen kettéválasztották az oszét településterületet. Ennek a déli része az 1918-ban függetlenségét kikiáltó Grúziában már bizonyos fokú autonómiát élvezett, ugyanakkor az orosz fennhatóság visszaállítását követő grúz-oszét konfliktus elmélyítette a két csoport közötti ellentéteket (PIETZONKA, B. 2002; HALBACH, U. 2006). A szovjet időszakban is fennmaradt megosztott helyzetet az is bonyolítja, hogy míg a Kaukázus gerincétől északra kialakított Észak-Oszét AT az Oroszországi SZSZSZK-n, addig az e területtel délről határos Dél-Oszét AT a Grúz SZSZK-n belül létezett. Előbbi így az ország oszétjai 47,1%-ának, míg az utóbbi csupán 22,1%-ának volt az otthona.

Ebből a szempontból sajátos az e kontextusban már említett cserkeszek helyzete is. A cserkeszek jelentős területre kiterjedő, szinte összefüggő településterületét a 19. században a cári hatalom szinte teljes egészében fölszámolta, és sikeresen meg is osztotta őket, amit az etnoterritóriumuk kialakítása csak fokozott. A tény, hogy a statisztika szerint a Cserkesz AT területén a cserkeszek aránya rendkívül alacsony, 7%, illetve itt az ország cserkeszeinek csupán elenyésző, 8%-a élt, felveti a kérdést, hogy talán nem is őket kellene a tituláris csoportnak tekinteni. Ebben a területegységben az abházokkal szorosabb, de a cserkesz népekkel is nyelvi rokonságban álló, az 1926. évi népszámlálásban beszkék-abazin kategóriába sorolt egyének teszik ki az összlakosság 29,7%-t (a cserkesz lakossággal együtt, pedig arányuk már majdnem 40%).

Az eddig bemutatott alapelvek alapján furcsának tűnhet az a tény is, hogy kettő etnoterritórium is létezett ekkor, amelyekben sem az oroszok, sem pedig a névadók nem voltak többségi pozícióban. Az egyik ilyen területegység létrejöttében nyilvánvalóan szintén a történelmi előzmények játszottak szerepet, amennyiben az abház településterület a korábbi grúz állam szétesésével keletkezett egykori hercegségét csupán a 19. század második felében sikerült a cári hatalomnak fölszámolnia. A Szuhumi-kerület területén ekkor még többségben voltak a cserkesz népességgel rokon abházok. Később erre a térségre épült az 1918-ban

megalakuló önálló Grúziában létrejött abház autonómia is. A továbbiakban is támogatott grúz és orosz bevándorlás következtében az Abház ASZSZK-ban az 1926-os adatok szerint azonban az összlakosság már csak 27,8%-a volt abház, és csupán 6,2% volt az oroszok aránya. A lakosság relatív többséget alkotó grúzok (33,6%) mellett pedig jelentős volt az örmények (12,7%) és a görögök (7%) aránya, de az egyéb kisebb csoportok összlakosságon belüli részesedése is számottevő volt (12,6%).

Ezzel ellentétben a Nagy-Románia létrejöttével elveszett Besszarábiával közös határhoz szorosan tapadó Moldáv ASZSZK kialakítása ezen a helyen új fejleménynek tekinthető. Ez a Dnyesztvertől keletre fekvő térség a 19. századtól „Novaja Rosszija” történő fokozatos kirajzás következményeként még jelentős román/moldáv nyelvű lakossággal (30%) bír, de vegyes etnikai összetétellel rendelkező terület volt. Az Ukrán SZSZK területén történő létrejöttében szerepet játszott szempontok alapja pedig az, hogy az első világháborút követően elveszett Besszarábiával kapcsolatos orosz geopolitikai törekvéseket is érzékeltetni akarták (ГЕРЦЕН, А. А. 2010). Lakosságának relatív többségét az ukránok tették ki (48,5%), de jelentős, egyaránt 8% fölötti arányban voltak jelen, leginkább a városokban az orosz és zsidó lakosok. Mellettük számottevő még ekkoriban is – főleg a rurális terekben – a német és a bolgár lakosság száma és aránya is.

További két etnoterritórium létezett ekkor, ahol az orosz és névadó csoportok nem érték el összesen az abszolút többséget jelentő 50%-ot az összlakosságon belül. A Dagesztáni ASZSZK az egyetlen etnoterritórium, amelynek neve nem „leszálló” szóképzés eredménye, nem egy etnonima adja, hanem a térség természet földrajzi meghatározottsága jelenik meg a török, hegy („dağ”) és a perzsa, ország jelentésű („stan”) szóelemekből álló kifejezésben. Vélhetően az extrém etnikai heterogenitás miatt történhetett így, ahol a különböző nyelvű és vallású csoportok sokasága miatt az egyébként is több – sok esetben a népszámlálások által is jelzett – alcsoporttal bíró avarok számára a 22%-os részarány is elég volt a relatív többség eléréséhez.

A Karakalpak AT kialakításának is a karakalpakok történelmi különállása volt az egyik oka (DJUMASHEV A. – LOY, T. 2012). A kazakokkal rokonságban álló nomád karakalpakok a kazak Nagy-Horda felbomlásával váltak ki ebből a közösségből. Egy részük a Fergánai-medencébe vándorolt és ott oldódott fel a helyi szárt, illetve üzbég népességben. Egy másik csoportjuk az Amu-Darja deltájának térségében a hivai kán adófizetőjévé vált, akitől cserében az adott térség hagyományainak megfelelő autonóm státuszt élvezett. Ez a helyzet az 1920-as években a szovjet érdekeknek is megfelelt, egyrészt megoszthatták a kazakok és az üzbégek ekkor még etnikailag nem kompakt népességét, másrészt a moszkvai politika felé fordíthattak egy helyi népcsoportot is. A térség etnikai összetételét nem az összlakosság 1,6%-át kitevő, csak néhány ezer főre rúgó orosz közösség, hanem három további csoport határozta meg. Az összlakosság döntő többségét (94%) a relatív többséget kitevő karakalpakok (38,1%), valamint a többé-kevésbé azonos létszámú kazak (28,1%) és üzbég (27,6%) etnikum határozta meg.

9.2. A sztálini rendszer kiépülése és az etnikai térszerkezet változásai

Bár a fenti nemzetiségi politika céljaiból nem minden valósult meg, főként az orosz káderek ellenállása miatt, de az 1930-as évekig a nemzeti integráció jelentősen előrehaladt. Emiatt azonban a hatalom úgy vélte, hogy az addigi relatív megengedő(bb) hatalmi politika, a nyelvek egymás mellett élése főleg a perifériákon, már veszélyeztette az orosz szupremáciát és ezzel a centralizált hatalom elképzeléseit is. Ezért Sztálin idején az erősebb központosítás és az ennek érdekében folytatott, tekintet nélküli erőszak kezdte jellemezni egyre inkább a szovjet nemzetiségi politikát.

Az 1920-as évek végére a belső hatalmi struktúra konszolidálását követően és az adott geopolitikai szituációban a szovjet állam érdeke a párt egyeduralmának, a központi

akaratainak a további biztosítása, a gazdaság totális ellenőrzése, illetve a társadalom átalakítása tekintetében leginkább a hatalomhoz lojális tömegek lehetőség szerinti szélesítése volt. Az 1930-as években lényegi változásokat hozott, a „felülről indukált forradalom” sztálini nemzetiségi politikája ebben a keretben értelmezhető (CONQUEST, R. 1987).

Az iparosítás fokozásának gazdasági és politikai igénye, a munkaerő olykor erőszakos toborzása, a perifériák más identitással rendelkező csoportjaival szemben jelentett konfliktusokat (SCHARFF, R. 1987; 1989). A mezőgazdaság kollektivizálása, illetve a „nem proletár osztályok” megsemmisítése, például a „kuláktalanítás”, de a sztyepp még mindig jelentős nomád lakosainak erőszakos letelepítése is leginkább az alacsony orosz lakossággal rendelkező nemzetiségi területeken ütközött ellenállásba. Az élelmiszerellátásban emiatt keletkezett nehézségek, az éhínség vagy a nélkülözés, valamint a hatalom erre adott válaszai, a rekvirálás, vagy a nyílt erőszak is tovább mélyítette az ellenérzéseket. Az etnoterritóriumok helyi kommunista vezetése a korábbi politikai légkör alapján joggal hihette, hogy lehet befolyása az eseményekre és akár vitathatja a központ intézkedéseit is. Az 1930-as évek elején ezek a folyamatok alapvetően változtatták meg sok népcsoport életkörülményeit (SIMON, G. 1982).

A gazdaság szempontjából kulcsterületnek számító ukrán részeken különösen kegyetlen következményei voltak az ellenállásnak. A hatalom az ukrán vezetést vádolta meg, hogy szítja az ellentéteket, ezért a nemrégiben felemelkedett helyi hatalmi elitet likvidálta vélt ellenforradalmi tevékenységéért. E politikai miliőben egy nem túl jó termésű év elég volt ahhoz, hogy a kialakult, az ukrán kollektív emlékezetben holodomornak nevezett éhínséges időszakban több millió ukránnak jutott osztályrészül az éhhalál (SIMON, G. 2013).

Ettől fogva már nem a nagyorosz sovinizmust, hanem az ukrán, illetve a nemzetiségi nacionalizmust tekintették a kommunista hatalom számára a legfőbb veszélynek. Az 1936-38-as nagy, általános, sztálini tisztogatásoknak így a helyi kommunista vezetők is áldozatául estek. Ezzel akarták elérni, hogy a helyükbe lépő vezetők helyben is a centrum érdekeit képviseljék. A lojális helyi társadalmak kialakításának lehetőségét ezzel elvetették, amivel ártértékelték a centrum és a periféria kapcsolatában kialakítandó stratégiákat is. Ennek során a hatalom pozícióinak erősítését a nem orosz nacionalizmus és a szeparatizmus ellen, a centrum és periféria kötőanyagát nem a helyiek előnybe részesítésében, hanem az oroszok, illetve az orosz nyelv támogatásában látták. Ennek során a hatalom elősegítte az oroszok perifériára történő migrációját, így a társadalmi felemelkedés, igaz első sorban az Oroszországi SZSZSZK területén kívül, erősíthette az egységet. Az oroszok száma az Oroszországi SZSZSZK-n kívüli területeken csaknem kétszeresére nőtt ebben az időszakban (5,1 millióról 9,3 millió főre), ami az első lépése volt a demográfiai helyzet tartós megváltozásának a távol-keleti, a kaukázus-vidéki és a közép-ázsiai térségekben (DEMETER, G. – BOTTLIK ZS. – KARÁCSONYI D. 2022). Ennek ellentmondásosságát jelzi az a tény is, hogy ez önmagában nem jelentette az orosz nép összességében jobb státuszát. A parasztság és a vidéki kispolgárság továbbra is osztályellenség maradt, így helyzetük a cári időszakhoz képest lényegesen nem változott (SIMON, G. 2013).

Az orosz elem perifériára történő migrációjával párhuzamosan, a kisebbségi nyelvekkel szemben az orosz támogatást. 1938-tól az orosz kötelezővé tették az iskolákban, ami ellentétben állt a korábbi törekvéssel, hogy a helyi nyelveket legalább a szakiskolákban, majd később a felsőoktatásban el kell terjeszteni. Ez egyben azt is jelentette, hogy az orosz vált már rövidtávon az oktatás kizárólagos nyelvéné, ami pedig az oroszoknak, illetve a ruszofon csoportoknak (ukránoknak, belaruszoknak és a zsidók többségének) kedvezett. A kisebbségi csoportok támogatása pedig fokozatosan kikerült a politika fő sodorvonalából, amit az is bizonyít, hogy a „nemzeti kisebbség” idiómát következetesen az „orosz testvérnép” kifejezéssel helyettesítették (SIMON, G. 2013). Ezzel pedig létrejött az a toposz,

hogy a szocializmus a nemzeti kérdést már az 1930-as évek végére – először az emberiség történetében – végérvényesen megoldotta. Ez pedig azt jelentette, hogy innentől kezdve e kérdésről nem is kell beszélni a később kiéleződő problémák ellenére sem, ami pedig éppen ezért okozott értetlenséget a Szovjetunió összeomlásakor.

A sztálini rendszer a közigazgatásban is változásokat hozott. Ennek egyik oka, hogy az 1920-as évek, már fent említett, közigazgatási átszervezése és ezzel párhuzamosan az etnoterritóriumok létrejötte összességében a korábbiaknál jóval nagyobb egységeket hozott létre, amelyeket nem volt könnyű a kialakuló centralizált rendszerben sem hatékonyan működtetni. Ezért a nemzetiségi politika szigorításával párhuzamosan a nagyobb egységek felosztása is megkezdődött. Ez egyrészt jelentősen racionalizálta a közigazgatást, másrészt növelte, főleg az Oroszországi SZSZSZK területén az etnoterritóriumok számát is, ami viszont a migrációs és demográfiai folyamatokkal karöltve az ország etnikai térszerkezetén is változtatott.

Az 1930-as évekre kialakult etnoterritóriumok újabb rendszerét térképen is ábrázoltuk (26. ábra). Összehasonlítva az 1920-as évek helyzetével több változás is szembetűnik (23. ábra). A legfeltűnőbb különbség, hogy számuk 44-ről 58-ra nőtt. Ez azonban nem lineáris változás, mert csupán 29 etnoterritórium maradt (esetleg hivatalos nevében kissé eltérő formában) változatlan. A Csecsen és az Ingus Autonóm Területek összevonásával létrejött a Csecsen-Ingus ASZSZK, emellett pedig megszűnt a két kaukázusi város (Grozniy és Vlagyikavkaz) autonóm státusza. Több, szám szerint 11 terület egység pedig a közigazgatási rendszer más, magasabb szintjére került. Ezek közül három az Oroszországi SZSZSZK területéből kiszakadt Kazak-, és Kirgiz-, valamint az Üzbég SZSZK-ból kivált Tádzsik ASZSZK önálló tagköztársasági (SZSZK) rangot kapott. A többi nyolc etnoterritórium pedig Autonóm Területi státusból került Autonóm Szocialista Szövetségi Köztársasági szintre. Ezek közül a Karakalpak ASZSZK a Kazah SZSZK területéből átkerült az Üzbég SZSZK-hoz.

A 18 újonnan keletkezett etnoterritórium döntő többsége pedig az Oroszországi SZSZSZK területén, annak alacsony népsűrűséggel rendelkező periferiáján keletkezett. Ezek, a Mordvin ASZSZK, a Hakasz AT és a Zsidó AT területét leszámítva, Nemzetiségi Terület (NT) néven működtek, amivel lényegében egy új, alacsonyabb szinten lévő kategória is keletkezett. A Tádzsik SZSZK területén hasonló kategóriában alakították ki a Hegyi-Badakshan NT-t. Végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni három, időközben jelentős lakossággal bíró várost is (Taskent, Tbiliszi és a Bakui városkörnyék), amelyek szintén önálló egységként kerültek külön kategóriába.

Ahogy láttuk, az új etnoterritóriumok, a Nemzetiségi Területek a roppant alacsony népsűrűségű, önálló gazdálkodást folytató, tradicionális vallásokat (ún. etnikai vallásokat) követő, elszigetelt népek hatalmas településterületén alakultak ki. Ennek oka, hogy a hatalom az 1930-as évekig szinte semmilyen formában nem jutott el hozzájuk. Az etnoterritóriumok kialakítása mögött ezekben az esetekben nyilván a hatalom kiterjesztése és az e területen élő népek mind szorosabb integrációja húzódott.

Az 1905-ös és 1917-es forradalmak a jakutokat és a burjátokat kivéve nem vezettek az elszigetelt népek körében egy önálló nemzettudat kialakulásához. Egy részük visszahúzódott a tundrára, míg másik részük az oroszokkal való interakciót választotta (pl. lókereskedelem), illetve az 1920-as évek végéig még intenzív kereskedelmet folytatott az USA-val és Japánnal (STOLBERG, E-M. 2009B). Lényegében a szovjet központi kormány nem sokat tudott róluk. Az Anadiri Szovjet például a paleoázsiai népekre alig gyakorolt hatást. Még 1924-ben is alig száz kommunista volt csupán közöttük. Ezért nem is nagyon támogatták őket semmilyen szinten. A helyi kommunisták inkább burjátokból, jakutokból álltak, az új ideológia a paleoázsiai, tungusz és az északi finnugor népeket szinte egyáltalán nem érintette meg. A Jakut és Burját ASZSZK határait önkényesen alakították ki, ami az interetnikus kapcsolatokat is mérgezte.

A kollektivizálásból szó szerint kimozogtak a tunguszok, mivel vagy a tundrára, vagy Kínába húzódtak. A hiányzó állami intézmények miatt pedig a központi intézkedéseknek alig lehetett érvényt szerezni. Így ezen népek településterülete az 1920-as évek végéig szinte teljes egészében „terra incognita” maradt (STOLBERG, E-M. 2009A; 2009B).

A hivatalos szovjetpropaganda gyerekként kezelte a messzi észak népeit. Az ideológia szerint őket a kommunizmusnak kell felnevelni. A kollektivizálás nem sikerült a hatalom szándékai szerint, mert ezek a csoportok elmenekültek északra, illetve leölték az állatállományt. Még 1934-ben is csak a rénszarvastenyésztők 20%-a és a bálnavadászok 47% volt kolhoztag. A kolhozok amúgy sem voltak produktívak, a gyér infrastruktúra, és az óriási távolságok miatt. Leginkább ezen okok miatt a képzés elterjesztése sem sikerült, amiben a helyi sámánok szerepe volt jelentős. Amellett érveltek, hogy a szülők ne engedjék a gyerekeket az iskolába, mert az ősi életmódjukat emiatt feladják (STOLBERG, E-M. 2009A).

A hatalom éppen ezért az 1930-as évek elején alakította ki településterületeiken az etnoterritóriumokat. Elsősorban azért, hogy valamilyen formában elérje őket és beillessze az új szovjet hatalmi struktúrákba. Ezután az 1930-as és 1940-es években a Gulag rendszer kiépítése jelentette az e területekkel való „hivatalos” kapcsolatot. A rabok segítségével épültek ki utak, vasutak, ipari központok, amik jelentős nem helyi lakosság megjelenését is eredményezték. Ezek a folyamatok ugyanakkor a helyi társadalmakat is megérintették. Elveszítették a használati jogot a földjeikre és a masszív migráció miatt háttérbe szorultak a saját földjükön. Sokszor máshova kellett átköltözniük, vagy rabok élelmezéséhez kellett az állatállomány. Később a kollektivizálás és a térségre fokozatosan kiterjedő iparosítás a gazdasági kizsákmányolás eszközeként szűkítette az életteret és kényszerítette az életmód változását, melynek során fokozatosan elfelejtették a vadászatot és a rénszarvastenyésztést (STOLBERG, E-M. 2009A).

Az 1930-as évek sztálini politikája összességében több helyen és esetben megváltoztatta a lakosság etnikai összetételét és az etnikumok térszerkezetét. Az 1920-as évek szovjet népszámlálását az 1937 januárjában, egy nap alatt lebonyolított népszámlálást, az előzetes adatok alapján szabotázsnek nyilvánították, a vélt felelősöket azonnal bebörtönözték, így az adatok további feldolgozására sem került sor (a korántsem teljes adatmennyiség csak 1990-ben jelenhetett meg). A második világháború kitörésének évében lezajlott harmadik (második) szovjet népszámlálás erősen vitatott eredményeit, csakúgy mint az előző censusok adatait, csak korlátozottan hasonlíthatjuk össze, leginkább a kategóriák egy részének további bizonytalansága, sokszor változása okán, illetve a hatalom adatokat történő manipulációja miatt (GYÓNI G. 2011). Az országos adatokat és az előző adatsorból (1926), valamint az 1939-es adatokból elkészült, azonos módszerrel készült térképeket (24. és 27. ábra) tanulmányozva azonban néhány megállapítást tehetünk.

A lakosság országos szinten a 146,6-ról 170,5 millió főre nőtt, ami 16%-os növekedést jelentett. Ha a két időpont közötti változásokat vizsgáljuk, kiemelkedően a legnagyobb számú növekményt az oroszok könyvelhették el, ugyanis számuk 77,8-ról 99,6 millióra nőtt, ami 28%-os változást eredményezett, jöllehet pont ezt az adatot kell leginkább távolságtartással kezelni (GYÓNI G. 2011). Az orosz lakosság mellett kiemelkedően nőtt az országban jelentős közösséggel bíró, hagyományosan magasabb természetes szaporodási rátával rendelkező muszlim tatárok (1,4 millió fős, 48%-os növekedés) és üzbégek (0,9 millió fő, 29%) száma is. Jelentős, félmillió növekedést produkált további három csoport is. A középkori kelet-anatóliai és perzsiai településterületükről, valamint perzsiai városi közösségeikből tovább folytatódott a keresztény örménynek biztonságosabbnak vélt területekre történő beáramlása (585 ezer fő, 37%). Továbbá a szintén magas természetes szaporodással bíró, 1939-ben már nem török vagy oszmán török kategóriába sorolt muszlim azeriek (569 ezer fő, 33%) és az oroszoknak kedvező kulturális és nyelvi szituációt kihasználó belaruszok (536 ezer fő, 11%)

is jelentősen tudták növelni számukat.

Ezzel szemben az ország második legnépesebb közösségét, az ukránokat az 1930-as években őket ért hatalmi represszió és a következményeként aposztrofálható holodomor miatt jelentős veszteség érte, mivel számuk több mint 3 millió fővel csökkent, ami 10%-os veszteséget jelentett. Az összlakosságon belüli arányvesztésük is jelentős, miután részesedésük 21,3%-ról 16,5%-ra zuhant. Ugyancsak jelentős demográfiai veszteségeket könyvelhettek el a kazakok, akik létszáma a nomádok erőszakos letelepítésének következményeként csökkent 22%-kal, majd 870 ezer fővel. A statisztika szerint további hat népcsoport (moldáv, burját, izzsór, hanti, vepsze, korjak) létszáma is csökkent, igaz csupán néhány ezer fővel, jóllehet, az izzsórok esetében a 8 ezer fős veszteség összlétszámuk lefeleződését jelentette. A további népcsoportok kisebb nagyobb növekedést könyvelhettek el, közülük legnagyobb arányban az avarok, lezgek és az ujugrok létszáma növekedett.

Az etnikai változások okai között szólni kell az 1930-as évek elejétől ért hatalmi végzálásról, amely során egész népeket bélyegeztek ellenségnek. 1932–33 fordulóján 100 ezer főnyi kubáni kozákokat deportáltak északra, akiket azzal vádoltak, hogy az „ukrán nacionalistákkal” és a „lengyel spionokkal” karöltve akadályozták a beszolgáltatásokat. 1935-ben a nyugati határszakaszon élő, a határ másik oldalán (új) országgal rendelkező minden észt, lengyel, lett és litván lakost nyilvánítottak kollaboránsnak és deportálták vagy likvidálták őket. A vádak szerint az 5. hadoszlop szerepét játszották (SIMON, G. 2013). Szintén ebből az okból deportáltak 1937-ben a Távol-Keletről mintegy 170 ezer koreait az ország belsejébe az üzbég és kazak területekre. 1938-tól már nemcsak a határvidékeken élő megbízhatatlannak és ezért veszélyesnek tartott népek között jelent meg a hatalmi terror. A likvidálni szándékozott csoportok között még a párttag felsővezetők, szakemberek, vagy a gazdasági, műszaki értelmiség sem érezhette biztonságban magát – rájuk is bebörtönzés, deportálás és likvidálás várt. E folyamatnak 1935 és 1938 között mintegy 800 ezer ember esett áldozatul (MARTIN, T. 2001).

Az 1939-es etnoterritóriumok etnikai adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a statisztikában 18 új terület egység közül csak négy volt, ahol a tituláris lakosok adták a többséget. Egyrészt a közép-ázsiai periférián a Hegyi-Badahsan NT (83,4%) magas hegyeinek megközelíthetetlen térségeiben, illetve a távol-keleti periférián a Kamcsatka-Csukcsi NT (56,3%) területén. Mellettük a tajgában a Komi-Permják NT (68,9%) és az Anginszki NT (55%) is a névadók abszolút többségével rendelkezett. Ugyanakkor volt öt olyan etnoterritórium, ahol a tituláris csoport még a 20%-ot sem érte el. Közülük a Tajmiri NT névadói, az evenkek csak 8%-át adták az összlakosságnak. Ezek a térségek a rendkívül gyéren lakott szibériai és távolkeleti tajga, illetve tundra övezetében találhatók, leginkább erősen forgalmi árnyékban, nagyon messze a sűrűbben lakott régióktól. Ezzel szemben az oroszok nyolcban abszolút és kettőben relatív többséggel bírtak; a legmagasabb az arányuk a Hakasz AT (75,3%) és a Hanti-Manysi NT (72,4%) területén.

Ahogy említettük, ezeknek az etnoterritóriumoknak a kialakítása elsősorban az elszigeteltségben élő népek integrációjának céljából történt. Ugyanakkor csupán négy olyan egység volt, ahol a névadók országban lakó csoportjuk jelentős része a kialakított térség lakója lett volna (Kamcsatka-Korjaki NT (93,2%), Kamcsatka-Csukcsi NT (87,54%), Hakasz AT (86,8%), Hanti-Manysi NT (72,6%)). Meg kell azonban jegyezni, hogy a többi etnoterritóriumban még az országban élő többi tituláris csoportnak a fele sem élt. Ennek egyik oka, hogy több névadó csoport tagjai (például nyenyecsek, evenkek) hatalmas területen szétszórva éltek (a nyenyecsek éppen ezért három etnoterritóriumban éltek), és otthonuk extrém alacsony népsűrűségű térség, valamint a burját mongolok legnagyobb etnikai területüktől távolabb élő két összefüggő kisebb exklávéját is új különálló Nemzetiségi Területbe szervezték (Uszty-Ordinszki- és Aginszki NT). Vagy például a mordvinok

településterülete már nem mutatta a tömbösödés jeleit, ők szétszórva éltek már ekkor a Volga–Káma-vidéken. Különösen extrém helyzetben van ebből a szempontból a zsidók tradicionális településterületétől nagyon távol lévő Zsidó AT, mert az itt élő névadók az oroszországi zsidóknak még az 1%-át sem tették ki.

E területi változások miatt a tituláris és az orosz csoportok egymáshoz viszonyított arányváltozása (28. ábra) más képet mutat az 1926-os állapothoz képest (25. ábra). Az Oroszországi SZSZSZK területén létrehozott új térségek leválasztása következtében a „maradék terület” homogénebbé vált, amely folyamatot a magukat ukránnak valló és egyéb lakosság csökkenése is elősegítette. Az orosz lakosság aránya itt ekkor már jóval meghaladta a 75%-ot.

Az 1930-as évek második felében már az adatok is jelzik az oroszok kirajzását a perifériák irányába, ami csoportjaik létszámának növekedését és több helyen az etnikai arányok eltolódását mutatják a térképen. Általánosan elmondható, hogy az orosz lakosság számának növekedése az ország összes perifériáján látványos. A leglátványosabb arányváltozás a Kazah SZSZSZK-ban történt, ahol ebben az időszakban az orosz lakosság már a térség lakosságának relatív többségét adta. De jelentős az orosz lakosság növekedése a Kaukázus-vidéken is, ahol főként a Ciszkaukázus etnoterritoriumaiban szenvedtek a tituláris lakosok látványos aránycsökkenést. Az Abház ASZSZSZK-ban a grúzok, a Klamük ASZSZSZK-ban a kalmükök az összlakosság már csak relatív többségét tették ki, de a tituláris lakosság érzékeny arányvesztése figyelhető meg a Karacsáj AT és az Észak-Oszét ASZSZSZK területén is. Emellett a Volga–Káma-vidéken a Mari- és Udmurt ASZSZSZK területén érzékelhető arányeltolódás az orosz lakosság javára. Az előbbi térségben a mari ekkor már csak relatív többségben voltak, utóbbi esetben viszont a fordulat enyhe orosz abszolút többséget eredményezett.

A területi változások és orosz lakosság térnyerése természetesen az egyéb lakosság visszaszorulását is okozta, jóllehet ezek csak néhány esetben jelentkeztek látványosan. A karélek és a türkmének etnoterritoriumában az orosz lakosság növekedése mellett az egyéb lakosság növekedése is intenzívebb volt a tituláris lakosság növekedésénél, így lehetséges, hogy a névadók és az orosz lakosságon kívüli csoportok jelentős aránynövekedést könyvelhettek el 1926 és 1939 között.

A fenti folyamatok mellett – a térképen is észrevehető módon – alig láthatóak változások az Örmény SZSZSZK és környezetében a Nahicseváni ASZSZSZK, valamint a Hegyi Karabah AT területén. Ennek oka leginkább az lehet, hogy időközben folytatódott az örmények területi koncentrációja az Örmény SZSZSZK-ban. Ez érintette a hegyi-karabahi örménységet is, miután hiába próbálkoztak az örmények a legfelsőbb pártvezetésnél a karabahi helyzet felülvizsgálatával (CORNELL, S. E. 1999). Az 1930-as évekig 100 ezer azeri hagyta el Örményországot, miközben többé-kevésbé hasonló nagyságrendű a repatriált örmények száma is (94 ezer fő). Ezzel szemben a Nahicseváni területen az azeriek koncentrációja folytatódott.

9.3. *A sztálini szovjetizáció folyamata a centrumban és a periférián 1940-től 1953-ig*

Az 1939-től számított időszakban a vizsgált terület – főleg a köztes-európai térség keleti perifériája, amely egy része korábban a cári Orosz Birodalom fennhatósága alatt állt – súlyos történelmi kataklizmák elszenvedője volt. Ezek közül szinte mindegyik az 1959-ig terjedő változások okaiként is aposztrofálható. Az általános demográfiai folyamatok mellett ez időszokban több tényező is befolyásolta a lakosság etnikai összetételének és az etnikai térszerkezetnek a jellemzőit. A Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékaként 1939 őszén kerültek a Szovjetunióhoz a döntően keleti szláv népességgel rendelkező, az első világháborút követően Lengyelországhoz tartozott, a szovjet szóhasználatnál nyugat-ukrán és nyugat-

belarusz területek is. E területi változások során jelentős, politikai indíttatású migrációs folyamatok indultak el. Egyrészt jelentős „megbízhatatlannak minősített” lett, litván, észt népettséget száműztek a szovjet hatóságok Szibériába és Kazahsztánba (1,5 millió fő), de 1940-41-ben a balti németiség (mintegy 750 ezer fő), valamint a szovjetek által megszállt, korábban lengyel területek németiségének elvándorlását, és az Oroszország belső területén szóróványban élő németek eltűnését is döntően a hatalmváltás idézte elő (DAVIES, N. 2006).

A területi változások között meg kell említeni az 1940-es területi nyereségeket is. A Balti országok és Moldova Prut és Dnyeszter közötti keleti részének annektálása volt a következő szovjet területi nyereség. Ezekből a területekből azonnal tagköztársaságok lettek. Az Észt-, a Lett- és a Litván SZSZK az első világháború óta független országokból, míg a Moldáv SZSZK, az 1924-ben kialakított ASZSZK egy részéből, valamint a Románia területéből kiszakított terület egy részéből keletkezett. Ebben az évben alakult meg a Karél-Finn SZSZK is az Oroszországi SZSZSZK területéből (АДМИНИСТРАТИВНО...1958; ГЕРЦЕН, А. А. 2010). Ezzel párhuzamosan üztek el a szovjet hatóságok litván területekről 600 ezer főt (DAVIES, N. 2006).

A náci Németország 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót. Ez egyrészt a frontvonalban élő etnikumok (balti népek, lengyelek, ukránok, belaruszok), másrészt a frontvonal mögött a németek által megszállt térségekben élő, nagyszámú zsidóság lélekszámában eredményezett jelentős veszteségeket. Ez – a becslések szerint – 3 millió fős veszteséget okozott az e területen élt zsidóságnak. Ugyanakkor, ahogy a front folyamatosan keletre húzódott, a sztálini hatalom először az ország német lakosságát telepítette ki a Krím-félszigetről és a Volga menti etnoterritóriumukból, de kollaboránsnak minősített népeket is deportált, szintén a Krímből, valamint a Kaukázus-vidékről is, az ország közép-ázsiai és távol-keleti részeibe.

Több népcsoportot vádoltak meg kollektíven a németekkel való kollaborációval. 1943-44-ben több etnikai csoportot a front nyugatra szorítása után deportáltak, főleg a Kaukázus-vidékről. A karacsájakat 1943 novemberében, a kalmüköket (100 ezer fő) ugyanez év decemberében, majd a következő év márciusában a csecseneket (412 ezer fő), áprilisban a balkárokat, míg májusban a krími tatárokat (190 ezer fő) – összesen mintegy 1,6 millió főt (SUNDHAUSSEN, H. 2010). A deportálás alól senki nem volt kivétel csak a népcsoportokhoz való tartozás volt kritérium; az asszonyoktól a gyerekeken át az aggastyánokig, illetve párttagokat, értelmiségieket is, vagyis egyaránt érintett mindenkit. Sokuk már útközben meghalt. A kitelepítettek helyére az oroszok mellett más – megbízhatónak ítélt – népek érkeztek, ami a Szovjetunió összeomlásáig alapvetően meghatározta főleg a Ciszkaukázus térségének etnikai térszerkezetét (PÁNDI L. 1997).

Az egyes népeket ért kollektív megsemmisítés kísérlete mellett szólni kell a zsidókról, akik ezzel szemben egyfajta emancipációs és felemelkedési folyamatot éltek meg a kommunista uralom imént vizsgált időszakában. A cári birodalomban jogilag és politikailag is erősen diszkriminált csoport sikeresen beilleszkedett a kommunista társadalomba. Talán éppen a cári hatalom velük szembeni attitűdje miatt fordultak az új szituációt ígérő hatalom felé. Felülreprezentáltak voltak a vezetésben, a magasabb képzettségűek társadalmi rétegében, a tudományban, a kultúrában, de a titkosrendőrségben is. A hidegháborús légkör felerősödésével, Izrael állam megalapításával (1948) váltak később újra „idegenné” a társadalom többségének szemében, ami „de-korenyizációjukhoz” vezetett (SIMON, G. 1982).

1945-től, a második világháború után, az ország nyugati részén újabb migrációs folyamatok alakították a lakosság etnikai összetételét. Ennek során a háború végétől milliós nagyságrendben, hivatalos állami újratelepítési hullámok indultak meg e területek felé, amivel pótolni igyekeztek a korábbi migrációs folyamatok, valamint a háború okozta demográfiai vákuumba került térség lakosságát. Ez döntően orosz, ukrán és más szovjetunióbeli csoportok idevándorlásával történt. Itt kell megemlíteni az ezzel párhuzamosan folyó, a még itt élő

lengyel tömegeket érintő repatriálásokat is, melynek során a már Szovjetunió fennhatósága alá került Litvánia, Belarusz és Ukrajna lengyelségének 1,5 milliós tömege vándorolt a „nyugatra tolt”, új határok közé szorított Lengyelországba (DAVIES, N. 2006; BOTTLIK Zs. 2013).

Az etnikai összetételt és térszerkezetet befolyásoló, a közigazgatási rendszert és az etnoterritóriumokat is érintő, további területi változások közül meg kell említeni, hogy 1944-ben az 1914 és 1921 között orosz protektorátusként működő, majd önálló Tuvai Népköztársaság-ot, mint Autonóm Területet (AT) csatolta magához a Szovjetunió. A második világháború befejezésével az 1941 előtti, korábban megszállt egykori lengyel területek északi részét a Belarusz SZSZK-ba, déli területeit az Ukrán SZSZK-ba, míg a Kelet-Poroszországból kialakított, ún. Kalinyingrádi kerületet az Oroszországi SZSZSZK-ba integrálták. Japán vereségének következtében, 1946-ban a korábban Japán uralom alatt álló Szahalin-sziget déli területét és a Kuril-szigeteket csatolták a Szovjetunióhoz. 1956-ban pedig a Karél-Finn SZSZK nevét Autonóm SZSZK-ra változtatták és ettől kezdve az Oroszországi SZSZSZK-n belül alkotott etnoterritóriumot. Jóllehet, ezután még kisebb-nagyobb közigazgatási változások történtek, de az etnoterritóriumok az 1989-es összeomlásig már nem változtak lényegesen. Ezt az állapotot és a korábbi helyzetekhez viszonyított változásokat is ábrázolja a 29.ábra.

***

Összefoglalásként elmondható, hogy az első világháború utolsó évében történt bolsevik fordulat, illetve az új hatalom megszilárdításának következtében már a kezdeti években is érzékelhető az etnikai térszerkezet megváltozása. Ennek egyik fontos eleme az etnoterritóriumok létrehozása, az egyes etnikai csoportok helyzetbe hozása, de megemlíthető az orosz sovinizmus visszaszorítása miatt az orosz nyelv (a russzifikáció) asszimilációs hatásának tompítása is. Ez az időszak nem tartott történelmi perspektívából nézve hosszú ideig, ám elegendő volt ahhoz, hogy olyan keretek jöjjenek létre, ami az adott területen kedvezményezett csoportot több olyan attribútummal ruházta föl, ami a modern nemzetté válásukat, a politikai szándékok ellenére, segítette. Így sok esetben a korábbi kulturális, nyelvi egységek mentén megélt identitás fokozatosan a közigazgatási kerethez (államhoz) idomult. Az 1930-as években jelentős változások álltak be, nemcsak az általános belpolitikai szituációban, hanem ezzel párhuzamosan a nemzetiségi politikában is, amelynek következtében több csoport számában és arányában is változások történtek. Ekkor, a modernizációt célzó gazdasági intézkedésekkel, a helyi nyelvekkel szemben újra az orosz nyelvet és kultúrát támogatta a hatalom, amit az orosz nyelvű káderek perifériára áramlása is erősített. Ebbe a folyamatba robbantak be a második világháborút övező, a demográfiai helyzetre alapvető hatást gyakorló háborús veszteségek, a nagy tömegű önkéntes migráció, valamint az erőszakos deportálások is. A háború lezárása, majd még inkább Sztálin halála, cezúrát jelentett a nemzetiségi politikában, így az etnikai folyamatokban is. A szovjetizáció további hatása (az 1960-as évektől az összeomlásig) a hatalmas ország etnikai összetételére és annak területi konzekvenciáira, már a következő fejezet fókuszsa.

10. Népek barátsága (?) – asszimilációs tendenciák a Szovjetunióban Sztálin halála után (1953-1989)

10.1. A szovjetizáció új utakon – a „Homo Sovieticus” konstruálása

A szovjethatalom által kezdetben háttérbe szorítani kívánt, és kárhözatra ítélt orosz patriotizmus a sztálini nemzetiségi politika kiteljesedésekor, már a háború alatt a „szovjet

patriotizmus” kontextusában bukkant föl. Ebben a kifejezésben a birodalmi gondolat újjáéledését láthatjuk, amely átível minden népen és minden kultúrán. A lózung a „népek barátságáról”, amely nemcsak „szilárd”, hanem „megbonthatatlan” és „örök”, önmagában vélhetően nem lett volna elég a társadalmat mobilizálni, de két körülmény mégis mozgásba hozta, sőt lendületben is tartotta egészen a Szovjetunió összeomlásáig. Ezek közül az egyik a „Nagy Honvédő Háború” alatt alakult ki, miszerint a Szovjetunió védi meg az orosz kultúrát a fasiszta agresszor ellen, amely ideológia több nem orosz népcsoportot is megérintett. Miután a közös történelem korábbi szakaszaiban együttes harcra még nem volt példa (ugyanis a nem oroszok saját szabadságukért éppen az oroszok ellen harcoltak), a saját nézőpontokat a hatalom háttérbe tudta szorítani. Másrészt ezzel az orosz nacionalizmus is – igaz egy kicsit más köntösbe bújva – újra működhetett. Már nem oroszországi dolgozókról, „orosz munkásságról”, hanem a „nagyorosz népről” volt szó. Így válnak érthetővé azok az évtizedes toposzok, mint például az „orosz nép segítsége az elmaradott népeknek” (SIMON, G. 2013).

A nemzetépítés így az 1950-es évektől új dimenziót kapott, a „szocialista nemzetek”, illetve ezek közösségének, a „szovjet népek”, az 1960-as évektől már széleskörben elterjedt koncepcióját. Ugyanakkor a modernizáció, az iparosítás, a városiasodás ezzel párhuzamosan a képzés szélesítése egyre inkább átformálta a társadalmat és a nem oroszok identitását is fokozatosan megerősítette. A képzés különösen fontos volt, hiszen az ezáltal kialakult értelmiségi réteget nem terhelte a múlt (SCHLICHTING, U. 1990). Ez a folyamat azonban háttérbe szorította az etnoterritóriumban az oroszok szerepét. Ez a derusszifikáció (dekolinizáció) folyamata, amelynek tartósabb következményei lettek, mint az 1920-as évek korenyizációs politikájának, amit különben is megtört a hatalom az 1930-as évek nemzetiségekkel szembeni erőszakos politikája. Az 1970-es évekre a tanulás lehetősége miatt az esélyek már kiegyenlítettek voltak, sőt az adatok szerint a képzetek között a nem oroszok száma gyorsabban emelkedett. Meg kell azonban jegyezni, hogy sok helyen (például a közép-ázsiai térségben és különösen az Oroszországi SZSZSZK területén fekvő etnoterritóriumban) csak a kulturális szegmensben voltak egyre többen a helyiek – a gazdasági értelmiségiek között azonban nem. Az új elit a köztársaságok felső vezetésében jelent meg, különösen az első vonalban látható ez a folyamat (pártfőtitkári pozíció, minisztertanácsi tagság, stb.). Ők egyébként nem voltak „anti-szovjetek”, sem szeparatisták, csupán a saját, helyi érdekeiket képviselték a centrummal szemben, ahol viszont továbbra is az oroszok domináltak. Ezért a nemzeti tradíciók a kulturális szegmensben jobban érvényesültek, érvényesülhettek, mint a gazdasági területen. Az 1970-es évektől folyamatosan jelentkező gazdasági bajok talán éppen ezért kezdték a helyi és a központi vezetés közötti ellentéteket egyre inkább kiélezni (SAPPER, M. – PETER, R. – WAGNER, C. 2003; SIMON, G. 2013).

E helyütt kell szólni a hatalom által kívánatosnak tartott „szovjet embereszmény” kialakításának kísérletéről, valamint a „*Homo Sovieticus*”, mint a társadalom alapelemének fokozatos kialakulásáról, ami fontos körülmény a továbbiakban, a második világháború utáni szovjet társadalom pályájának és a lakosság etnikai összetételének szempontjából. A bolsevik hatalom úgy vélte, hogy a kizsákmányoló társadalmi csoportok felszámolása után egy új embertípus nő majd fel, aki mentes a hazugságtól, csalástól, kegyetlenkedéstől, lopástól, lustaságtól és csupán jó tulajdonságokkal bír (GESTWA, K. 2018).

A „szovjet embereszmény” kifejezés sokszor jelent meg a korabeli szovjet sajtóban és pozitív tulajdonságokkal, pozitív jelentéstartalommal kellett megtölteni, illetve ezzel a rendszer pozitív konnotációját kellett erősíteni, hiszen ezeket a szovjet hatalom erősítette föl. És valóban, ugyan a rendszer ellentmondásossága kitermelt egyfajta embertípust, amit az 1960-as évektől kezdődően, orosz emigránsok által terjesztett kifejezéssel „*Homo Sovieticus*nak” hívtak. Alekszandr Zinovjev orosz disszidens, író, szociológus 1982-ben megjelent művével terjedt el széles körben (magyarul: ZINOVJEV, A. 2001). Ez a csupán informálisan használt/

használható kifejezés azonban szöges ellentétben állt a hatalom elképzeléseivel, hiszen jelentéstartalma éppen a „hús-vér” szovjet emberek negatív tulajdonságait foglalta össze. A kissé sarkított jelentésű fogalom természetesen nem alkalmas egy egész társadalom leírására. Anélkül hogy a különböző szempontokat e helyütt mélyebb elemzés alá vennénk, csak utalunk arra, hogy a konkrét tulajdonságokat többen, több szempontból is megfogalmazták (HELLER, M. 1988; ZINOVJEV, A. 2001; ЛЕБАДА, Ю. 1993; 2004; ALEKSZEJEVICS, Sz. 2018). A leglényegesebbekben egyetértenek a szerzők. A legfontosabb jellemzők között említik a közömbösséget a munka minőségét illetően, a kezdeményezés és az ambíciók teljes hiányát, az akár erkölcstelen parancsra való készséget, vagy éppen a gyanakvást a politikai intézményekkel szemben. A józan ész és tisztesség szabályaival ellentétes kényszerek torzítják és bénítják a személyiséget, amelyben elmosódik az igazság és hazugság határa, s amellyel létrejön a félelemmel teli, intellektuális kezdeményezéseket nélkülöző ember. A „Homo Sovieticus” csupán pártötletek és szlogenek szócsöve, amely egy edény, amit a pártpropaganda tölt meg vagy ürít ki saját kénye-kedve szerint (HELLER, M. 1988).

A dolgozat témájának szempontjából aláhúzendó, hogy a „Homo Sovieticusnak” nincs „nemzetisége”, nincs etnikai identitása sem, az egész Szovjetuniót hazájának tekinti. Ilyen értelemben kifejezi a korabeli társadalmi nézőpontokat az etnikai különbségekkel kapcsolatban, továbbá egyfajta asszimilációs folyamatot is leír a szovjet rendszer keretein belül a Sztálin halálát követő három évtizedes időszakban (GUDKOV, L – WEICHSEL, V. 2017). A „Homo Sovieticus” gyökértelenségét jól ábrázolja Vlagyimir Haritonov költő és zeneszerző, a Szovjetunió 50 éves fennállására szerzett dalszövege a „Мой адрес – Советский Союз” (a.m. Az én címem: a Szovjetunió) – „nem ház vagy utca”, hanem egy hatalmas ország... [itt] mindenhol otthon vagyok”... és tulajdonképpen mindegy, hol élek.

10.2. A lakosság etnikai változásának általános okai

1959-ben az oroszok aránya 54,6%, amely a legmagasabb érték volt a mindenkori Szovjetunió területén. Innentől kezdve folyamatosan és feltartóztathatatlanul csökkent az ország domináns etnikai csoportjának száma és aránya. A második világháború előtt az ország különböző népeinek *demográfiai viselkedése* hasonló volt. Az 1950-es évektől azonban a muszlim lakosság természetes szaporodási rátája – hasonlóan a világban megfigyelhető trendekhez – egyre fokozódó mértékben tért el a többi csoporttól. A közép-ázsiai népek az 1970-es években már ötször nagyobb népességnövekedést mutattak, mint az ország többi részének lakossága. A demográfiai viselkedésben nemcsak a kulturális barrierék jelennek meg, hanem a város-vidék, illetve a centrum-periféria dichotómia is. A nem orosz népesség túlnyomó részt vidéken élt ebben az időszakban. Itt az orosz lakosság átlagához képest magasabb volt a gyerekszám, így a családok létszáma is magasabb volt. Az orosz családok átlagos létszáma csak a Szovjetunió szerte szintén város lakó ukrán, belarusz, illetve karél csoportoknál, volt magasabb. Így az 1980-as évekre a demográfiai dinamikák törésvonala az orosz és nem orosz csoportok között éleződött ki (HARRIS, CH. D. 2002).

Ugyanakkor, a szovjet embereszmény kialakítása, bár nem érte el teljesen szándékolt célját, mindenesetre az *asszimilációs* tendenciák egyfajta ösvényét jelölte ki, elsősorban a nem orosz társadalmi csoportok számára. A szovjet rendszerhez való igazodás, egyrészt a felemelkedés egy lehetséges útját kínálta, másrészt a szovjet iskolahálózatba történő bekapcsolódás más perspektívába helyezte az emberek addigi jóval szűkebb környezetét, illetve a korábbi életpályalehetőségeket is.

Az asszimiláció fent említett folyamatai a nyelvhasználatban ragadhatók meg legszemléletesebben. A saját eredeti nyelv vagy az orosz előnybe részesítése több, esetenként földrajzi dimenzió függvénye. A népszámlálási adatok tüzetesebb vizsgálatából kitűnik, hogy sokan, annak ellenére, hogy nemzetiségük nem orosz, mégis az oroszot adták meg anyanyelvként.

A Szovjetunióban az életmód és bizonyos antropológiai jegyek mellett a legtöbb esetben az eltérő nyelv volt a legfontosabb faktor az emberek számára identitásuk meghatározására, illetve a másoktól való különbség észlelésére. A felmenők nyelvének megtartása tehát erősítette az egyén identitását. A nyelvválasztás ugyanakkor függött a lakóhely, a munkahely miliójétől is, vagyis a „szovjet társadalomba” való beilleszkedés mértékétől.

A számtalan helyi nyelv eltérő helyzete azt is befolyásolta, hogy használata milyen társadalmi szinteken jelent meg, így azért is fontos hogy megtartásának milyen körülményei lehettek. Ebből a szempontból a legfontosabb körülmény az adott nyelv hivatalos elismertsége volt, aminek a legfontosabb kerete például a nyelvet beszélők számára a szovjet időszakban kialakított etnoterritórium megléte. Ez összefüggésben van azzal is, hogy vannak-e olyan médiumok, amelyeken keresztül irodalmi, vagy egyéb sajtótermékek az adott nyelven elérhetőek-e. A vizsgált térségben sok kis nyelvről van tudomásunk, amely a hatalom segítségének hiányában tűnt el. Léteztek a Szovjetunióban olyan nyelvek is, amelynek nem egy, hanem több nyelvjárásából fejlesztettek ki szélesebb körben elterjedt nyelvváltozatokat, és amelyek között a kölcsönös érthetőség sem mindig problémamentes. Ilyen folyamat eredménye például a mordvin nyelv két változatának (erza, moksa) jelenléte is.

A közösségek nyelvének megtartása az általánosan ismert tényezőkön, a beszélők létszámának nagyságán, valamint az összlakosságon belüli arányán túl ezekkel összefüggésben fontos a család homogén vagy heterogén volta is. A szociolingvisztika erről egybehangzóan azt is mondja, hogy a beszélők létszámánál és arányánál a használati színterek megmaradása is fontos, talán a legfontosabb tényező. Ha tehát a munkahely, a szolgáltatói szektor, a közösségi, illetve a vallási élet és persze a családi élet médiumaként is él a (kisebbségi) nyelv, akkor fennmaradnak a néhány száz fős közösségek is.

A kisebbségek nyelvének megőrzése számára ideális körülményeket megváltoztatták az általános gazdasági trendek (elsősorban az iparosítás) ezzel együtt az urbanizáció folyamata is (SDRAWOMYSLOV, A. 1996). Ez befolyásolta az általános migrációs folyamatokba való bekapcsolódást, illetve a szülőföldön maradás kérdését. Így nem csoda, hogy a második világháború utáni szovjet népszámlálások adatai azt mutatják, hogy az ország kisebb csoportjainak nyelváltása szoros összefüggést mutat a korral, a nemmel, a vallással emellett pedig a képzettség növekedése is korrelál a nyelvvésztes valószínűségével.

A legfontosabb folyamat, ami ebben az időszakban az etnikai térszerkezetet befolyásolta, az orosz anyanyelvűek *migrációja* a perifériák felé. Az oroszok a perifériákra nagyon jelentős számban az iparosítás fokozódása miatt áramlottak, ahol elsősorban a nagyobb városok voltak a célterületek. Emellett további iránya voltak az újonnan kialakított ipari körzetek, illetve ezek kisebb városai, valamint mezőgazdasági termelés alá vont térségei is (PROBÁLD F. 1980). A folyamat oroszra tette nemcsak az újonnan alapított városokat, de összefüggő térségek váltak orosz többségűvé, hiszen a szakképzettséget igénylő (ipari) munkahelyeket az átlagosan képzettebb oroszokkal töltötték föl, de a tudományban és a pártapparátusban is felülreprezentáltak voltak ország szerte (HARRIS, CH. D. 2002).

E fenti folyamat abba a tágabb keretbe ágyazódott, amely már az 1930-as évek óta a hatalmi elképzelések fókuszában volt. Az ország modernizációjában a vélekedések szerint, az iparosítás, illetve a mezőgazdaságban a kollektivizálás volt a két legfontosabb elem. Ez egybevágott azzal a törekvéssel is, hogy a gazdaság centralizálása a társadalom ellenőrzését is megkönnyíti. Az ipari termelés fokozása együtt járt a lakosság koncentrációjának és egyben az ipari munkásság számának növekedésével is, ami lényegében az urbanizáció motorja volt. Már az 1930-as években is rohamosan növekedett a városi lakosság, amit kezdetben egyértelműen az ipari munkahelyek igényelte vákuum mozdított és döntően a vidéki lakosság városokba áramlását jelentette. Bár ezt a tendenciát a második világháború megtörte, de az 1950-es években a városi lakosság számának emelkedése folytatódott, és a

Szovjetunió összeomlásáig, bár csökkenő tendenciával és egyre nagyobb területi eltérésekkel, de mindvégig megmaradt.

Érdekes ezeknek a tendenciáknak a területisége is. Az iparosítás az első időszakban leginkább a már meglévő iparvidékeket, illetve azok szomszédos területeit érintette (HORVÁTH GY. 2008). A területi mintázatában megfigyelhető jelentősebb változásokat a második világháború indukálta, miután a német támadás következtében több száz ipari üzemet telepítettek az ország védettebb részeibe (KRAJKÓ GY. 1987). Ezzel párhuzamosan új telephelyeket is létesítettek, amit a háború befejezése után fokoztak. Ekkor már tudatosan próbálták bevonni az ország addig az újkor gazdasági igényei szempontjából szinte egyáltalán nem hasznosított, szibériai és távol-keleti területeit is. Sztálin halála után már nem a politikai erőszak biztosította a zord természetföldrajzi környezettel bíró, illetve forgalmi árnyékban fekvő területek munkaerejét, hanem folyamatosan növekvő bérkiegészítésekkel és egyéb juttatásokkal verbuváltak az új ipari üzemek számára dolgozókat. Meg kell jegyezni, hogy főként az 1950-es években, a migráció folyamatában cirkuláció is megfigyelhető volt, amennyiben jelentős azoknak a száma is, akik (főként a fiatalabb munkavállalók) néhány év múlva visszaköltöztek a nagyobb népsűrűségű és biztonságosabbnak vélt egzisztenciát biztosító térségekbe. Ez eredményezte egyrészt a perifériák gazdasági súlyának növekedését, egyben az ország gazdasági koncentrációjának enyhülését, másrészt pedig azok orosz népességének növekedése mellett, a lakosság etnikai összetételében mutatkozó arányeltolódásokat is (PROBÁLD F. 1980).

Az oroszok etnikai törzsterületükről történő elvándorlásának, jöllehet, elsősorban az iparosítás második világháború utáni újabb hulláma volt az oka, volt példa arra is, hogy a mezőgazdaságban generált változások nyomában is jelentős migráció indult meg. Az 1950-es évek első felére az élelmiszerellátásában az addigi termőterületek egyre kevésbé tudták ellátni a növekvő lakosság igényeit, ami fokozódó problémákkal járt. Ennek következtében fontos kérdéssé vált a mezőgazdasági termékek mennyiségének növelése. Több projekt elindítása foglalkoztatta a korabeli pártvezetést, amelyek között a száraz területek öntözését biztosítandó folyók irányának megfordításától, a termőterületnek szánt szűzföldek feltöréséig, több grandiózus terv is felmerült. Több szempontból a legsikeresebb projekt Kazahsztán északi részén történt, az ún. „szűzföldek feltörése” során, amikor 19 millió hektár földterületet tettek mezőgazdasági termelésre alkalmassá, amely a korabeli Franciaország és Benelux államok összes mezőgazdasági területének nagyságával vetekedett (PETRICK, M. 2014).

Sztálin halála után a legfelsőbb pártvezetésben foglalkoztak azzal, hogy a termés növelését extenzív módon, az addig mezőgazdaságilag egyáltalán nem használt területek művelés alá vonásával, vagy a meglévő területek intenzifikálásával ériék el. Végül a legendásan túlbuzgó Nyikita Hruscsov nevével fémjelzett előbbi részesítették előnyben, leginkább azért, mert a termésátlagok növeléséhez szükséges technológiai transzferhez nem volt elég anyagi eszköz, néhány évvel a második világháborút követően. A sokak által elérhetetlennek tartott célok ellenére mégis, tíz év múlva az ukrainai feketeföld övezet mellett az ország éléstáraként aposztrofálták a feltört földeket, amelyek majd 70%-án búzát termesztettek. Ugyanakkor a termésátlagok elmaradtak a tervezettől, amelynek okai között a szárazság, a szikesedés és a szélerózió jelentette a legnagyobb ökológiai rizikót. Emellett, a nem megfelelő gépek használata és a talajerőutánpótlás elégtelensége is problémákat okozott (PETRICK, M. 2014).

A projekt során a párt nagy erővel szervezte a munkaerőt is, aminek következtében az ország több millió, legfőképpen orosz és ukrán lakosa telepedett le az addig alacsony népsűrűségű térségben. 1954 és 1965 között a lakosság száma a célterületen 1,9 millióról 3,7 millióra növekedett. Ez a jelentős migráció nagy kiterjedésű, sokszor egybefüggő keleti szláv településterületeket hozott létre a Kazah SZSZK északkeleti rajonjaiban. Bár a folyamat elején az itt letelepedett lakosság egy része az elégtelen életkörülmények, és a gazdasági

teljesítmény első évekbeli elmaradása miatt elhagyta a térséget, később a hatékonyság 1960-as években történő fokozatos növekedésével csökkent ez a fluktuáció. Így a projekt fókuszában lévő területek fokozatosan tovább homogenizálódtak, illetve orosz nyelvűvé váltak az orosz–ukrán nyelvi közelség, valamint a nem oroszok szovjet rendszerhez történő adaptálódása miatt.

10.3. A változások területiségének jellemzői

A Sztálin halála utáni időszakot követően, az 1959-től számított bő emberöltő etnikai folyamatait a hozzávetőlegesen tíz évenként zajlott népszámlálások (1970, 1979 és 1989) alapján vizsgálhatjuk. A folyamatokat bemutató térképek, csakúgy mint a két világháború közötti időszakban, az etnoterritóriumokra koncentrálnak. Az országot négy térség vonatkozásában két-két térképlapon mutatom be, ahol a nyugati területek mellett a Kaukázus-vidék, a korabeli, ún. Szovjet Közép-Ázsia és a szibériai, valamint a távol-keleti térségek adatai láthatóak. Az ábrák első térképéről az adott térség orosz anyanyelvű lakosainak és összlakosságának alakulását, valamint az etnikai összetételben történt arányeltolódásokat, míg a második esetében az orosz lakosság migrációs dinamizmusának változását vizsgálhatjuk (30-33. ábrák). Ez utóbbi a legfontosabb változások okozója, így az orosz lakosság számának alakulása alapján, a rendelkezésre álló adatokból hat kategóriát is fölállítottunk, ami reprezentálja a folyamatok területiségét is a vizsgált etnoterritóriumok szintjén (4. táblázat).

Az első kategóriába hat olyan területegység került, ahol az orosz anyanyelvűek beáramlása a második világháború után kiugróan magas, elsősorban migrációs pozitívumot mutatott, de a későbbi évtizedekben is – jóllehet egyre kisebb intenzitással – e folyamat fennmaradt. A Szovjetunió összeomlásával ellenben látványos elvándorlás mutatkozott az orosz anyanyelvűek között. Ez a tendencia leginkább az ország legfejlettebb gazdasági környezettel bíró baltikumi tagköztársaságaiban, illetve a perifériák három területegységében mutatkozott.

Tendenciáiban a második kategória folyamatai hasonlóak az elsőhöz, csak a növekedés mértéke nem volt olyan nagyságú a háború után, illetve a további időintervallumokban. Ebbe a kategóriába került a Kirgiz SZSZK-t leszámítva az egész közép-ázsiai térség, valamint néhány, a nyugati periferián található etnoterritórium (a Moldáv-, a Belarusz SZSZK és a Karél ASZSZK), továbbá a szibériai és távol-keleti területegységek jelentős része.

A harmadik kategória területegységei vagy már korábban orosz fennhatóság alatt álló, jelentős orosz anyanyelvű lakosságával már hosszabb ideje együtt élő tituláris csoportok etnoterritóriumai (ilyenek a Volga-Káma-vidék ASZSZK-i), vagy vegyes lakosságú, periférikus helyzetű területek, amelyek többnyire Szibéria déli területein találhatók. De ilyen a Kirgiz SZSZK, a Karakalpak ASZSZK és a Karacsaj-Cserkesz AT is.

A negyedik kategóriába került etnoterritóriumokban az orosz anyanyelvűek beáramlása változó tendenciákat mutatott. Ezekben az oroszok beáramlása nagyobb, olykor jelentős kilengéseket mutatott a szocialista korszakban, ugyanakkor jelentős csökkenés volt megfigyelhető a szovjet összeomlást követő évtizedben. Főként a roppant heterogén etnikai összetétellel bíró Kaukázus-vidék területegységei mutatták ezeket a tendenciákat, mellettük ebbe a kategóriába került a Komi-Permjak-, a Nyenyec- és a Hegyi-Badahsán Autonóm Terület is. Az utóbbi három kategóriába került a vizsgált etnoterritóriumok kétharmada.

Az ötödik csoportot, a Hakasz AT-t leszámítva, a messzi északi- és szibériai tundra-, valamint tajga-öv területén kialakított területegységek alkotják. Itt az orosz beáramlás, néhány eset 1991 utáni csökkenését nem számítva, végig pozitív, sőt többnyire emelkedő tendenciát mutatott és csak az összeomlást követi legtöbb esetben csökkenés.

Végül a hatodik csoportot, eltérő módon az eddigiektől olyan területegységek alkotják, ahol az oroszok száma – eltekintve néhány, főleg 1939 és 1959 közötti emelkedéstől – csökkenést,

az utolsó dekádiban pedig jelentős fogyást mutatott. Ez a hat etnoterritórium kivétel nélkül a Kaukázus-vidéken található. Ezek területi vonatkozásait négy nagyobb térségre fókuszálva mutatjuk be.

A nyugati országrész etnoterritóriumait mutató ábrán a Szovjetunió Uráltól nyugatra fekvő európai területei látszódnak. Itt a nyugati tagköztársaságokat, a Volga–Káma-vidéket és az európai északi területek etnikai jellemzőit vizsgálhatjuk meg (30. ábra). Az etnikai folyamatok jellege és területi mintázata alapján három nagytérség jelölhető ki ezen a területen. Egyrészt a nyugati országrész hat tagköztársasága, valamint a Volga–Káma vidék szintén hat ASZSZK területe, továbbá az északi vidékek, már az intenzív földművelésre jóval kevésbé alkalmas tundra- és tajga-övében fekvő alacsony népsűrűségű ASZSZK-i és Nemzetiségi Területei.

A Szovjetunió nyugati területének demográfiai helyzetét és az etnikai összetételét a második világháború totális harci cselekményei, valamint az újonnan szerzett területek 1940-től elkezdődött migrációs folyamatai alapvetően átalakították az 1950-es évek első feléig. A veszteségek pótlása és a politikai szándékok miatt a belső, orosz etnikai településterületről általában a perifériákra történő migráció e térségeket fokozottan érintette (NEUSATZ, D. 2009). Sok idevándorlót mozgathatott még – különösen a Baltikum – eltérő gazdasági és kulturális miliője is, amely a korszak egészén át, legalábbis a sztereotípiák szintjén, megmaradt. A lakosság legjelentősebb mértékben ezekben a tagköztársasági rangú etnoterritóriumokban nőtt. Különösen szembetűnő az Ukrán- és Belarusz SZSZK lakosságának intenzív növekedése. A Volga–Káma-vidék szubnacionális egységeiben mérsékelt növekedés volt megfigyelhető, de például a Mari- és Mordvin ASZSZK területén csökkenés is volt egyes dekádokban. Ezek a belső perifériák időszakonként kibocsájtó területként is funkcionáltak. Az északi régiókban két etnoterritórium mutatott kiemelkedő lakosságszám-emelkedést, leginkább a bevándorló orosz népesség miatt: a Komi ASZSZK és a Hanti-Manysi NT.

Az oroszok száma és aránya a perifériáktól a centrum felé emelkedett. Legalacsonyabb a Belarusz, a Litván- és a Moldáv-, mérsékelt az Ukrán SZSZK-ban, de a két további balti tagköztársaságban is maximum 30% körüli a jelenlétük. Meg kell azonban jegyezni, hogy a keleti szláv nyelvű tagköztársaságok lakosságára az orosz nyelv hegemoniája jelentős asszimilációs nyomást helyezett, sok belarusz és ukrán, főként etnoterritóriumuk keleti részében, az oroszra, mint saját nyelvének (nyelvjárásának) egy magasabb, irodalmi formájára tekintett, így az erős nemzeti identitást nem feltétlenül támogató politikai légkörben sokukat oroszként írták össze a censusok alkalmával. Magas arányban, több esetben abszolút- vagy relatív többségben voltak az oroszok az északi és a Volga–Káma térség terület egységeiben. Arányaiban a két legalacsonyabb orosz lakossággal bíró etnoterritórium a Csuvas ASZSZK és a Komi-Permjak AT, ahol a 30%-os orosz jelenlét még mindig számottevőnek mondható.

Az orosz lakosság változásának dinamikája északnyugaton és északon nagyon intenzív jegeket mutatott, míg délnyugaton, illetve a belső, Volga–Káma területeken csekély mértékű az oroszok arányváltozása. Ennek oka, hogy a migráció perifériára történő kezdeti intenzitása fokozatosan csökkent, míg a délnyugati és a belső etnoterritóriumok eleve nem voltak a migráció célterületei. A folyamatokhoz érdekes adalékot szolgáltat, hogy a Moldáv SZSZK területére az 1970-es évektől kimutathatóan a kellemesebb éghajlati viszonyok miatt költöztek orosz nyugdíjasok jelentős számban (POSCH, E. 2011).

A Kaukázus-vidéken, a hegység északi peremén, az Oroszországi SZSZSZK területén található hét Autonóm Szocialista Szövetségi Köztársaság és Autonóm Terület mellett a transzkaukázusi tagköztársaságok és az itt található alacsonyabb szubnacionális etnoterritóriumok (Abház-, Adzsár ASZSZK és Dél-Oszét AT, illetve a Hegyi Karabah AT) adatait mutatja a következő ábra (31. ábra).

1959 és 1989 között a térségben mérsékelten növekedett a még mindig roppant heterogén összetételű lakosság. A kiugró értékeket a főként muszlim lakossággal rendelkező etnoterritóriumok mutatták. Ezek közül kiemelkedett az Azeri SZSZK lakosságának növekedése. Hasonló tendenciákat mutatott az Örmény- és a Grúz SZSZK lakossága is. A különbség a változás dinamikájában látható, illetve az összeomlás után e két utóbbi területen a fegyveres konfliktusok miatt is érzékeny veszteségek jelentkeztek. A grúz és örmény közösségekben a természetes szaporodás értékei szintén magasabbak voltak, illetve tovább folytatódott az örmények lassan évszázados, fokozatos területi koncentrációja is. A többi etnoterritórium lakosságszám-változása nem jelzett kiugró értékeket, a transzkaukázusi szubnacionális terület egységekben ez az érték inkább ingadozást mutatott a vizsgált időintervallumban. Figyelemre méltó, hogy az etnoterritóriumok túlnyomó részében az 5%-os ábrázolási minimumot esetenként három, vagy több népcsoport is elérte. A Szovjetunióban a Dagesztáni ASZSZK továbbra is a legheterogénebb etnoterritórium volt ebben az időben.

Az orosz anyanyelvűek területi elhelyezkedése a korábbi mintázatokat mutatta. A ciszkaukázusi térségben északnyugatról délkelet felé csökkent a jelenlétük. Az Adige AT-ben arányuk extrém magas (70%), a délkeleti etnoterritóriumokban ugyanakkor egyre csökkent arányszámuk, míg Dagesztánban már csak 20% alatti. A helyzet hasonló volt a transzkaukázusi régióban is; a centrumhoz közelebb fekvő etnoterritóriumokban, például az Abház ASZSZK-ban, az Azeri SZSZK-ban magasabb volt 1959-ben, ugyanis a 20%-ot is megközelítette jelenlétük. A forgalmi árnyékban fekvő térségekben, a Dél-Oszt- és a Hegyi-Karabáh Autonóm Területeken arányuk ezzel szemben csak néhány százalék. Jelenlétük folyamatos csökkenést mutatott, amely legintenzívebb az Azeri SZSZK-ban, továbbá a Csecsen-Ingus-, a Dagesztáni és a Kalmük ASZSZK-ban volt.

Az orosz lakosság változásának dinamikáját jelző adatok szerint csekélyebb, bár jelentős változások történtek ott, ahol az oroszok tradicionálisan nagyobb számban és arányban voltak jelen, ilyen térség az Azeri SZSZK-n kívül a ciszkaukázusi északnyugati részében lévő etnoterritóriumok egy része. A Kukázusi-vidék többi térségében a változás mértéke nagyon jelentős, sok helyen az 1950-es években a bevándorlással idekerült, jelentős orosz közösség már az 1980-as évekre jelentéktelenné vált.

A szovjet Közép-Ázsia területén öt tagköztársaság és két szubnacionális terület egység (Karakalpak ASZSZK és Hegyi-Badahsán AT) adatain keresztül mutatjuk be a folyamatokat (32. ábra). Elsőként megállapíthatjuk, hogy a déli perifériákon a második világháború után a lakosság számának dinamikus növekedése volt megfigyelhető. Ez számszerűen dekádonként az egy millió fős pozitív változást jelentette; a legnépesebb tagköztársaság, az Üzbég SZSZK esetében pedig több milliós növekmény is tapasztalható. E térségben extrém módon növekedett a lakosság száma, de hasonló sebességgel növekedett a Kazah- és a Tádzsik SZSZK lakossága is, igaz előbbi terület növekedése az 1980-as években megtorpant, majd csökkenésbe fordult át, az oroszok 1989 utáni tömeges elvándorlása miatt. Ugyanakkor az elzárt hegyvidéki környezetben fekvő Hegyi-Badahsán AT lakosságának növekedése inkább lassúnak volt mondható. Ez a jelenség döntően a muszlim lakosság magas természetes szaporodása, illetve az észak-kazahsztáni térség művelés alá vonásának következményeként történt orosz migrációs növekmény okán következhetett be. A lakosság etnikai összetételét mutató adatok továbbra is arról tudósítanak, hogy a szovjet identitáskonstrukciók és az önkényesen meghúzott politikai határok nem estek egybe. Jól példázza ezt általában az etnoterritóriumok lakosságának heterogenitása, valamint az egyes etnikai csoportok, például az üzbég, vagy kazak lakosság megoszlása a különböző terület egységek között.

Az oroszok arányában történő változás is alátámasztja a két csoport eltérő demográfiai viselkedését. Az oroszok számának az 1960-as évektől megfigyelhető lassabb növekedése

a muszlimok magasabb természetes szaporodása miatt a vizsgált időintervallumban folyamatos arányvesztést jelentett számukra a háború utáni emelkedéshez viszonyítva. Különösen dinamikus csökkenet részesedésük a centrumtól távolabbi tagköztársaságokban, ahol arányuk eleve alacsonyabb (20% körüli) volt. A Szovjetunió összeomlásával ennek a folyamatnak a felgyorsulását tapasztalhatjuk, főleg azokban az etnoterritóriumokban, ahol magasabb arányát tették ki az összlakosságnak. E tendenciák alól két térség képez kivételt: egyrészt a Kirgiz SZSZK, ahol 1939-ban volt a legmagasabb az orosz lakosság aránya és ez az érték esett le 1989-re 10%, illetve 2011-re 5% alá, míg az alacsony lélekszámmal rendelkező Hegyi-Badahsán AT-ben az egyébként alacsony arányszámuk inkább enyhe növekedést mutatott. Ez vélhetően a terület perifériahelyzetét, illetve mostoha természetföldrajzi környezetét is jelzi, ahonnan az autochton lakosság elvándorlása is befolyásolta az itt elsősorban az adminisztrációban dolgozó oroszok arányszámának alakulását.

Az orosz lakosság változásának dinamizmusáról megállapítható, hogy a Kirgiz SZSZK és a Karakalpak ASZSZK területét nem számítva, intenzív a dinamika a második világháborút követő évtizedekben, ami azt jelzi, hogy az oroszok térfoglalása – leszámítva talán néhány észak-kazahsztáni térséget – nem volt tartós. A két kivételt jelentő etnoterritóriumban jelenlétük pedig egyébként sem volt markáns.

A vizsgált időszakban a szibériai és távol-keleti etnoterritóriumokban is látványos változások zajlottak (33. ábra). Az összlakosság minden vizsgált terület egységben növekedett, ami egyértelműen a migráció eredménye volt. A legdinamikusabb változás a Jakut- és a Burját-Mongol ASZSZK-ban következett be, ahol csaknem megkétszereződött a lakosságszám 1989-re. Nem ekkora mértékű, de hasonló változásokat láthatunk a Hakasz- és a Tuvai Autonóm Terület, valamint a Csukotkai Autonóm Körzet esetében is. Ezeknek a területeknek a gazdasági feltárása és a központi részek gazdasági vérkeringésébe történő bekapcsolására döntően ebben az időszakban került sor. A főként orosz anyanyelvűek beáramlása jelentős arányeltolódásokat eredményezett a lakosság etnikai összetételében. Az ábráról is leolvasható, hogy az oroszok jelenléte főként az 1960-as és 1970-es években növekedett, ebben az időszakban arányuk csupán a burjátok által lakott terület egységben csökkent némileg. Ugyanakkor később, főként a mostoha természetföldrajzi környezetben fekvő perifériákon is egyre kisebb volt az oroszok aránya. Jól látható a kis számú helyi közösségekkel rendelkező, és alacsony népsűrűségű perifériák etnikai heterogenitása, ami a névadók sokszor csak néhány ezer fős létszámában manifesztálódott.

Megállapítható továbbá az is, hogy az orosz anyanyelvű lakosság változásának dinamizmusában eltérések tapasztalhatók. A legnagyobb különbségek az odavándorlás és elvándorlás tekintetében az ország legkeletibb részén lévő Csukotkai NT és a második világháborút követően a Szovjetunióhoz került Tuvai AT területén mutatkoztak. De a Jakut ASZSZK-ban látható intenzív csökkenés mellett a többi etnoterritóriumokból történő orosz elvándorlás is jelentős volt (33. ábra).

Ez utóbbi folyamat okai között, jellemzően más térségben található perifériák tekintetében is, meg kell említeni, hogy a hatalom kezdeti támogatásának mértéke is csökkent, és már korántsem volt vonzó ezeken a területeken munkát vállalni jelentős tömegeknek. Ugyanakkor a kis létszámú népek viszonya a hatalomhoz a birodalom összeomlásáig felemás volt. Főleg a szibériai térség északi részein és a Távol-Keleten nem vettek részt szinte egyáltalán a párt munkájában. A marxizmus-leninizmus, az osztályharc ideológiája, nem érintette meg, az októberi forradalom nem lelkesítette őket. A szovjet technológiát pedig az életükbe történő beavatkozásnak tekintették (STOLBERG, E-M. 2009B; ROHR, J. 2011). E kis népekkel kapcsolatos korábban bemutatott folyamatok folytatódtak a második világháború után is. A peresztrojkaig elzárt katonai területek voltak a paleoázsiai népek településterületei. A russzifikáció is egyre

erősödött, nyelvvesztés, városba költözés zilálta szét a helyi kis közösségeket. Társadalom perifériájára kerültek – magas a halálozási rátájuk, az alkoholizmus, az öngyilkossági ráta is átlag feletti, és az ún. modern betegségek (rák, AIDS) is egyre inkább veszélyeztették őket (STAMMLER-GOSMAN, A. 2011).

10.4. Az etnikai térszerkezet a rendszerváltás (1989) kezdetén

A Szovjetunió 1991-es összeomlását megelőzően utoljára 1989-ben zajlott népszámlálás az országban, amelynek területi konzekvenciáit a 34. és 35. ábrán láthatjuk. A 286 millió fős összlakosságával ekkor, Kína és India után, a világ harmadik legnépesebb országa volt (БОЛДЫРЕВ, В. А.). Az etnikai térszerkezet ekkor már lényegesen nem változott az 1960-as évekhez képest. A lakosság 50%-ot épphogy meghaladó arányát tették ki az oroszok. Elmondható, hogy ekkor töltik ki legjobban a rendelkezésre álló politikai teret, igaz 82%-uk él csak az Oroszországi Föderáció területén. Több mint 145 milliós számuk ekkor a legmagasabb, az országban valaha lezajlott népszámlálások adatai szerint. A Föderáción kívül jelentős számban az Ukrán- és Kazah SZSZK-ban éltek (11,3 és 6,2 millió fő), de egy milliónál többen voltak az Üzbég- és Belarusz SZSZK-ban is. Ehhez járult még az a tény is, hogy a keleti szlávok esetében a nyelvhatár labilis volt és a hatalom praktikái miatt a labilis, bizonytalan identitású lakosság is orosznak mondta magát az adatfelvétel során. Számuk a 100 ezer főt csupán az Örmény SZSZK-ban nem érte el (55 ezer fő).

Az orosz közösségek aránya a tagköztársaságokban a legjelentősebb volt a Kazah SZSZK-ban (37,8%), az észak-kazahsztáni, 1950-es években művelés alá vont, ún. szűzföldek térségében. Ebben a szubnacionális egységben a 14 oblasztyból 8-ban érték el a lakosság 33%-át; ezek a területek a térség északi-, északkeleti részén találhatók. Emellett a Lett SZSZK-ban is meghaladták a lakosság egyharmadát (33,9%). A lakosság több mint egy ötödét alkották további három tagköztársaságban (Észt- (30,3%), Ukrán- (22%), és Kirgiz SZSZK-ban (21,5%)). Az Ukrán SZSZK részét képező Krím-félszigeten többségben éltek, a tagköztársaság nyugati részén pedig 3 oblasztyban haladták meg a lakosság egyharmadát. Arányuk az Oroszországi SZSZSZK etnoterritóriumaiban kívüli 58 oblasztyjában mindenütt 70% fölötti. Általánosságban az mondható el, hogy a kedvezőtlen éghajlati viszonyokkal rendelkező perifériákon, illetve a szocialista iparosítás idején kialakult városi terekkel rendelkező oblasztyokban alacsonyabb, míg a tradicionális orosz településterületek oblasztyjaiban magasabb az arányuk. Ezen területek benépesítésében más tagköztársaságbeli népek is részt vettek. Általánosságban elmondható, hogy csupán a perifériákon találunk ekkor olyan oblasztyokat, ahol az oroszok aránya 5% alatt volt. Ilyen térségek a nyugat-ukrajnai területek néhány oblasztyja, a közép-ázsiai térség déli, határmenti részének, és a kedvezőtlen, szélsőségesen száraz éghajlati területének oblasztyjai, de ilyen terület lényegében a transzkaukázusi régió egésze is.

A további 14 szövetségi köztársaság etnikai összetételéről elmondható, hogy a tituláris csoportok abszolút többségben voltak (52-93%). Kivéve a kazakok, akik tagköztársaságuk lakosságának csupán relatív többségét képezték az utolsó szovjet népszámlálás szerint (39%). A leghomogénebb az Örmény SZSZK, lakóinak 93% tartozott a tituláris népcsoporthoz. Leginkább az orosz lakosság országos átlagnál magasabb jelenléte miatt, a Baltikumi tagköztársaságokban figyelhető meg, hogy alacsonyabb volt a tituláris csoport aránya. De hasonló a szituáció több, kisebb területű, alacsonyabb népességgel rendelkező periférián fekvő tagköztársaság esetében is (Kirgiz-, Moldáv-, Tádzsik SZSZK).

Ha megvizsgáljuk, hogy a tagköztársasággal rendelkező csoportok koncentrációja mekkora a saját etnoterritóriumukban, a következő megállapításokat tehetjük. Legkevésbé az örmények koncentráálódtak a saját tagköztársaságukban, mivel a Szovjetunió örményeinek éppen két harmada élt csupán itt. Ez, az örménység történelmi kataklizmái mellett, leginkább a hagyományos kereskedelmi tevékenységükkel van összefüggésben,

ami már évszázadok óta okozta mobilitásukat. Alacsonyabb a koncentrációja a másik két keleti szláv nyelvet beszélő ukránoknak (84%) és belaruszoknak (78%). Ahogy láttuk, a második világháborút követő intenzív iparosítás, illetve a politika által preferált perifériák szovjetizálásának folyamatában az oroszok mellett leginkább ez a két csoport vett részt. E csoportokkal ellentétben a baltiak (lettek, litvánok (95%), észtek (94%)), a grúzok (95%), illetve a türkmének (93%) éltek ekkor a legkoncentráltabban (90% fölött) a saját tagköztársaságukban. A többi tagköztársasággal rendelkező csoport koncentrációját leginkább a településterületének korábbi geopolitikai- vagy gazdasági helyzetéből, esetleg életmódjából adódó migrációs folyamatok határozták meg. Emellett a közép-ázsiai tagköztársaságok esetében a határok kialakításának folyamata, illetve az a tény is befolyásolta ezt, hogy az új entitások és a korabeli településterületek nem fedték le maradéktalanul egymást – ez a helyzet pedig az 1950-es évektől lényegesen nem változott.

***

A helyi elit és a centrum közötti, a fejezet elején már említett érdekellentét az 1980-as évektől egyre fokozottabban jelezte a diszharmóniát. A szovjet pangás időszak pártfőtitkárának Leonyid Brezsnyevnek, 1982-ben bekövetkezett halála után még a korenyizációja is vissza-vissza tért a közbeszédbe. A gazdasági recesszió, a korábbi magasztos célok elérhetetlenségének realitása, a hidegháború elvesztése világossá tette a legfelső vezetés számára is, hogy reformok kellenek. Ennek adott keretet a glasznoszty (nyíltság) és peresztrojka (átépítés) gorbacsovi programja (CREUZBERGER, S. 2009).

A program ugyanakkor felszínre hozta a nemzeti kérdést is, aminek a következtében egyre inkább ráirányult a figyelem a „népek barátsága” szlogen ellentmondásaira. Ez már az 1980-as évek második felében manifesztálódott több konfliktusban is (SCHARFF, R. 1996). Ilyen mozzanat volt 1988-ban az azeri-örmény ellentét vagy a Fergánai-medence etnikai határkérdésének kiéleződése, de ide sorolható a 1988/89-ben lezajlott több demonstráció a balti országokban, amely során egyre többször vetődtek föl az 1940-es Szovjetunióhoz való csatlakozás furcsa körülményei is. De orosz részről is egyre erősebbé vált a saját nemzeti identitás igénye is. Miközben más tagköztársaságok (népek) folyamatos támogatásban részesültek, saját pártjuk, akadémiájuk, kulturális, gazdasági fővárosuk volt, ezek orosz megfelelői nem léteztek, hiszen a legfelsőbb szinten minden „szovjet” volt (RAKOWSKA-HARMSTONE, T. 1985; CASULA, PH. 2012). Ez a toposz egyébként az összes orosz politikai szereplőt egyesítette egy időre. A Gorbacsov által elképzelt valódi unió pedig már nem volt meggyőző (HALBACH, U. 1991; GOSZTONYI, K. 1993).

A tagköztársaságok a centrummal szemben egységet és határozottságot mutattak. Megszülettek az első nyelvtörvények, jelezve egyrészt az orosz nyelv ki/visszaszorítását, másrészt a nemzeti nyelv térhódítását, ahogy az a korenyizációja időszakában a kommunista hatalom megszilárdítása után, az 1920-as években elindult. Időközben azonban a népek öntudatosabbá váltak és a megelőző évtizedekben fokozatosan megerősödő helyi elit már az önállóság igényét is megfogalmazta. Megállapítható tehát, hogy a Szovjetunió a nemzeti kérdést nem megoldotta, hanem éppen hogy megteremtette, ugyanakkor a különböző etnikai csoportok integrációjára nem volt eszköze. Így a birodalom kovásának számító kommunista párt felbomlásával, ezzel egy időben 1991-től a tagköztársaságok kiválásával megszűnt a Szovjetunió (SIMON, G. 2012). Ez a körülmény pedig alapjaiban változtatta meg a lakosság számát, etnikai összetételét, amely folyamatoknak látványos területi konzekvenciái is voltak – ez a következő két fejezet témája.

11. A posztszovjet időszak etnikai és társadalmi folyamatai (1991-2014)

11.1. Általános tendenciák a rendszerváltás alatt/után az etnikai adatgyűjtésben

A Szovjetunió összeomlását követően az addigi 15 tagköztársaság önálló entitásként létezett tovább. A posztszovjet időszakban az 1990-es évek második felétől zajlottak az új államokban az első népszámlálások, amik segítségével felvázolható a vizsgált térség jelenlegi etnikai térszerkezete. 1995-ben Türkmenisztánban, 1999-ben Azerbajdzsánban, Belaruszban, Kazahsztánban és Kirgizisztánban, 2000-ben Lettországon és Észtországon, 2001-ben Litvániában, Ukrajnában és Örményországban, 2002-ben az Orosz Föderációban, valamint Grúziában, végül 2004-ben Moldovában, míg Üzbegisztánban csak 2010-ben szervezték meg 1991 után az első népszámlálásokat. A felsorolásból is látszik, hogy több, a szovjet hatalom által konstruált entitás korábban soha nem létezett új államként jelent meg a világ országai között, így a nyelvi-, nemzetiségi adatok nemcsak a tituláris csoport identitását volt hivatva erősíteni, hanem az államiság szilárdságát is. Ezért a censusok indirekt módon a belpolitikai folyamatokat is jelentősen befolyásolták. Ugyanakkor fontos volt az a tény is, hogy a szovjet politikai elithez is erősen kötődő helyi hatalom ezeket a politikai egységeket a szovjet etnoterritóriumból vezette le. Az etnicitás erősségében igen jelentős szerepet játszottak a saját nyelv mellett a nemzeti identitás olyan szimbólumai is, mint a zászló, vagy a címer.

A lakosság etnikai megoszlása azért is fontos volt, mert akadt olyan ország is, ahol az orosz (anya)nyelvűek jelenléte, jelentős száma és magas aránya volt jellemző, így ott az állampolgársági- és a nyelvpolitika is szigorúbb volt, például Lettországon, vagy éppen Kazahsztánban. Ez utóbbi esetében különösen figyelemre méltó, hogy a szovjet időszakban lezajlott folyamatok következtében, az erre a területre deportált különböző etnikai gyökerekkel rendelkező csoportok, illetve a feltört „szűzföldekre” költöző, elsősorban orosz anyanyelvűek miatt 1959-re 30% volt csupán a tituláris csoport, a kazakok aránya. Jóllehet, ez a számukra kedvezőtlen helyzet 1991-re változott (arányuk ekkor már 40%), de a kormány célja nyilván a kazak abszolút többség elérésének dokumentálása volt. Ennek érdekében minden eszközzel segítették az orosz és német csoportok elköltözését. Ezért az új, a saját hatalmi apparátusuk által lebonyolított népszámlálás adatai különösen fontosak voltak az új vezetésnek (AREL, D. 2002).

Az etnikai térszerkezetben megfigyelhető folyamatokban, a politikai rendszer összeomlása és a gazdasági válság okozta általános tendenciák következtében a perifériákon élő orosz nyelvűek elvándorlása mellett leginkább a muszlim vallású tituláris csoportok magasabb természetes szaporodása, illetve főleg a nyugati posztszovjet térség országaiban a lakosság természetes fogyása a meghatározó. Nyilvánvalóan az eltelt időszakban számtalan helyi sajátosság is megragadható, amelyek térben és időszakonként változóak voltak. Az eddigiekhez hasonlóan a földrajz által meghatározott térségenként tekintem át a legfontosabb tendenciákat, illetve a dolgozat végpontjaként szolgáló 2010 körül lezajlott népszámlálások által mutatott etnikai földrajzi helyzetet.

A szovjet összeomlás után az etnicitás európai példája a nemzetiség fogalmával összekapcsolva jelenik meg, amit lényegében a modern társadalom sztenderdjeként elérni kívánatos. A helyi társadalmak eme következtetése az iszlám területeken szemben áll a muszlim közösség, az umma fogalmának lényegével. A minden muszlimok közössége konkurál az etnikai fragmentációval (PIETZONKA, B. 2002). Továbbá ezekre a többrétegű struktúrákra ülepedik még, főként a Kaukázus-vidéken, Közép-Ázsiában, illetve a Szibériai- és Távolkeleti térségekben a nyelvi és kulturális meghatározottságokon átívelő klánstruktúra is. A posztszovjet időszakban a 20. században kialakuló etnikai terek pályáját az is befolyásolta,

hogy az elit milyen véleménypozíciókat érhetett el (KLOSE, F. 2014). Megállapítható, hogy ezen esetek többségében az etnicitás európai példája az irányadó, amelyet a „nemzet”, „nemzeti kultúra”, „nemzeti nyelv” fogalmai, illetve az ezekről való diskurzus jellemez. Éppen e többrétegűség miatt nem szerencsés a generalizált etnikum-fogalom, mert ez nem reflektál a *belső megélés* és a *külső észlelés* közötti dinamikára (SCHULZE, W. 2008).

11.2. A Baltikum

A Baltikum etnikai térszerkezetében az 1940-ben kezdődő, majd annak második világháborút követő átalakulását követően a Szovjetunió összeomlása hozott lényeges változást. Ekkor, az 1940-es szovjet annexió következtében önálló államiságát elvesztő, három állam (Észtország, Lettország és Litvánia) újra függetlenné vált. Az 1920-as évek állapotához képest a határok csak a Vilniusi kerület esetében változtak, amely a második világháború után – már a szovjet korszak berendezkedésével párhuzamosan került a „nyugatra tolt” Lengyelországtól a Szovjetunió kötelékébe szervezett Litvániához.

A kis balti államok jelentős szerepet játszottak a Szovjetunió felbomlásában, miután a gorbacsovi glasznoszty és peresztrojka idején, már az 1980-as évek végén, ellenzéki erők által uralt Népfrontot (Lettország), illetve függetlenségi mozgalmakat alakítottak (Litvánia – Sajūdis), ezzel egyidejűleg szakítottak a még hivatalos szovjet állami szimbólumokkal, és még a Szovjetunió 1991 decemberi megszűnése előtt kimondták szuverenitásukat – egyelőre még a Szovjetunióon belül. Jóllehet ezt még a nemzetközi politikai erők nem ismerték el, de ez már lényegében az önálló állam megteremtésének politikai céljaként fogható föl (KEMÉNY L. 2017).

A világ által is elismert önállóság, szinte első pillanatától a lakosság etnikai összetételének megváltozását eredményező folyamatok indultak meg. Ennek első jele, hogy a politikai rendszer összeomlása következtében az orosz anyanyelvűek elvesztették kivételes pozíciójukat. A politikai változások indukálta gazdasági összeomlás legelőször azokat az ágazatokat érintette, amelyek a városokban koncentráálódtak és túlnyomó részt az 1950-es évektől folyamatosan bevándorolt orosz anyanyelvű lakosságot foglalkoztatták. Az orosz anyanyelvűek hirtelen a politikai és gazdasági centrumból nemcsak hogy a perifériára kerültek, de – főleg Lettországból és Észtországból – a szigorú és diszkriminatív állampolgársági törvények miatt egy időre hontalanná is váltak. A balti országok Európai Unió csatlakozását is lassító törvény értelmében az „új”, önálló államnak csak azok lehettek állampolgárai, akiknek a felmenői már az 1940-ben bekövetkező szovjet annexió előtt is az ország területén éltek és beszélték az új államnyelvet. Ez a két kritérium nyilvánvalóan a baltikumi orosz, de az ukrán és belarusz anyanyelvű lakosság döntő többségére sem állt fenn. Az oroszok erőteljes kivándorlása az 1990-es évektől folyamatosan e fenti események eredményeként ragadható meg (STADELBAUER, J. 1999).

A három keleti szláv csoport száma csaknem 600 ezer fővel csökkent a balti országokban a rendszerváltozást követő évtizedekben. Arról nincsenek adatok, hogy közülük hány főt érintett az elvándorlás, de több forrás szerint számuk 100 ezresre tehető (Mežs, I. et al. 1994), célpontjuk pedig az egykori kibocsájtó területeik, az orosz etnikai törzsterületek voltak. Körükben is megfigyelhető a természetes népmozgalmi folyamatok kedvezőtlenre fordulása, csakúgy, mint a lutheránus vallású, államalkotó észtek és lettek körében. A katolikus litvánok természetes fogyása később, nagyjából az ezredforduló környékén vált intenzívebbé (STADELBAUER, J. 1999). E folyamatok jelentékeny arányeltolódásokat is okoztak. Az oroszok aránya látványosan visszaesett, a többi kisebbség esetében az arányszámok inkább stagnáltak, míg a tituláris csoportok aránya növekedést mutatott. A folyamatokat, illetve azok térbeli konzekvenciáit térképen is követhetjük (36. ábra).

A három balti állam közül *Lettországban* volt ekkor a legnagyobb az orosz anyanyelvűek aránya, jóllehet a Szovjetunió összeomlása óta folyamatos csökkenést mutat. Ugyanezen

időszakban a lettek aránya folyamatosan emelkedett. A 2011-es népszámlálási adatok szerint – hosszú idő óta először – Lettország fővárosában, Rigában is megelőzte az orosz anyanyelvűeket a lett lakosság számaránya (lett: 46%, orosz: 40%). A lettországi oroszok esetében nem figyelhetünk meg oly mértékű területi koncentrációt, mint Észtország vagy akár Litvánia esetében. Az orosz lakosság mellett az országban lengyel kisebbség is található a délkeleti országrész központja, Daugavpils környékén (BOTTLIK Zs. 2013).

Bár *Észtországban* az észtek száma csökkent 1989 óta, ugyanakkor arányuk 2011-ben már majdnem elérte a 70%-ot. Az orosz lakosság jelentős koncentrációt mutatott, akik leginkább az Oroszországgal határos Ida-Viru körzetben, illetve a fővárosban, Tallinnban éltek. Az orosz határ mentén fekvő régióban abszolút többségben voltak (71%), míg a főváros lakosságának csaknem 30%-át tették ki. Országos arányuk az 1990-es években jelentős mértékben csökkent (30%-ról 25%-ra), ugyanakkor Ida-Viru körzetben enyhe növekedést mutatott.

Már *Litvánia* területén, a lengyel lakosság aránya jelentős; Šalčininkai rajonban abszolút többségben (79,4%) voltak. Arányuk a litván fővárosban, Vilniusban is 16%, aminek történelmi okairól a disszertáció korábbi fejezeteiben már szoltunk. A Litvániában élő orosz anyanyelvűek száma és aránya jóval kisebb volt, mint a másik két balti államban (5,8%), ugyanakkor az ország legnagyobb lélekszámú kisebbségi csoportját a lengyelek adták: 6,58%. Az 1991 óta lezajlott népszámlások adatai az ország etnikai homogenitását mutatják, mert a litvánok részaránya az összlakosságból 2011-ben, több mint 84%. A nemzeti kisebbségek területi koncentrációja azonban még az észtországinál is jelentősebb, mindez ráadásul a főváros környékén jelentős, ez további információt ad az ország etnikai földrajzi viszonyairól.

A három balti állam etnikai térszerkezetében az orosz lakosság részarányának csökkenése mellett a kisebbségek területi koncentrációja is hasonló mintázatot mutatott. A nemzeti kisebbségek mindhárom országban nagyobb számban koncentrálódtak a fővárosokban, illetve a fontosabb gazdasági központként működő kikötőkben (például Riga, Tallinn, Ventspils, Liepāja vagy Klaipėda). A területi koncentráció leginkább a határ menti térségekben a korábbi orosz, belarusz etnikai kontaktzónákban jellemző. Az etnikai diverzitás azonban különbségeket is mutat. Míg Litvánia és Észtország területének jelentős része etnikailag homogénnek volt tekinthető, ugyanakkor Lettországban a többség és a kisebbség együttélése, (lényegében keveredése) elég jelentős, sőt, egy-egy rajonban az aktuális többséget éppen a kisebbségi csoport alkotta. A sokkal homogénebb képet mutató Észtországban és Litvániában a kiterjedt területekre az etnikai tér homogenitása jellemző, amelyet csak helyenként tarkítanak ún. „multietnikus enklávék” (Észtországban Ida-Viru körzet, Litvániában pedig Vilnius és tágabb környéke). Ugyanakkor Lettország délkeleti részének, valamint Kelet-Litvániában megfigyelhető balti-szláv kontaktzónának az etnikai diverzitása kiemelkedő és környezetétől látványosan más mintázatot mutat (NÉMETH Á. 2014).

Összességében elmondható, hogy a balti államok fordultak a legnagyobbat a köztes-európai országok között a Szovjetunió összeomlását követő rendszerváltás után. A szovjet tagköztársasági státuszból, valamint a szovjet társadalmi struktúrák béklyóiból, történelmi távlatokban vizsgálva, gyorsan kiszakadtak és közeledtek az európai gazdasági és politikai integrációhoz (Európai Unió tagság, Schengeni- és Euro övezet), lettek az Egyesült Államok vezette katonai szövetség, a NATO tagjai. Az ezzel járó folyamatok pedig jól láthatóan átforgalmazták a lakosság etnikai összetételét és a térség etnikai térszerkezetét is.

11.3. Kelet és nyugat között: posztkolonialista hatások a nemzeti identitásra (Belarusz, Moldova, Ukrajna)

A Szovjetunió nyugati részén a rendszerváltást követően legnagyobb fordulatot mutató kis balti államok után az egykori Szovjetunió további három egykori tagköztársasága nyerte

el függetlenségét (Belarusz, Moldova és Ukrajna). Már a korábbi fejezetekből is kiderült, hogy a köztes- és kelet-európai tér pufferezónájában létező három ország lakóinak identitása több rétegű. Ennek külső okai leginkább, a bizonytalan állami keretek által meghatározott mindenkori geopolitikai helyzet mellett, a területre aspiráló közép- később nagyhatalmak integrációs hatásának gyengesége. A belső okok között pedig a kulturális periféria-, átmeneti zóna-helyzet említendő meg, amit a keleti- és nyugati kereszténység ütközőzónája, illetve nyelvileg a dialektális kontinuum ténye jellemzett.

A szovjet tagköztársasági helyzet lényegében konszolidálta az államiságra irányuló korábbi igényeket, ugyanakkor az önálló államiság felvetette a társadalomban megfigyelhető, az identitást érintő bizonytalanságokat. Ezekre a kihívásokra a politikai változásokat megragadni szándékozó, a gazdasági átmenet nehézségeivel küzdő hatalmi elit sokszor drasztikus válaszokat adott, amely egyre jobban kiélezte a különböző identitáskonstrukciók közötti ellentéteket. A lakosság etnikai összetételét, nyelvi preferenciáiból adódó identitáskeresését, valamint ennek területiségét leginkább a többségi társadalom orosz lakossághoz, az orosz/szovjet hatalomhoz való viszonya, valamint az oroszoktól való kulturális, esetleg nyelvi távolság határozta meg. Ezek az attitűdök erősítették a saját nyelvi, kulturális különbségeinek hangsúlyozását, illetve határozták meg az orosz anyanyelvűek elvándorlását, esetleg akkulturációját, amik Oroszország interakcióit is befolyásolták. A továbbiakban Ukrajna, Belarusz és Moldova 2010 körüli, oblaszty, illetve rajon szintű etnikai adatait elemzem a leglényegesebb folyamatokra koncentrálni.

Ukrajnában az utolsó népszámlálás, amelyet elemezhetünk, 2001-ben zajlott le. Ennek alapján az államalkotó ukránok (37,5 millió fő) az összlakosság 77,8%-át tették ki, míg a legnagyobb kisebbségnek számító oroszok (8,3 millió fő) a 17,3%-át. Ez utóbbi csoport a Krími Autonóm Köztársaságban abszolút többséget alkotott (58,3%); ezzel egyidejűleg csak itt nem érték el az ukránok az 50%-ot (37. ábra). Az oroszok a lakosság 20%-át további öt oblasztyban haladták meg, amely területegységek az ország keleti és, déli régióiban találhatóak meg, az egykori „Novaja Rosszija” területén (Luhanszk (39,0%), Doneck (38,2%), Harkiv (25,6%), Zaporizzsja (24,7%), Odesza (20,7%) oblasztyokban). Ezzel szemben a nyugati területegységekben arányuk több esetben a 3%-ot sem éri el.

Az oroszok mellett az egyéb kisebbségek csak négy területen (Csernyivci – moldávok/románok (19%); Krím – tatárok (12,5%); Kárpátalja – magyarok (12,1%); Odesza – bolgárok (6,1%), moldávok/románok (5,1%) haladják meg az összlakosság 10%-át. Ezekben a területegységekben néhol a népesség többséget adják, de alapvetően nem befolyásolják az ország etnikai földrajzi képét (BOCHKOVSKA, A. – KOCIS K. – RUDENKO, L. 2008).

Az orosz–ukrán etnikai határ nem választja el a két etnikai területet élesen. Ennek oka részben a két csoport nyelvének hasonlósága, a korábbi időszakokban jellemző orosz kulturális hegemonia és az orosz nyelv erős pozíciója a Szovjetunió összeomlásáig, illetve a már korábban bemutatott történelmi szituációban megragadható nagyfokú keveredés is. Az oroszok aránya keleti-, délkeleti irányban fokozatosan növekszik, legfőképpen az ipari térségekben, illetve a nagyobb városokban éltek. Az ukrán városokban az ország területén szinte mindenhol jelen voltak – a nyugati területeken 5-8%-os, míg keleten magasabb, mintegy 25-40%-os arányban. A Donecki oblasztyban és a Krím-félszigeten a városok túlnyomó többsége orosz volt, ugyanakkor a vidéki Ukrajnának csupán a sztyepp övezetében éltek. Ezen a területen arányuk egyes rajonokban akár a 30%-ot is elérhette (HARAN, A. 2002; KHMELKO, V. – WILSON, A. 1998, WILSON, A. 1998)

Az Ukrán társadalmi jelenségek területi konzekvenciáját bemutató, csaknem összes térképen látható kettősségnek e fenti kép csupán egy eleme. Az Uman-Harkiv vonal által meghatározott kettősség okai között a különböző történelmi pályák által meghatározott eltérő utakat, a térségek központi hatalomhoz való mindenkori viszonyát, valamint az

eltérő helyzeti energiákat kell megemlíteni. Az orosz etnikum aránya ugyanakkor főként az asszimiláció és az elvándorlás miatt folyamatosan csökkent (1989-2001 között 5% ponttal). Az asszimilációban leginkább a vegyes házasságból származó billegő identitásúak elukránosodása játszotta a legfőbb szerepet (BOCHKOVSKA, A. – KOCIS K. – RUDENKO, L. 2008).

A köztes-európai térben a nemzeti identitás egyik legfontosabb attribútuma az anyanyelv. Ez a keleti szláv nyelvet beszélők esetében, a kelet-európai síkság nyelvjárási kontinuumában nem feltétlenül figyelhető meg, ezért szólni kell az ukrán és orosz nyelvhasználat háttéréről is. Ugyanis ha megvizsgáljuk az anyanyelvi adatokat, azt tapasztaljuk, hogy jóval magasabb az orosz nyelvet anyanyelvként megadó lakosok száma, mint akik magukat orosz nemzetiségűnek vallották. A különbségek mögött leginkább az a tény húzódik, hogy ukrán nemzetiségűket megvallók 14,8%-a az orosz adta meg anyanyelvet tudakoló kérdésre. Ez az arány a városlakók esetében magasabb (22%), mint a vidéki térségekben élők között (3%). Ahogy a térképünkön is látható bizonyos helyeken (Luhanszki vagy éppen Donecki oblasztyban) még magasabb, akár 50-60% is volt.

Bár Ukrajnában a hivatalos államnyelv az ukrán (CONSTITUTION...1996, LAW...1989), ugyanakkor alig növekedett 1989 és 2001 között az ukrán anyanyelvű lakosság. Az etnikai arány majd kétszer nagyobb növekedést mutatott ugyanekkor. Az ukrán nyelv államnyelvi státuszát gyengítette a 2012-ben elfogadott nyelvtörvény is (LAW...2013). A szélsőséges nacionalista nézeteket vallók szerint probléma a nyelvtörvény által a nemzeti kisebbségek nyelveinek biztosított ún. „regionális nyelvi” állapot, illetve ennek kapcsán azok a jogosítványok, amelyeket az ukrán nyelv társadalomban elfoglalt helyzete aláásásaként, sőt egyenesen a nyelvi ruszifikáció újkori megjelenésének értelmeztek (KARÁCSONYI D. 2007).

Az orosz anyanyelvként 14,3 millió fő (29,6%) adta meg, míg az ukránt 32,6 millió fő (67%). A már említett Uman-Harkiv vonaltól keletre a lakosság többsége tekinthető az adatok alapján orosz ajkúnak. Az adatok alapján a Donyec-medence, az Azovi-tenger partvidéke, valamint a Krím lakosságának még ennél is nagyobb aránya (75%) orosz anyanyelvű. Az orosz nyelvhasználat, így az orosz anyanyelvűek jelenléte a keleti oblasztyokban szinte kizárólag csak a nagyvárosokra koncentrálódott, amelyek népessége messze kiemelkedik a környező, főként ukrán nyelvű, ritkán lakott vidéki területekből. A keleti térségekben tehát az orosz nyelvű nagyváros áll szemben az ukrán nyelvű vidékkel, míg az ország nyugati felében zömmel csak a nagyvárosokban élő orosz kisebbség beszéli az orosz anyanyelvként (KAPPELER, A. 2022). Megállapítható az is, hogy az ukrán nyelv ritkábban használatos a déli- és a keleti régiókban.

Ugyanakkor 1991 után számos orosz nyelvet használó, nem orosz és nem ukrán származású lakos az ukránt adta meg anyanyelvként. Ez már csak azért is érdekes, mert többségük gyakorlatilag a mindennapi kommunikációban az orosz használta (BOCHKOVSKA, A. – KOCIS K. – RUDENKO, L. 2008). Az orosz nyelvűek által uralt régiókban (Krím, Donecki és Luhanszki oblasztyban) pedig az ukrán anyanyelvűek arányának folyamatos csökkenése figyelhető meg.

E fenti nyelvi viszonyokat tovább bonyolítja a két, egyébként a felületes szemlélő számára is látható módon hasonló nyelv a mindennapi életben különböző mértékű kevert használata. E keverék nyelv, a szurzsik elterjedtsége főleg a nagyvárosi régióktól távolabb eső kis- és középvárosokban terjedt el (BERNSAND, N. 2001, BILANIUK, L. 1997). E nyelvváltozat presztízse – köztes helyzete miatt – alacsony. E nyelvvariációt használókat lenézik, általában alacsony iskolázottságúnak, műveletlennek tartják őket, vélhetően a bizonytalan identitásuk miatt (BILANIUK, L. 2004). Első nyelvként használójuk arányát az országban 10-15%-ra teszi a szakirodalom (KHMELKO, V. Y. 2004).

Belarusz etnikai térszerkezetét a 2009-es népszámlálás nemzetiségi adatai alapján mutatom be alább (38. ábra). Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az ország nem homogén

nemzetállam, mivel a mintegy 9,5 millió lakos csupán 83%-a tartozott ekkor az államalkotó belaruszok csoportjába. A legnagyobb etnikai kisebbséget a csaknem 0,8 milliós lélekszámú oroszok adták, akik az összlakosság 8,2%-át tették ki. Rajtuk kívül számottevő lengyel (294 256 fő; 3,2%) és ukrán (157 871 fő; 1,6%) csoportot is találunk ekkor az országban. Alig valamivel több mint 300 ezren pedig az egyéb kategóriába sorolták magukat (3,2%).

Az etnikai térszerkezetről továbbra is elmondható, hogy az oroszok a nagyobb városokban, a lengyelek a korábbi Lengyelországhoz tartozott, a lengyel kultúra által korábban is erősen érintett nyugati területeken, az ukránok (a nagyobb városok mellett) az ország délnyugati csücskében, a Breszti körzetben koncentráálódtak (38. ábra). Az orosz lakosság eloszlása viszonylag egyenletes, az ország 19 rajonjában haladták meg a lakosság 10%-át, amelyekből 7, egy város által kijelölt, vagy városok által dominált járás. Legnagyobb, 15 ezer főt is meghaladó közösségeik kivétel nélkül városokban figyelhetők meg. Az ukránok a Breszti körzetben, főleg annak két járásban koncentráálódtak, ahol arányuk a 7%-ot is meghaladta ekkor (Kamieniec 7,4%; Malaryta 7,2%), de jelentős a számuk a körzetek székvárosaiban, ahol kettőben (Brest, Homiel) számuk több mint 10 ezer fő. Ugyanakkor elmondható, hogy e két kisebbségi csoport egyetlen egy kisebb szubnacionális területen sem tette ki a helyi lakosság abszolút többségét.

Ezeztől alapvetően tért el az országban élő, a rendszerváltás óta fokozódó identitással bíró lengyelek etnikai földrajzi sajátossága (IWANOW, N. 1994; BOTTLIK Zs. 2013). A kisebbségek közül a lengyelek koncentrációja, csaknem összefüggő településterületet alkotva, a legnagyobb volt a két világháború között Lengyelországhoz tartozó területeken, a Hrodna-i körzetben (EBERHARD, P. 2001). A 13 körzet közül, ahol számarányuk meghaladta a 10%-ot, csupán egy található a Breszti és egy a Polack-i körzetben. Koncentrációjuk különösen a litván határ mentén, a másik oldalon is nagyjából összefüggő lengyel területhez tapadó két járásban volt a legnagyobb. A Voranava-i rajonban abszolút (80%), míg a Ščučyn-iban relatív többséget alkottak.

A magukat nem a fenti négy kategóriába sorolók közül első helyen kell megemlíteni a 12 ezer főt számláló zsidóságot, akik a 15. századtól éltek már ezen a területen. Mellettük jelentős még a cigányok (7 079 fő), illetve a németek (2 474 fő) száma is. A többiek közül kiemelkedtek az egykori szovjet térségekből származó, többnyire már többedik generáció óta itt élők. A Belarusz szomszédságában levő etnikumok kisebb közösségei mellett (litvánok 5 087 fő; moldávok 3 465 fő; lettek 1 549 fő) jelentősebbek a távolabbi sztyeppe (tatárok 7 316 fő; csuvasok 1 277 fő), kaukázusi (örmények 8 512 fő; azeriek 5 567 fő; grúzok 2 400 fő) vagy közép-ázsiai (türkmének 2 685 fő; üzbégek 1 593 fő; kazakok 1 355 fő) térségekből származók. Mellettük nem túl nagy kínai (1 642) és arab (1 330 fő) közösségek is színesítik az ország etnikai összetételét.

Moldovában a rendszerváltás után 2004-ben szerveztek népszámlálást, amely Transznyisztriában is lezajlott. Ez alapján megállapítható, hogy az 1990-es évek viszontagságos politikai és gazdasági szituációja miatt a népesség addigi töretlen növekedése megállt, és az összlakosság az 1989-es adatokhoz képest, főként az orosz és ukrán lakosság elvándorlása miatt, jelentős csökkenést mutatott. A lakosság túlnyomó többsége (69%) ekkor is moldáv volt. A két jelentősebb kisebbség az ukránok és az oroszok aránya pedig 10% körüli volt. A gagauzok az összlakosság 4%-át, a bolgárok pedig 2%-át tették ki. Figyelemre méltó, hogy a népesség majdnem 2%-a a bizonytalan identitáskonstrukciók ellenére románnak mondta magát. A fenti népcsoportok területi elhelyezkedésében a rendszerváltás nem hozott igazán változást, a lakosság továbbra is a történelmileg meghatározott etnikai térszerkezetet mutatja (39. ábra).

Ha a 2004-ben nem moldávok arányát vizsgáljuk, megállapíthatjuk az 1990-es évek konfliktusainak etnikai hátterét is; egyrészt kirajzolódik az ország déli részén koncentráló

– időközben autonómiát élvező – gagauzok, illetve a budzsáki bolgárok Moldovába átnyúló településterülete, másrészt pedig hangsúlyozza a transznisztriai terület lakosságának erőteljesen ukrán, illetve orosz dominanciáját. De az ország északi rajonjaiban is sok helyen a tömbösödés jeleit mutatják az ukrán többségű községek (KÖSZEGI M. 2016).

A legújabb, 2014-es adatok (amelyek etnikai bontásban Transznisztriaira sajnos nem állnak rendelkezésre), az etnikai térszerkezetben lezajlott lassú változás mellett, a lakosság további drasztikus csökkenését mutatják, leginkább a szakadár, egyetlen ENSZ tagállam által sem elismert transznisztriai, valamint Moldova nagyobb városokkal rendelkező területein. Ez utóbbi térségekből tovább folytatódott az orosz és ukrán lakosság elvándorlása, amelyet a hátrányos gazdasági helyzet mellett az is segített, hogy a Moldovai Köztársaság lakossága, kihasználva a sajátos (kül)politikai szituációt, akár több ország állampolgárságát is felvehette (SCHORKOWITZ, D. 2010). 2011-ben csaknem félmillió nem moldáv (bolgár, orosz, román, ukrán) útlevelel rendelkeztek a Moldova területén élők. Ugyanakkor a rurális területek moldáv lakosságának csökkenése ebben az időszakban kevésbé volt látványos.

Az 1990-es évek társadalmi és gazdasági válsága a moldovai román nyelvű társadalomban is szakadáshoz vezetett. Ahogy minden volt szocialista országban, a rendszerváltás eufóriájának elmúltával más törésvonalak is kiéleződtek. Moldovában a Romániával való egyesülés napirendről történő lekerülése is leginkább annak volt köszönhető, hogy a társadalom, a belső problémái felé fordulva más jellegű, a szovjet korszak relatív nyugalmit ígérő politikai erőknél szavazott bizalmat az 1990-es évek közepén.

Ez eredményezte azt a folyamatot, hogy a hatalom régi-új birtokosai a nemzeti ideológia területén is változások következtek be. A legfőbb kérdés az volt, hogy az országban élő keleti újlatin nyelvűek románok vagy moldávok? Az új hatalom képviselői visszanyúltak a „moldovánizmus”-hoz, igaz már nem annak szovjet értelmezéséhez. Ez leginkább a pozíciók újragondolását jelentette. A Romániával való egységről lemondva a kisebbségek megnyugtatója mellett a vidéki lakosság mobilizálása is cél volt. Ennek pontjai többek között a nyelvi önállóság hangsúlyozása, a moldáv állam kontinuitása és a többnemzetiségű lakosság tényének kiemelése (ZABARA, D. A. 2013).

Ezzel szemben megmaradt más csoportoknak („románisták”) a román kultúrával közös pontok követelésének igénye is. Ez a folyamat a 2014-es adatokból is látszik, amennyiben jelentős a magukat moldáv nemzetiségűnek vallók aránya, akik ezzel párhuzamosan anyanyelvüként a románt (vagy az orosz) adták meg. Az ilyen identifikációval rendelkező, főleg Chişinăuban és környékén, valamint közvetlenül a Romániával közös határ mentén élők azok, akik többek között más jellegű nyelvpolitikát is szeretnének. A két, etnikai-politikai identitásában különböző, politikailag egyszersmind konkuráló áramlat kizárja egymást, amely a társadalom identitásváltozásának, illetve a politikai stratégiák kialakításának köszönhető. A régi rendszerhez jobban kötődő gárda és a nacionalista nomenklátúra szembenállása fejeződik ki ebben (VAN MEURS, W. 2003).

Jóllehet, a fenti folyamatok Moldovában az orosz nyelv helyzetére negatív hatással bírnak, az orosz nyelvhasználat azonban továbbra is elsődleges a gagauz és bolgár kisebbség körében, valamint a városi orosz és a szintén a nagyobb városok, illetve az ország északi részében koncentrálódó ukrán lakosság körében. Emellett az orosz anyanyelvűek és az orosz a mindennapi életben használók egymáshoz viszonyított arányát vizsgálva kitűnik, hogy e viszonylag jól körülhatárolható csoportokon kívül a főváros tágabb környezetének sok községében a lakosság egy jelentős része szintén az orosz részéti előnyben a mindennapi kommunikációja során. Jó okunk van feltételezni, hogy az itt élő, magukat moldáv nemzetiségűnek és/vagy román anyanyelvűnek mondók nyelvhasználatában egyéb dimenziók tükröződnek. Ez következhet a régi szovjet rendszer irányába fennálló nosztalgiából eredeztethető, az ország jelenlegi politikai törésvonalát is meghatározó

tényezőből, amely az egyén szintjén így manifesztálódik. De az etnikailag vegyes, nyelvhasználatában az orosz dominálta főváros közelségéből adódó szükségszerűségként is felfogható. Ennek feltárása további, elsősorban terepi kutatásokon alapuló szociológiai felmérés alapján lenne lehetséges.

11.4. *A megkésett nacionalizmus árnyékában*

A két, 19. században meghódított/kolonializált térségében, a *Kaukázus-vidéken*, illetve (*Szovjet*) *Közép-Ázsiában*, bár eltérő mértékben, de alapvetően új helyzetet teremtett a Szovjetunió összeomlása (METVEEVA, A. – PÖRZGEN, G. 2007). Az előbbi térségben a 21. század elején meghatározó a viszonylag kis területen sűrűsödő, nagyfokú nyelvi és kulturális heterogenitás, az entitások esetében a mindenkor hatalomhoz való eltérő viszonyrendszer, valamint a szovjetek által kínált állami keretek adta önálló politikai mozgástér. Míg utóbbi területen a hatalomnak az etnikai öndefiníciók 20. századi szovjetizálása lényeges (BALDAUF, I. 2007), amely sok esetben szemben állt az etnicitás helyi attribútumaival. Ezek ellentmondásai pedig, amellet, hogy már 1989-től – főleg a Kaukázusban – számtalan fegyveres konfliktust is okoztak, a mai napig döntőek a térség etnikai térszerkezetében. Meg kell említeni a külső tényezőket is, amelyek a Szovjetunió visszahúzódásával elkezdett geopolitikai vákuum betöltésére, és a térségekben található ásványkincsek világgazdaságba történő becsatornázására törekedtek, ezáltal indirekt módon az új nemzetállamok politikai elitjének a helyi etnikai konstrukciókhoz való viszonyát is meghatározták (GEYER, D. 1998).

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezek a területek kulturálisan az iszlám világ felé tekintenek, jóllehet annak periferiái. A kapcsolatok egyre intenzívebbé válnak melynek során a helyi közösségek identitásában – ahogy a történeti áttekintésből láthattuk – egyre jelentősebb szerepet játszik. Sőt egyes helyeken a geopolitikai vákuumot kitöltendő külső hatalmak ezáltal a politikát is szeretnék meghatározni (MALAŠENKO, A – BENTLIN, B. 2002; WARKOTSCH, A. 2004).

Közép-Ázsia, a maga majd 4 millió km²-es jelenlegi területével mindig valami átmeneti, tranzit terület volt. Emellett a térség társadalmában a mobilitás, a csere volt a meghatározó, így ebben a nomád hagyományok is (mozgás, transzregionális mozgás) megjelennek a modern időszakban. Itt a külső határok nagyhatalmi interakciók révén jöttek létre. Az új helyzetben eme átmenetiség újra-élése, valamint 1991-től a világkereskedelemben újra bekapcsolódás került a középpontba (HALBACH, U. 2007). Ezzel párhuzamosan a szovjetektől kapott identitás megerősítése, esetlegesen újradefiniálása is kérdés volt. A térségben a késői nemzetállamok kialakulása, illetve a szovjet időszakban történő kialakítása miatt fontos a szovjet rendszer kulturális öröksége is, amely bizonyos szempontokból posztkolonialista vonásokat is mutatott (FISCHER-TINÉ, H. 2010; ZIAI, A. 2012).

A mai felosztás a szovjet határhúzás és nemzetiségi politika következménye, amelynek folyamata alakítja a 20. században az entitásokat. A megváltozott térkonceptiók miatt a térségre vonatkoztatott fogalmak is megkérdőjeleződtek, nemcsak a megváltozott geopolitikai helyzet miatt, hanem mert ez is erősítheti az együvé tartozást, ugyanakkor kiemelheti a különbségeket is (EPKENHANS, T. 2012). A politikai-, gazdasági- és történeti diskurzusban a területi és jelentéstani leválasztása Kazahsztánnak a déli területekről azért sikerült, mert már a cári időszakban is elvált egymástól a két térség. Az erősebb koherenciára csak a rendszerváltás után erősödött az igény, amelyben leginkább nyilván a kazak szempont érvényesült. 1993-tól fogadta el az öt ország vezetője, hogy a térséget ettől kezdve Közép-Ázsiának titulálják, ugyanakkor az egység megmaradt szemantikai szinten (LARUELLE, M. – PASSET E. 2007). Tádzsikisztán polgárháborúba süllyedt (EPKENHAUS, T. 2016), míg Üzbegisztán sajátos pályára lépett; Türkmenisztán izolációba burkolózott, a további két állam (Kazahsztán, Kirgízia) pedig megpróbált nyitni a világ felé (GRÄVIGHOLT, J. 2007). E

különböző pályákat az a tény is erősítette, hogy a korábban átjárható, belső szovjet határok ekkortól inkább barrierékké váltak.

A *Kaukázus-vidék* az előbb tárgyalt térséggel ellentétben egy jóval kisebb (az itt található 10 politikai entitás még a 300 ezer km²-es nagyságot sem éri el), inkább periféria helyzetű terület volt, amelyet természetföldrajzilag egy nagy magasságú, több ezer km hosszúságú, nehezen átjárható, nehezen megközelíthető kisebb régiókból álló hegység határoz meg. A világszinten is rendkívüli etnikai sokszínűség már történelmileg is meghatározott törésvonalakat okoz jelenleg is a térségben, amelyek geopolitikai változások indukálta kiéleződése, több komoly fegyveres incidenst, háborút eredményezett az elmúlt évtizedekben (CSERVONNAJA, SZ. 1999; CORNELL, S. E. 2002). Ennek következménye a folyamatos politikai instabilitás mellett, illetve ennek közvetlen hatásaként a lakosságszám nagymértékű visszaesése, az orosz lakosság eltűnése és az etnikai térszerkezetben bekövetkező homogenizáció, illetve ezek eredőjeként megfigyelhető arányeltolódások (HALBACH, U. 1996; BRACH VON GUPPENBERG, M. 2008).

A két nagyrégiója közötti történelmi múltjában, az etnicitás eredeti attribútumai közötti különbség a Szovjetunió összeomlását követően még inkább kiéleződött, miután határuk önálló államok közötti határrá változott. Moszkva geopolitikai szempontjait tükröző, a köztudatban is egyre inkább elterjedő elnevezésük: a hegység 5000 méteres gerincének északi oldalán lévő Ciszkaukázus, illetve a másik, déli oldalán a török és iráni határig húzódó Transzkaukázus. Az előbbi Oroszország déli, még mindig heterogén etnikai összetétellel rendelkező határterülete, a maga két határterületi státusszal rendelkező régiójával (Krasznodari és Sztavropoli), illetve az Oroszországi Föderáció szubjektumai sorába tartozó hét köztársaságával (Adigeföld, Karacsáj-Cserkeszföld, Kabard-Balkárföld, Észak-Oszétia, Ingusföld, Csecsenföld és Dagesztán). Míg utóbbi három állammal (Grúzia/Georgia, Örményország, valamint Azerbajdzsán és exklávéja a Nahicseváni terület), illetve három el nem ismert politikai entitással rendelkezik (Abházia, Dél-Oszétia és Hegyi-Karabah (Arcah)).

A két térség etnikai térszerkezetét rajon szinten bemutató térképeket (40. ábra, 41. ábra) alább közöljük, míg e helyütt csak a Transzkaukázus helyzetét vesszük részletesebben górcső alá, az északi terület etnikai térszerkezetét pedig Oroszországnál, a későbbiekben elemezzük.

11.5. A több rétegű feszültséggel terhelt Transzkaukázus

A Transzkaukázus három országának etnikai földrajzi helyzetét Grúzia és Azerbajdzsán esetében rajon, Örményország esetében pedig oblaszty/tartomány szinten tudjuk elemezni a 21. század első évtizedének végi népszámlálások segítségével. Azerbajdzsánban 2009-ben, Örményországban 2011-ben, míg Grúziában 2014-ben, zajlott a generális vizsgálatom végpontját jelentő census. A térségben lévő három el nem ismert szakadár, egykori autonóm státuszt élvező térség lakosságáról is elérhetőek etnikai adatok, amelyek ha kellő távolságtartással is, de elemezhetők. Abháziaiban és Dél-Oszétiaiban orosz segítséggel, 2011-ben zajlott az adatfelvétel, a Karabahi Köztársaság lakosságának etnikai jellemzőiről pedig 2005-ből származnak adatok. Az országok lakossága a posztsovjett térségben itt a leghomogénebb, ugyanakkor a legintenzívebbek a különböző nyelvű és kulturális kötődésű csoportok közötti törésvonalak kiéleződésére adott válaszok is (BOEDER, W. 2003).

A Transzkaukázusi régió legnagyobb kiterjedésű és legnagyobb lakosságszámmal rendelkező országa a majd 9 millió főnyi lakosságú Azerbajdzsán (86 ezer km²). Az azeri népesség az etnikailag csaknem homogén lakosság 91%-át teszi ki. Az országban három 100 ezres nagyságot meghaladó kisebbségi közösség élt ekkor. A Dagesztánnal határos északi országrészben élnek a *lezgek*, akik 180 ezres közössége az összlakosság kicsivel több mint 2%-át adta ekkor. Településterületük egybefügg a határ másik oldalán folytatódó,

szintén lezgek által lakott térséggel. Öt itteni rajonban érik el a helyi lakosság legalább 10%-át, közülük egyben 90%-os az arányuk. Az 1989-es adatok szerint a még majd 400 ezres azerbajdzsáni orosz közösség 2009-re ennek 30%-ára, 120 ezresre olvadt; 90%-uk a fővárosban, Bakuban élt. A harmadik legnépesebb kisebbségi csoport a *talisoké*; számuk 112 ezer fő és az ország déli részén, főként három rajonban koncentrálódtak, ahol arányuk 7,6 és 39,5% között váltakozott.

E helyt is szólni kell az ún. Karabahi konfliktusról, amely 1988-as kiéleződése még a Szovjetunió összeomlása előtt tüzelte fel a „szovjet periférián” az etnikai ellentéteket (YAMSKOV, A. N. 1991). Ekkorra már a sokadik memorandumot fogalmazták meg az örmények az Azerbajdzsáni SZSZK-n belül autonóm területként működő Hegyi-Karabah státuszának megváltoztatásával kapcsolatban. Az 1920-as évek 95%-os örmény többségéhez képest arányuk a folyamatos elvándorlás és az azeriek magasabb természetes szaporodási rátája következtében ekkor (1989) már csak 75% volt. Az újabb indítvány benyújtásával egyidejűleg zavargások törtek ki szerte Örményországban és Azerbajdzsánban is (legismertebb a Sumgayt-i összecsapás), aminek a következtében többen életüket veszítették, ami tovább szította az ellentéteket (CORNELL, S. E. 2002; HESS, M. R. 2015). Az Örmény SZSZK-val való egyesülést célzó memorandum moszkvai elutasítása ellenére Hegyi-Karabah kikiáltotta Örményországhoz való csatlakozását, ugyanakkor a központi kormány nem tudta konszolidálni a helyzetet, ami további konfliktusokat hozott. A Szovjetunió fölbomlása alapvetően más szituációt eredményezett (GÖDEKE, H. 1997). A vitapartnerek önállóvá válása nemcsak nemzetközivé szélesítette a konfliktust, de a kivonuló Vörös Hadsereg hátrahagyott nehézfegyverei dinamizálták az erőszakot. Ennek eredményeként 1992-ben az örmény hadseregnek sikerült több azeri többségű rajonnal együtt elfoglalni az egykori autonóm területet, illetve néhány azzal szomszédos stratégiai fontos kisebb térséget, települést. A helyzet végül 1994-ben jutott nyugvópontra, amikor több sikertelen próbálkozás után orosz közvetítéssel 1994-ben fegyverszüneti megállapodást kötöttek a felek (AUCH, E-M. 2008). A konfliktus következményeként a térség etnikailag homogenizálódott és a 2005-ben lezajlott népszámlálás szerint a lakosság 99,7% örménynek vallotta magát. Ugyanakkor az azeri statisztikák a karabahi területről elűzötteket, karabahiként írták össze, így az erre a területre vonatkozó fellelhető etnikai adatok meglehetősen nagy különbségeket is mutathatnak.

A 69 ezer km²-nyi területtel bíró *Grúzia* lakóinak száma 3,7 millió fő. A három transzkaukázusi ország közül a legheterogénebb összetétellel rendelkező állam szuverenitása bomlott meg legerőteljesebben az Szovjetunió összeomlását követően, mivel három autonóm területéből kettő kiszakadt az 1990-es években. Jóllehet az adatok az államalkotó grúzokat egy kategóriába sorolják, de több szakirodalom említi a körükben még mindig kitapintható – már korábban általam is említett – nyelvi, néprajzi különbségeket is (IZLADY, M 2001). Mellettük két jelentősebb, összesen az ország lakóinak több mint 10%-át kitevő kisebbségi csoport található: az *azeriek* 233 ezres (6,2%) és az *örmények* 168 ezres (4,5%) közössége. Mindkét csoport grúziai lakóhelye szorosan kapcsolódik településterületükhöz, amelytől anyaországuk határa választja el őket. Az azeriek jelentős része (90%-uk) az ország déli határ menti térségeiben koncentrálódott ekkor. A Tbiliszitől délre fekvő Kevo-Kartli tartomány négy rajonjában alkották a lakosság abszolút többségét, de a szomszédos tartomány, Kahétia két rajonjában is jelentős, 20% fölötti volt az arányuk. Hasonló az örmények területi elhelyezkedése is. Az örmények súlypontja az azeri településterülettől nyugatra, szintén az ország déli részén volt megtalálható. Szamche-Dzsvaheti tartományban a lakosság kevéssel több mint felét teszik ki, ahol két rajonban jelenlétük a 90%-os arányszámot is meghaladja, míg további egyben a lakosság egy harmadát teszik ki. A szomszédos Kevo-Kartli tartomány nyugati részén az előbb említett rajonok szomszédságában is találunk két rajont, ahol 63 és

38%-át adják a lakosságnak. Ugyanakkor e két tartományban él az azeri örmények 60%-a. Emellett említést érdemelnek a főváros, Tbiliszi 15 ezer fős azeri és 13 ezer lelket számláló örmény közösségei is.

A grúziai lakosság etnikai térszerkezetét tárgyalva fontos megemlíteni, hogy az országterület 22%-át kitevő három, korábban autonóm státuszt élvező etnoterritóriumból kettőre – ami az összterület 18%-a – semmilyen hatást nem gyakorol a központi kormányzat, így ezek a posztszovjet térség szakadár területeként élnek a mindennapjaikat.

A szovjet időszakban Grúzián belül autonóm státuszt élvező *Abháziában* (8665 km²) 2011-ben volt népszámlálás, amely a területen mintegy 240 ezer főt talált, ami kevesebb mint fele az 1989-es lakosságszámnak. A tituláris csoportot képező, cserkeszekkel rokon *abházok*, számuk mérsékelt növekedése mellett, ekkor már abszolút többségbe kerültek (50,7%). Ennek oka leginkább az volt a vizsgált időszakban, hogy az abház-grúz fegyveres konfliktus következtében lezajlott elvándorlás a *grúzok* számát (beleértve a 3 ezer főnyi, a grúzokkal kulturális egységben lévő *mingréli* kisebbséget is) drasztikusan lecsökkentette (240 ezerről 46 ezer főre), ami szintén jelentős arányeltolódást eredményezett. Ennek folyományaként csökkent arányuk az 1989-es relatív többséget jelentő 45,7%-ról 19,2%-ra. Az országrész két déli rajonjában (Galszki, Tkvarcselszki rajon) őrizték meg dominanciájukat, ahol abszolút többségben is maradtak. Létszámában nem sokkal maradt el tőlük az *örmény* közösség, akik száma szintén jelentős csökkenést mutatott a népszámlálást megelőző évtizedekben, de arányuk néhány százalékponttal növekedett, ami ekkor 17,2%. Az országos átlagukat meghaladó arányban három rajonban éltek, melyek közül egyben abszolút, egyben pedig relatív többségben, míg egyben néhány századszázalék ponttal maradtak el az abszolút többséget jelentő értéktől. Az *oroszok* több mint 50 ezer főnyi elvándorlása szintén látványos arányvesztést jelentett 1989 óta, jóllehet arányuk még mindig több mint 9%. Ezt az értéket négy rajonban és a fővárosban, Szuhumiban is meghaladták ekkor.

A másik el nem ismert, Grúzia területéből kiszakadt országrész, *Dél-Oszétia* (3900 km²) esetében 2015-ből származó adatokat elemezhetünk. A csupán 53 ezer főnyi lakossággal rendelkező terület homogénebb, mint az előbb tárgyalt Abházia, mivel az oszétok majd 90%-át tették ki az összlakosságnak. A legnagyobb kisebbségi csoport, a 4000 főt kitevő grúz közösség 7,4%-os arányt jelent és a térség négy rajonjából egyben abszolút többséget alkotott (55%). A Grúziától történő elszakadást követő, főként az igen jelentős elvándorlásában megragadható lakosságszámváltozás, illetve arányeltolódások hasonlóak az abház esethez, jóllehet kevésbé drasztikusak (GRUSKA, U. 2008). Ennek során esett az oszétok száma csaknem a kétharmadára, (ugyanakkor arányuk az egyéb lakosság drasztikus elvándorlásának következtében 66-ról 90%-ra emelkedett), míg a grúzoké a hetedére (29-ről 7,4%-ra).

Az országban létezik még egy autonóm terület a többnyire muszlim vallású grúz nyelvű adzsárok által lakott térség, *Adzsária* (2899 km²). A másik két entitással ellentétben a grúz önállóság elnyerését követően a térség vezetője nem a kiválást fogalmazta meg politikai célként, hanem sokkal inkább a gazdasági önállóságra törekedett. Az alvilággal is jó kapcsolatokat ápoló Aslan Abasidze egyeduralkodását a Batumiban állomásozó 145. orosz lövészdandár jelenléte is segítette. A grúz központi vezetés csak Abasidze 2004-es Moszkvába menekülése után tudta megszilárdítani a terület fölötti hatalmát. A térségben etnikai megoszlást mutató adatgyűjtés nem volt, vélhetően a lakosság homogén összetétele és a grúz-adzsár törésvonalak nem etnikai súlypontja miatt nem az etnikai dimenzió okozta a legnagyobb problémát.

A történelem során szétszóratott örménység legkoncentráltabb térsége jelenleg a 29,8 ezer km² nagyságú, tengerparttal nem rendelkező *Örményország*, amely kicsivel több mint 3 millió fővel bír. Ez a leghomogénebb szovjet utódállam, ahol a tituláris örmények 98%-át

adták ekkor az ország összlakosságának. A két legjelentősebb nem örmény csoport 1989-ben az azonos, 50 ezres lélekszámmal bíró *jezidita* és *orosz* kisebbség volt. Mindkét csoport lélekszáma csökkent a 2011-es adatok tanúsága szerint. Előbbiek az országban 35 ezres közösséggel rendelkeztek és főként az ország délnyugati részében, Avamiri tartományban éltek. Ők a kurdok egy különleges, leginkább vallási hovatartozásuk alapján elkülönülő csoportja. Túlnyomó többségük a kurd nyelvet használja, és éppen ezért nehéz a Délnyugat-Ázsiában található szórványterületeiken pontos számukat megbecsülni. Az oroszok lélekszáma 12 ezres, ők leginkább a fővárosban, Jerevánban koncentrálnak. Az örményekről szólva meg kell említeni, a korábbi korszakok településterületüket ért több kataklizmájának következtében, egyes becslések szerint manapság 3-5 milliós diaszpórájukat. Ezek közül a posztszovjet térben kiemelkedik az oroszországi 1,1 milliós, a grúziai 170 ezres és a már említett Karabah hegyvidéki 150 ezres örmény közösség. Az oroszországi örmények 70% a Kaukázus-vidéken leginkább a Sztavropoli- és a Krasznodari határterületen (161 ezer, illetve 281 ezer fő), vagy az ahhoz közeli városokban él, de jelentős Moszkva (125 ezer fő) örmény lakossága is.

11.6. A feltörekvő Közép-Ázsia

A közép-ázsiai térség etnikai földrajzi helyzetének elemzését a történelmileg meghatározott két nagyobb területe alapján fogjuk az alábbiakban elvégezni. Ennek oka a nagy kiterjedése mellett, hogy a 2010 körül lezajlott népszámlálások alacsonyabb (rajon szintű) szubnacionális szintjeinek etnikai/nyelvi adatai nem érhetőek el egységesen mind az öt országról. A történelem során már jelzett eltérő pálya miatt Kazahsztán etnikai térszerkezetét rajon- és városi közigazgatási szinten, a 2009-es census alapján tudjuk elvégezni (42. ábra). Az ettől délre fekvő térségbeli országok esetében ilyen szintű széleskörű elemzéshez csak Tádzsikisztán és Kirgízia esetében voltak 2009-ből, illetve 2011-ből elérhetőek adatok. Üzbegisztán vilójet-jeinek (korábban oblaszty) adatait csak a közelmúltból és csak indirekt módon lehetett számolni/becsülni (a 2010-es évek elejéről), míg Türkmenisztán esetében csak és kizárólag országos szinten kutathattunk föl információkat 2010-ből (GLOBE, P. 2015) (43. ábra).

1991 óta a hatalmas térség lakossága 13,5 millióval növekedett (ez 27 százalékpontos változást jelent), ugyanakkor térbeli eloszlása alapvetően nem változott az utóbbi 3 évtizedben. A népesség eloszlása roppant egyenlőtlen, a legnagyobb népességkoncentrációk a Fergánai-medencében, illetve az üzbég főváros, Taskent vonzáskörzetében, valamint a Tiensan hegylábfelszínén, a vásárvonalban, főként a nagyobb városok környékén (Biskek, Almati) alakultak ki. Jelentős a népsűrűség még a folyó-völgyekben (Szir-Darja, Amu-Darja, Zeravsan) és a déli területek magas hegyeinek kisebb termékeny medencéiben, valamint az észak-kazahsztáni mezőgazdasági termelésre alkalmas térségekben is. Ezzel szemben áll a szinte egybefüggő, csapadékszegény, első lefolyástalan vidék, ahol néhány oázisvárost leszámítva alacsony népességszámú, nem ritkán lakatlan területtel találkozhatunk.

A terület kartodiagrammal bemutatott makroszintű etnikai térszerkezetének alapvonásairól a legfontosabb megállapítások a következők. Ahogy a korábbi fejezetekben szoltunk már róla, az etnonímák az első, 1897-ben lezajlott népszámlálás óta ezen a területen a kommunista időszakban alapvetően megváltoztak. A lehetséges kategóriák száma lecsökkent, illetve az időközben kialakított etnoterritóriumok (5 tagköztársaság és 2 autonóm köztársaság) tituláris népessége került kedvezményezett helyzetbe. A politikai törekvések ellenére a homogenizációs folyamatok továbbra sem eredményezték a kedvezményezett népcsoportok településterületeinek és a politikai entitások területeinek szinkronizálását. A jelentősebb népcsoportok területe is több esetben két vagy három ország területe között oszlott meg, és sokszor újra felsejlett a posztszovjet területeken is túlnyúló településterület problémája

is. Így a nem homogén nemzetállamok ténye a Szovjetunió összeomlását követően számos határvitát, a korábbi életmódból fakadó etnikai attribútumok feléledését, ezzel együtt több etnikai konfliktust eredményezett (DOBROVITS M. 2011B). Számos homogén etnikai terület mellett azonban sok helyen vegyes etnikai térségeket, kontaktzónákat találunk. Ez utóbbiak legtöbbször gazdaságilag is kiemelkedő térségek. A legnagyobb közülük a fontos mezőgazdasági körzet, az észak-kazahsztáni terület, de ilyen a legsűrűbben lakott komplex gazdasági potenciállal bíró Fergánai-medence és az Amu-Darja alsó folyásának gyapottermő vidéke is. A térség entitásaiban a névadó csoportok 1991 óta jelentősen növelték számukat és arányukat, így mindenhol jelentős többségét képezik a lakosságnak. Ezek a folyamatok leginkább a muszlim lakosság magasabb természetes szaporodásának, valamint az orosz lakosság, főként a terület déli részéről történő nagyarányú elvándorlásának köszönhető (BRAUER, B. – ESCHMENT, B. 2001).

A térség legnagyobb területű országa Kazahsztán, alacsony népsűrűségű terület. A lakosság területi eloszlása egyenlőtlen, legnagyobb a népesség koncentrációja az ország déli területén húzódó hegységek északi lábánál, de jelentős a Szir-darja völgyében és az észak-kazahsztáni sztyeppéken is, valamint a nagyobb városok környékén (VON GUMPPENBERG, M-C. 2001). Ez a kép meghatározza a lakosság 85%-át kitevő kazakok és oroszok területi elhelyezkedését is. A 2009-es népszámlálás szerint Kazahsztán 16 millió lakosának 63,1%-át kitevő, az országban államalkotó státuszban levő kazakok (10 millió fő) főként az alacsonyabb népsűrűségű vidéki térségekben és az ipari területek hinterlandjain éltek. Míg a legnagyobb kisebbséget alkotó, az összlakosság 23%-át kitevő oroszok (3,8 millió fő) a nagyobb népsűrűségű területeken koncentráálódtak. Az oroszok aránya 1989-hez képest 16 százalékpontos csökkenést mutat. Az oroszok mellett 2%-os arányszámot a Kazahsztánon túlnyúló településterületük közelében koncentráló üzbégek (455 ezer fő) és az ország területén egyenletes eloszlást mutató ukránok (333 ezer fő) értek el az adatfelvételkor. Jelentős népességszámot több más csoport is elért; ez a populáció az összlakosság 7%-át is megközelítette 2009-ben. 100 ezer főt meghaladó koncentrációt alkottak az országban az ujugrok (224 ezer fő), a sztálini korszakban, illetve a második világháború következményeként ide deportált németek (178 ezer fő) és koreaiak (100 ezer fő) is.

A 2,7 millió km²-nyi területű Kazahsztánt 17 nagyobb területegység (oblasi) mellett 3 területi jogú város (Almati, Astana, Simkent, illetve egy Oroszország által bérelt különleges jogállású terület Bajkonur) alkotja, amiken belül 39 város és 160 rajon található (42. ábra). A *kazakok* a legtöbb ilyen típusú területegységben, szám szerint 137-ben, ezek közül 26 városban, többek között a három legnépesebben is (Almati, Astana, Simkent) abszolút többségben voltak. 9 rajonban és 10 városban alkották az *oroszok* az abszolút többséget. Ezek a területegységek kivétel nélkül az ország északi területén, illetve a főváros, Astana környékén találhatók, sőt kettő, az orosz határ menti térségben, az Észak-, és Kelet-Kazahsztáni oblasi-ban egybefüggő településterületet is alkot. További 5 városban a lakosság relatív többségét teszik ki. A két legnagyobb népességgel rendelkező város (Almati, Astana) mellett 6 a szovjet ipar kiépítésének időszakában fellendülő városban érték el a 100 ezres nagyságot (Karaganda, Uszty Kamenogorszk, Pavlodar, Petropavl, Temirtau és Kostonay), ahol abszolút- vagy relatív többségben voltak. Az *ukránok* településterülete szorosan kapcsolódik az előbb tárgyalt oroszokéhoz. Leginkább az 1950-es években benépesülő északi országrész agrártérségeiben és kisebb városaiban koncentráálódtak. Abszolút többséget sehol sem értek el, legmagasabb arányszámuk két rajonban haladta meg a 20%-ot (Fjodorov rajon 27,6%; Uspen rajon 22,4%), további 45 rajonban és 7 városban arányuk 5-20% közötti volt. Legnagyobb közösségük Pavlodar városában a 17 ezres számot is meghaladta.

A második legnépesebb kisebbségi csoport az *üzbégek*, leginkább az ország déli határán a Turkesztáni-oblasi-ban, 9 terület egységben haladták meg az 5%-ot, de közülük háromban

a 20%-ot is elérték. Sayram rajonban arányuk a 60%-os volt, ami 170 ezres közösséget jelentett. De a térség fővárosában, az ország harmadik legnépesebb városában is 13,8% az arányuk, ami szintén jelentős népességgkoncentrációnak számított – 82 ezer fő. Az üzbégek mellett szólni kell a *török* kategóriába sorolt lakosságról is. Az ő településterületük szorosan kapcsolódik a hasonló nyelvet beszélő üzbégek és ujugrok településterületéhez. Arányuk a legmagasabb Merki rajonban (10,7%), további négyben (Bajzak-, Enbegsikazak-, Karaszaj- és Su-rajonokban) pedig 5-9% volt. Ezekben a terület egységekben a számuk 5-13 ezer fő között mozgott.

Hasonlóan koncentrált elhelyezkedést mutat a legalább 5%-os *ujgur* lakossággal rendelkező 5 terület egység, amelyek az ország délkeleti szegletében az Almati-oblasi-ban és az Zsitüsuszki-oblasi-ban találhatók. Koncentrációjuk a legnagyobb volt a fővárosban Almatiban (71 ezer fő), de a további négy rajonban is számuk elérte a 15 ezer főt. Kizárólag az északi országrész rurális térségében élt az adott 21 rajon lakosságának 5-7,5%-át kitevő *német* lakosság. Legmagasabb arányszámuk (9%) egy rajonban (Uspeni-rajon) volt megfigyelhető. A *koreaiak* aránya csupán a Karatal-rajonban haladta meg az 5%-ot (3967 fő; 8,3%), a fővárosban élt ekkor legnagyobb, 24 ezer főt is meghaladó közösségük, de számuk több nagyobb városban is elérte az 5 ezret (Karaganda, Kizil-orda, Simkent, Taraz).

További két csoport élt még Kazahsztánban, amelyek legalább egy alacsonyabb szubnacionális terület egységben a lakosság minimum 5%-át tették ki. A *dunganok* 51 ezer, míg a második világháború kitörését követő években az elfoglalt lengyel területekről ide telepített *lengyelek* 34 ezer lelket számláltak az országban a népszámlálás időpontjában. Előbbiek két, a kirgiz határ mentén fekvő rajonban (Kordaj-rajon 28,2% és Jambil-rajon 7,9%), míg utóbbiak három északkazahsztáni rajonban (Tajinsa-rajon 22,6%, Astrakan-rajon 5,8% és Sortandy-rajon 5,3%) éltek.

A fenti csoportok mellett több – főleg a Szovjetunióban településterülettel rendelkező – csoport került az egyéb kategóriába, akik bár jelentős létszámúak voltak, de egyetlenegy alsóbb szubnacionális szinten sem érték el a lakosság 5%-át. Közülük legjelentősebbek a tatárok (204 ezer), az azeriek (85 ezer), a beloruszok (66 ezer), a kurdok (38 ezer), a tádzsikok (36 ezer), a csecsenek (31 ezer) és a kirgizek (23 ezer) – ők mindösszesen az összlakosság 3,0 %-át tették ki ekkor. A további, egyéb kategóriába sorolt népek összlétszáma nem érte el a 20 ezret, ugyanakkor arányuk összesen 1,5% volt.

A Kazahsztántól délre fekvő 4 további közép-ázsiai ország közül a legnagyobb területű (488 ezer km²) Türkmenisztán etnikai összetételéről rendelkezésünkre álló adatok szerint (GLOBE, P. 2015), az ország lakóinak valamivel több mint a három negyede (78%) tartozott a tituláris *türkmén* csoportba. Arányuk növekedésének oka, hogy egyrészt a 1989-es szovjet népszámlálás óta számuk jelentősen növekedett, másrészt pedig a korábban 330 ezres orosz lakosság elvándorlása miatt csaknem a felére esett vissza. A korábban a legnagyobb kisebbségi csoportot jelentő *oroszok* aránya az orosz Külügyminisztérium határon túli orosz közösségekkel foglalkozó osztályának hivatalos becslése szerint legalább 3-3,5%, ami mintegy 160 ezres közösséget jelent az országban. Leginkább a fővárosban, Aşgabatban, illetve a nagyobb, még működő iparral rendelkező városokban (Türkmenabat, Daşoguz) élnek. Biztosnak tekinthető, hogy ma már a legnagyobb türkmenisztáni kisebbséget az üzbégek alkotják, egyes becslések szerint akár félmillió lélekszámuk az összlakosság valamivel több mint 9%-a. Jelentős többségük az Amu-Darja folyó mentén, az ország keleti részén, Lebap-velayat-ban él. A többi kisebbség közül meg kell említeni az ország északi határ menti, sivatagi-, félsivatagi területein élő, mintegy 138 ezer főt (2,7%) számláló *kazakokat*, továbbá az 50 ezer főt meghaladó *tatár* és *azeri* közösségeket is.

A térség harmadik legnagyobb területű országa, Üzbegisztán (447 ezer km²) rendelkezik a legnagyobb népességgel, 27,8 millió lakossal (2013). A közigazgatásilag 17 viloyat-ból,

Karakalpakisztánból és a főváros közigazgatási térségéből, Taskentből álló ország lakossága legnagyobb részt (90%) *üzbégekből* állt ekkor. A viloyat szintű becslt adatok bizonytalanok, de a jelentős üzbég többség mindenhol feltételezhető. A legnagyobb kisebbséget az országban a majd másfél milliós *tádzsik* közösség képezte (5,2%), akik az ország déli részén leginkább a tádzsik településterület szomszédságában, illetve a korábban a közép-ázsiai perzsa kultúra központjainak számító Buhara és Szamarkand városok környékén koncentrálnak. Jelentős a tádzsikok száma továbbá a Fergánai-medencében is. A 800 ezer fős orosz lakosság, jóllehet, 1989 óta az elvándorlás miatt a felére csökkent, de még így is megközelíti arányuk a 3%-ot. Külön kell szólni az ország lakosságának mintegy 6%-át tömörítő Karakalpakisztán etnikai összetételéről. A népesség jelentős része az Amu-Darja folyó egykori deltája területén tömörült. A tituláris csoportot képező *karakalpakok* aránya 35%, ezzel a relatív többséget alkotó üzbégek (38%) mögé szorultak. Mellettük említést érdemelnek a *kazakok* (12%) és *türkmének* (4%) is.

A további két, az előző országoknál lényegesebb kisebb területű állam esetében már a hivatalos népszámlálás adatai segítségével mutathatjuk be az etnikai térszerkezetet. Kirgízia (198 ezer km²) 5,3 millió lakosának 70%-a tartozott a névadó *kirgiz* népcsoporthoz. A lakosság 14,3%-a üzbég, akik leginkább a Fergánai-medence országhoz tartozó térségében, főként Os, Dzsalalabad és Uzgen városaiban, illetve az ország délkeleti szegletében, a határ mentén koncentrálnak. Arányuk a legmagasabb (44%) Os városában volt ekkor. A második legnépesebb kisebbségi csoport a több mint 400 ezer főt kitevő *oroszoké*, akiknek az aránya (7,8%) a déli közép-ázsiai országok közül itt volt a legmagasabb. Ők az ország északi részén fekvő hegységek hegylábjánál húzódó térségben, főként az itt fekvő főváros környékén éltek ekkor. Az itteni orosz településterület, amely a szomszédos Kazahsztánba is átnyúlik, bár csak helyenként mutatja a tömbösödés jeleit, még mindig jelentős orosz jelenlétre utal. A fővárosban és a környékén fekvő Csujszki oblasztban arányuk több mint 20%, de ez az érték az Issik-Kul-i oblasztban is meghaladta az 5%-ot (8%). A jelentős arányú további etnikai csoportok közül megemlíthető a *dungán* (58 ezer fő), *ujgur* (48 ezer fő) és *tádzsik* (46 ezer fő) népesség is.

A térség legkisebb országa, Tádzsikisztán területe 143 ezer km², lakóinak száma 7,5 millió fő, amely túlnyomó részt *tádzsikokból* áll (84%). A legnagyobb kisebbség az *üzbégeké* (900 ezer fő; 12,2%), akik aránya a Hegyi-Badahsán Autonóm Területen kívül minden területegységben meghaladta az 5%-ot, sőt a fővárost, Dusanbét leszámítva, a 10%-ot is. Településterületük az ország déli részén, Hatlon-viloyatban a délre futó folyók völgyeiben és az északon fekvő Sugd viloyatban, az üzbég határ mentén a tömbösödés jeleit is mutatta ekkor. A további népcsoportok közül meg kell említeni a *kirgizeket* (60 ezer fő) és az *oroszokat* (34 ezer fő), valamint a *türkméneket* (15 ezer fő) is. Külön kell szólni továbbá az ország keleti, a Pamír magas hegyláncjaival, szűk völgyekkel tagolt régiójáról, ami a Hegyi-Badahsán Autonóm Terület térsége. A történelmi Badahsan területét a 19. század végén kötött, az angol–orosz gyarmati vetélkedést lezáró békék által rögzített határ vágja ketté. Déli része Afganisztán északkeleti tartománya, míg északon a jelenlegi tádzsik autonóm tartomány fekszik, amely Tádzsikisztán területének közel felét (44%-át), lakosságának azonban csupán alig 3%-át teszi ki, és egyben számos etnikai sajátossággal is bír (SCHMIDINGER, T. 2003). Az adatok a lakosság 94%-át a tádzsik és mintegy 5%-át a kirgiz népcsoportba sorolják. Az Afganisztánban elterjedt pastu nyelvhez hasonló dialektust beszélő, a Pandzs-folyó völgyétől északra és keletre élő itteni tádzsikokat „hegyi tádzsikoknak”, vagy általánosságban „badahsaniaknak” nevezik, illetve létezik egy, a történelmi Badahsan területén élőket nemes egyszerűséggel „pamíriaknak” tituláló kifejezés is (FORGÁCS M. 2015). A hegyi tádzsikok, az itt határként is funkcionáló Pandzs-folyó jobboldali mellékfolyóinak völgyeiben élnek. A természetföldrajzi környezet által meghatározott, szétszabdalt csoportjaik között említést

érdemelnek É-ről D felé haladva: a Jazgulem-folyó völgyében élő *jazgulemek*, a Bartang-folyó völgyében a *rusanok* (illetve kisebb néprajzi csoportjaik, a *rosanok*, *bartangok*, és a *hufok*), valamint a tartományi főváros Horog környékén és a városon áthaladó folyók, a Gunt és a Shakdara völgyében élő *sugnanok* (BRUK, 1964, 2010).

Mint láttuk a térség makoregionális etnikai térszerkezetének sajátos sarokpontja volt korábban és maradt az ezredforduló után is a Fergánai medence. A 41. ábra melléktérképén a zöld vonal mutatja a medence természetföldrajzi határát. A helyzetet statisztikailag nem lehet összevetni az 1897-es állapotokkal, ugyanakkor a változásokról tehető néhány megállapítás. A bolsevik hatalom törekvése csak nagyjából sikerült. Ennek alapeleme az volt, hogy a korábban gazdasági és szociokulturális egységet mutató területet etnikai alapon kell fölosztani a keletkező tagköztársaságok között, amelyek majd keretet adnak az új típusú etnikai öndefiníciókhoz. Az egységes üzbég etnikumot sikerült létrehozni, amennyiben a más életmódot folytató, de a türk nyelv egy helyi változatát beszélők szárt kategóriája megszűnt, illetve a tagköztársaság nyelve a leírt egységes üzbég nyelv lett. Hasonló volt a helyzet a tádzsik és a kirgiz nyelv, illetve etnikai öndefiníció esetében is. Ugyanakkor az etnikai exklávék kérdése, ami a központosított szovjet kommunista vezetés időszakában nem bírt számottevő jelentőséggel, a Szovjetunió fölbomlásával kiélezte a korábbi életmódból adódó, eredetileg nem etnikai alapon szerveződött helyi társadalmak ellentéteit. A határok már élesen választották el egymástól a különböző nyelvű csoportok lakóhelyét, a kirgiz-üzbég, vagy az üzbég-tádzsik határviták pedig már nemzetközi bonyodalmakat okoztak. Ez utóbbiak pedig feszültségekkel jártak a medence síksági területén élő üzbég többség és tádzsik kisebbség esetében is. E folyamatok etnikai villongásokhoz, fegyveres összetűzésekhez vezettek, ami pedig etnikai homogenizációt okozott a térségben.

***

Az orosz etnikai tér perifériájinak nagy része 1991-től önállóvá vált. Az önállóvá vált országok vezetésének egyik fontos célja volt az új politikai entitás önállóságának, illetve annak jogosságának és az orosz/szovjet múlttal való szakításnak minden eszközzel történő hangsúlyozása. Ennek eszközei voltak egyrészt a tituláris nyelv – sokszor hirtelen, átgondolás nélkül – történő hivatalossá tétele, vagy éppen a népszámlálások etnikai statisztikái. Ez több esetben okozott a hatalmi centrumból kikerülő helyben maradt orosz nyelvű lakossággal és a moszkvai központi hatalommal szemben fegyveres konfliktusokat. Az átmeneti időszak bizonytalan helyzete miatt történő orosz nyelvűek körében megfigyelhető orosz területeket célzó migráció mellett a nem orosz lakosság elvándorlása is jelentősen befolyásolta e térségek lakosságának etnikai összetételét és az etnikai térszerkezetet is (ИПЕРАКОВА, E. M. 2013). Emellett a kulturális különbségekből fakadó természetes népmozgalmi viselkedések is rendelkeztek etnikai meghatározottsággal.

12. Oroszország etnikai jellemzői az összeomlás után (1989-2010)

Az 1991-es összeomlással ugyan nagy területeket veszít, ám még mindig a világ leghatalmasabb területű államaként egzisztáló ország etnikai földrajzi jellemzőit a dolgozat terjedelmét és koncepcionális szándékait figyelembe véve egy fejezet részeként csupán általánosságban lehet összefoglalni. A 2010-ben lezajlott oroszországi népszámlálás elemzését segíti a 46. ábra; annak jelmagyarázata (lásd melléklet iii.), illetve a lakosság etnikai összetételét tartalmazó táblázat (5. táblázat) alkalmas kiindulási pontot jelent a jelenlegi etnikai térszerkezet makroperspektivikus felvázolásához. A térképen a méretaránynak megfelelő ábrázolási minimumot elérő népcsoportok látszanak, ahol leolvasható, hogy az

etnikai térszerkezet egy bő száz év leforgása alatt alapvonalaiban nem változott. Ahogy már a cári időkben, úgy a 21. században is a gazdasági centrumokban, illetve a legfontosabb közlekedési útvonalak mentén jelennek meg leginkább orosz többségű térségek. Ez alól csupán az Urál–Volga-vidék a kivétel, ahol jelentős, kisebbségek által lakott egybefüggő térségeket találunk. Ilyen, nem orosz etnikai területek találhatók még a perifériákon, az északi (finnugorok), a szibériai (több tucat kisebb csoport) és a déli (kaukázusi népek) országrészekén is.

A mellékletben lévő egységes jelmagyarázat csillaggal jelöli nyelvi bontásban – három kivételtől eltekintve – az 5000 főnél nagyobb csoportokat, attól függetlenül, hogy rendelkeznek-e a térképen körülhatárolható területtel, vagy kisebbségi helyzetükre utaló térképi jellel. A három kivételt képező, 5000 főnél kisebb csoport (*yupik* – az *aleutokkal* együtt, valamint a *nyivhek* (*giljákok*) és a *sapszugok*) településterületének kiterjedtsége azonban lehetővé teszi ebben a méretarányban is térképen való megjelenítésüket. A jelmagyarázat csoportosításából az is kitűnik, hogy a nyelvi kategóriák adott esetben eltérő számú, illetve nagyságú csoportokat jelölnek. Az orosz népszámlálás az egészen kis lélekszámú közösségeket is megjelenítette, ezért egyes esetekben az etnikai csoportot csupán néhány fő reprezentálja. A 5. táblázatban ábécé sorrendbe állítva a 2010-es népszámlálás összes kategóriája böngészhető a publikált bontásban és részletességgel. A továbbiakban az ország középső és déli vidékein található nem orosz etnikai tömbökre és kisebbségi területekre, illetve az itt működő etnoterritóriumokra, valamint az ábrázolási minimumot az alacsony létszám és településterületük alacsony népsűrűsége miatt el nem érő szibériai- és távol-keleti területen élő népcsoportokra fókuszálunk.

12.1. Etnikai kisebbségek az ország közepén

A kelet- és délkelet-európai rendszerváltozás idején, 1989-ben, Oroszország *Volga–Káma-vidékén* létezett entitások neve „Autonóm Szocialista Szovjet Köztársaság”, majd két évvel később már „Köztársaság” néven tárgyalták újra az Orosz Föderációval való kapcsolataikat, melynek eredményeként annak alkotóelemei (szubjektumai) lettek (HEINEMANN-GRÜDER, A. 2007). Ezzel a Volga–Káma-vidék etnorégióiban élő tituláris csoportoknak a politikai mozgástere új alapokra került és ha ez nem is hasonlítható az észak-atlanti fogalmak szerinti önálló autonóm státuszhoz, a posztszovjet időszak geopolitikai realitásait figyelembe véve, a saját köztársaságon belül meghatározhatják életük alakulását és erősíthetik identitásukat (AKULOV, T. 1996).

A térség etnikai térszerkezetét, valamint a területen jelenleg létező, hat szovjet etnoterritóriumból keletkezett köztársaság lakosságának etnikai összetételét, illetve a terület egységek viszonyát a tituláris lakosság településterületéhez a 44. ábra mutatja be. A térségben mindenhol jelentős orosz lakosság jelenléte mellett a hat tituláris népcsoport alkotja a többséget. A muszlim *tatórok* és a *baskírok*, valamint az ortodox vallású *csuvasok* türk nyelvet beszélnek, míg a finnugor nyelvű, *marik*, *mordvinok* és *udmurtok* szintén az ortodox vallás követői. Kisebb-nagyobb orosz térségekkel tarkított kompakt településterület minden, a térségben élő csoport esetében kijelölhető, amelyek súlypontjai kivétel nélkül az adott köztársaságok területére esnek. Emellett jelentős összefüggő tatár és baskír etnikai területek vannak az etnoterritóriumokon kívül is. A kompakt etnikai területek kontakt zónáiban nagy kiterjedésű szórványokat is találhatunk, ezek között különösen látványosak a csuvas és mordvin többségű települések a Volga–Káma-vidék egészén.

A terület általános etnikai földrajzi helyzetéről elmondható, hogy a köztársaságok névadó lakosságának etnikai és politikai tere egyik esetben sem fedt egymást; az orosz lakosság száma és aránya lassan, de biztosan csökken; ezzel szemben a tituláris lakosság aránya növekszik. Ennek okai között elsősorban az orosz nemzetiségű társadalom természetes fogyását, kisebb mértékben elköltözését, másrészt pedig a tituláris lakosság, főként a muszlimok (tatórok,

baskírok) magasabb természetes népmozgalmi növekményét kell megemlíteni, de az alacsonyabb természetes szaporodás értéke is minden esetben kompenzálja az orosz lakosság jelentősebb csökkenését. A mordvinok és a baskírok arányváltozása a legintenzívebb a Szovjetunió összeomlása után, de jelentős a tatárok javára történő arányeltolódás is.

A legnépesebb köztársaság Baskíria (4 millió fő), ahol a zömében muszlim lakosság magasabb természetes szaporodása miatt az 1989-2010 közötti időszakban, bár csökkenő mértékben, de növekszik a lakosság száma; a köztársaság az Orosz Föderáció baskíriai jelentős többségének, 73%-ának otthona. A fennmaradó 28%-uk, főként Baskíria szomszédságában, Tatár földön, a Cseljabinszki, Orenburgi, Tyumeni területen él. Baskíria lakosságának ugyanakkor a relatív többségét alkotó oroszok (36%) után csupán 29%-át teszik ki a baskírok. A köztársaság lakosságának negyede pedig tatár, míg az egyéb lakosság (főleg csuvasok, marik, ukránok) együttes aránya is eléri a 8%-ot. Területi elhelyezkedésükről továbbra is elmondható, hogy a köztársaság keleti, hegyvidéki térségben (és a szomszédos cseljabinszki területen) alkotnak egybefüggő etnikai tömböt, míg az észak-nyugati területeken a tatárokkal alkotnak etnikai mozaikot. Etnikai súlypontjuk tágabb térségében szórvány helyzetben vannak, ugyanakkor jelentős számban élnek Kazahsztánban és Üzbegisztánban is.

A térség másik növekvő népességgel bíró része Tatár föld, a Volga–Káma-vidék második legnépesebb terület egysége (3,9 millió fő). Az éppen abszolút többségben lévő tatárok aránya 53%, de mellettük 39% az oroszok aránya is. E két csoporton kívül jelentős még a csuvasok részaránya (3,1%). Tatár földön a jelenleg Oroszországban tatárnak összeírt lakosság nem egész két ötöde (37,9%) él, ugyanakkor a tatár etnoníma kapcsán meg kell jegyezni, hogy az Orosz Föderációban a kifejezés egy több milliós csoportra értendő, amely egyes közösségei – mint a dolgozat korábbi fejezeteiben megjelent – eltérő történelmi háttérrel rendelkeznek (legnagyobb közösségeik a krími-, a volgai-, és a szibériai tatárok). A tatárok összlétszáma az 1989-et követő évtizedekben, részben a jelentős tatár kisebbséggel rendelkező térségek önállósá válása, részben pedig az asszimiláció miatt csökkent, így koncentrációjuk is növekszik. A Tatár földön, illetve a környékén, a Volga–Káma térségében élők a volgai tatárok, akik a Volgai Bulgária lakosságának leszármazottai. A szomszédos Baskíriában, de a Szaratovi-, Kujbisevi, illetve Orenburgi területeken is élnek jelentős tatár szórványok.

A harmadik legnépesebb köztársaság, Udmurt föld a vizsgált időintervallumban csökkenő lakosságszáma jóval elmarad az eddig tárgyalt két régiótól (1,5 millió fő). A terület lakosságának 60%-a orosz, ugyanakkor az udmurtok háromnegyedének otthona. Jelentős az egyéb lakosság száma és aránya, akik közül említést érdemelnek az ukrán, az azeri, illetve az örmény közösségek.

Csuvas föld lakosságszáma is meghaladja az 1 milliót (1,2 millió fő), ahol a térségben a legmagasabb a tituláris csoport aránya (65,1%). Az egyébként szintén csökkenő népességnek negyede (25,8%) orosz, az 5%-t kitevő egyéb népességből kiemelkednek az ukránok, a belaruszok és az örmények. Ugyanakkor a csuvasok csupán 56%-a lakik Csauvas földön, jóllehet a nem itt élő csuvasok nagy része elsősorban a szomszédos Tatár föld, Baskírföld, vagy a szintén a köztársasággal határos Uljanovi, illetve Szamarai körzet lakója.

A két további köztársaság, Mordvin föld (0,8 millió fő) és Mariföld (0,7 millió fő) lakosságszáma már az egy milliós nagyságot sem éri el. Mindkét köztársaságban a tituláris lakosság kisebbségbe szorult az oroszokkal szemben, Mordvin földön az oroszok abszolút (53,2%), míg Mariföldön relatív többségben vannak (45,1%). A folyamatosan csökkenő lakosságszám mellett a tituláris lakosság aránya a mariknál néhány százalékponttal elmarad az abszolút többséghez szükséges arányszámtól (44%), míg a mordvinok esetében már jelentősebb ez az érték (39%). A tatárok ezen terület egység esetében is elérik az 5%-ot.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a térségi példák jól reprezentálják az identitás megélését az európai periférián, az európai nemzetdefinícióktól eltérő pályákon. Ezeket

több tényezővel magyarázhatjuk, melyek közül kiemelendő az azt meghatározó keretektől a birodalmi törekvések, a helyi hatalmi egyensúlyok és nemzeti mozgalmak meghatározta szituáció, vagy a globális világ keretei között megélt, adott esetben változó önmeghatározás.

12.2. Oroszország etnikai puszkaporoshordója – a Ciszkaukázus térsége

A Szovjetunió összeomlása után a Kaukázus-vidék térsége két pályára került. A *Ciszkaukázus* és az itt található etnoterritóriumok Oroszország fennhatósága alatt maradtak. Ezért ennek a térségnek az etnikai jellemzőit e helyütt tárgyaljuk. A 38. ábrán az orosz népszámlálás adataiból a lakosság etnikai megoszlását rajon szinten ábrázoltuk. A térképen jelzett 31 entitás és nyolc köztársaság, valamint a két határterület további etnikai jellemzői a 6. táblázatban is tanulmányozhatók. A lakosság etnikai összetételére, és ezen keresztül az etnikai térszerkezetre, alapvetően a fegyveres konfliktusok következtében, az egész Kaukázus-vidéket érintő migrációs folyamatok és az etnikai homogenizáció nyomják rá a bélyegét (LOBOVA, L. 2002). Az arányeltolódásokat pedig, főleg a térség délkeleti részében fekvő entitásokból az orosz lakosság intenzívebb és tömeges elvándorlása, valamint a muszlim nem oroszok között megfigyelhető magas természetes szaporodás okozza (BEDFORD, S. – SOULEIMANOV, E. A. – SEUSS, R. 2015).

A Krasznodari- és Sztavropoli határterületek többnyire orosz anyanyelvű lakóinak száma jelentős (5,2 és 2,7 millió fő), de nem mondható a két terület etnikailag homogénnek. Az előbbi térségben mintegy 700 ezres, míg utóbbiban 554 ezres, magukat nem orosznak definiáló lakosság él, amely 13,5, illetve 19,9%-ot jelent. Elmondható, hogy e csoport összetétele is elég heterogén. A legnagyobb kisebbséget mindkét terület egységben az örmények jelentik, akik még az első világháborús törökök általi örmény üldöztetés következtében menekültek az Orosz cár oltalma és fennhatósága alá. Megemlíthető, hogy a Sztavropoli-határterület lakosságának majd 6%-át az egyéb (nem orosz, nem örmény) kategóriába sorolt lakosság teszi ki, főként a térség déli területein és nagyobb városaiban. A 10 ezer főt meghaladó csoportokból megemlíthetők a *darginok*, *nogajok*, *azeriek*, *karacsajok*, *csecsenek* és a *törökök*. Ebben a földrajzi térben szólni kell a térségben a legalacsonyabb népességszámmal rendelkező Kalmükföldről is. Az egykori Kalmük-pusztán is alapvetően változott meg az emberek életmódja a 20. század folyamán. Ennek eredménye, hogy a térség etnikai összetételében is az oroszok javára jelentős arányeltolódás történt. Jelenleg a lakosság még abszolút többségét alkotják a *kalmükök* (56,2%), de a városokban már egyre inkább az orosz lakosság dominanciája figyelhető meg.

A térképről megállapítható, hogy a térségben északnyugat felől, a lényegében homogén orosz etnikai terület fokozatosan több, vegyes lakosságú zónán keresztül torkollik egy nem orosz, ám roppant heterogén térszerkezettel rendelkező térségbe. Ebben az irányban az ezzel párhuzamosan növekvő súlyú muszlim lakosság jelenléte egyben a térség konfliktuspotenciálját is növelte a Szovjetunió összeomlását követő időszakban. Jóllehet, a szovjet rendszernek sikerült a vallás társadalmi szerepét háttérbe szorítani, de főleg a muszlim lakosság esetében az etnikai fragmentáció általában szemben állt a minden muszlimok közösségével, az ummával. Ennek ténye a szovjet összeomlás után a külső befolyás miatt is felerősödött.

A legnyugatibb köztársaságban, Adigeföldön az abszolút többséget kitevő oroszok aránya 61,2%, a szomszédos Karacsáj-Cserkeszföldön arányuk jóval alacsonyabb (31,4%), míg Kabard-Balkárföldön csupán 22,5%. A Kaukázus északi előterében fekvő nyolc köztársaság közül az északnyugaton lévők homogénebbek, ugyanakkor az orosz lakosság a hegységek előterében fekvő, mezőgazdaságilag előnyösebb, alacsonyabban fekvő térségekben, a völgyekben, illetve a városokban tömörül, míg a tituláris csoportok a magasabban fekvő hegyvidéki térségekben. Adigeföldön, és a szomszédságában lévő, két-két névadóval is bíró

két köztársaságban, a 19. században itt élt, kaukázusi nyelvet beszélő cserkeszek utódai, az immár külön népszámlálási kategóriába sorolt csoportjai élnek: nyugaton az *adigék*, keleten a *kabardok*, míg a két csoport településterülete között a *cserkeszek* a Kaukázus északi hegyláb felszínének lakói (PEROVIĆ, J. 2006). Településterületük ma már sehol nem alkot homogén térséget, ugyanakkor az itteni etnoterritóriumok névadói, jóllehet a két utóbbi csoport megosztva a *karacsájokkal*, illetve a *balkárokkal* van abszolút többségben saját köztársaságában. Közülük csak a legnagyobb létszámmal rendelkező kabardok vannak egymaguk abszolút többségben (490 ezer fő; 57%), az adigék 24%, míg a cserkeszek csupán 11,8%-át adják ki az összlakosságnak. Fordított a helyzet az altáji nyelvet beszélők esetében: a karacsájok 40,7%-os részarányával szemben a balkárok csupán 12%-át teszik ki etnoterritóriumuk összlakosságnak.

A hegységen átvezető egykori hadiúttól keletre fekvő köztársaságokban már egyre inkább, sőt egyértelműen a tituláris népesség dominál. A vallásilag megosztott, egyébként már a történelmi időkben is oroszbarát oszétok aránya saját köztársaságukban 64,5%, de a szomszédos Ingusföldön az ingusok már a lakosság 93%-át, míg Csecsenföldön 95,1%-át teszik ki. Az extrém homogenizáció egyértelműen az orosz lakosság elvándorlásával van összefüggésben (1959-ben még mind a két területen az oroszok relatív többségben voltak; Ingusföld: 46% és Csecsenföld: 49%), ami egyrészt a posztszovjet perifériákról általánosnak mondható jelenséggé aposztrofálható, másrészt több fegyveres konfliktus is bizonytalanná tette az oroszok itteni jelenlétét. A két, csecsen függetlenségért kirobbant orosz-csecsen háború az 1990-es években nemcsak a köztársaságban, de a környéken is bizonytalanságot okozott, így tömegek vándoroltak Oroszország belső, biztonságosabbnak vélt térségei felé. Az Ingusföldi csecsenek létszáma pedig az új évezred első évtizedében csappant meg a két ország közötti törésvonal kiéleződése következtében (HALBACH, U. 2000; 2001).

A köztársaságok között a legkeletibb helyzetben lévő és legnagyobb területű, majd 3 millió fős lakossággal rendelkező Dagesztán, ahogy a neve is sugallja nem rendelkezik egyértelműen meghatározott tituláris csoporttal. Területe a Kaukázus-vidékhez képest is roppant nagy heterogenitást mutat. Nyolc csoport is meghaladja a 100 ezres nagyságot. Közülük a legkisebb az oroszok 104 ezres közössége, amely a lakosság 3,6%-át teszi ki. A relatív többség eléréséhez a mintegy 850 ezer fős, a köztársaság nyugati, délnyugati részén többé-kevésbé kompakt településterülettel rendelkező *avar* lakosságnak még 30%-ot sem kellett elérnie, ugyanakkor a 2010-es népszámlálás több néprajzi csoportjukat is külön adja meg. Rajtuk kívül még négy, kaukázusi nyelvet beszélő csoport rendelkezik 100 ezres nagysággal. Ezek, a népességszám sorrendjében a keleten, több rajonban abszolút többséggel bíró *darginok*, a délen élő *lezgek*, a szintén délen lakó *lakok* és főként egy rajonban koncentrálódó *tabaszaranok*. A türk nyelvű *azeriek* Derbent városában, illetve környékén élnek, míg a *kumikok* a főváros, a heterogén lakossággal rendelkező Mahacskala és Derbent között, a tengerparthoz közeli rajonokban.

12.3. A ritkán lakott szibériai és távol-keleti periféria etnikai sajátosságai

A két fenti, heterogén etnikai térszerkezettel rendelkező és az oroszok által dominált térségeken kívül hatalmas területek vannak még Oroszországban, ahol az etnikai különbségek, illetve a nem orosz népesség más jellegű problémákkal találkozott a Szovjetunió fölbomlását követően. Az eddig tárgyalt nagytérségeken és etnoterritóriumokon kívül 1989-ben még létezett négy Autonóm SZSZK, öt autonóm terület és tíz nemzetiségi terület jogállása a két utóbbi kategóriában megváltozott. A Burját-, Jakut, Karél- Komi ASZSZK Köztársasággá alakult, hasonlóan, a Birobidzsani AT-t nem számítva, a további három Autonóm Területhez (Tuvai-, Hakasz-, Ojrot AT). Ugyanakkor az öt Nemzetiségi Terület a 2000-es évek első évtizedében beolvadt egy szomszédos közigazgatási egységbe és határterületi- vagy

csak egyszerűen területi státuszt kapott, amivel a korábbi tituláris csoport elvesztette különállásának és saját igazgatási lehetőségének zálogát. A maradék öt ilyen helyzetű térség pedig autonóm körzeti besorolást nyert.

A 2010-ben létező hét köztársasági rangban lévő terület összlakossága majd 3,5 millió fő, akik 59%-a orosz. Jakutföld kivételével a köztársaságokban is nagyobb számban élnek, mint a tituláris lakosság, amely csak a Tuvai Köztársaságban ér el abszolút többséget (81%) és Jakutföldön bírnak a *jakutok* relatív többséggel (49%). A többi öt köztársaságban a névadók aránya: Ojrotföldön 33%, Burjátföldön 30%, Komiföldön 23%, de Hakaszföldön már csak 12% és Karéliában is csupán 10%. Hasonló tendenciák érvényesülnek az Autonóm Körzetekben, ahol a 2,1 milliós lakosság 62%-a orosz. A névadó lakosság Csukcsföldön a legmagasabb (25%). A hatalmas területeket belakó nyenyecék, a hantik és manysik aránya etnoterritóriumukban alacsony koncentrációt mutat. Különleges etnikai helyzetben van a Birobidzsani (Zsidó) Autonóm Terület. A lakosság 90%-a orosz vagy ukrán és csupán egy százaléka zsidó, akik létszáma folyamatosan csökkent a 20. században és 2010-ben már csak 837 fő vallotta magát ezen a területen zsidónak.

Az Oroszországi Föderáció szubjektumain kívül, főleg a szibériai és távol-keleti alacsony népességgel és népsűrűséggel rendelkező területeken, további kis létszámú, nem orosz népesség élt. Az „*Oroszországi Föderáció északi-, szibériai- és távolkeleti kis létszámú népei*” kategória (a továbbiakban *Oroszországi kis népek*) 2000 óta egyben jogi kategóriát is jelent (LAW...2011). Ebbe a kategóriába, úgy lehet bekerülni, ha a csoport létszáma 50 ezer fő alatt van, tagjai tradicionális életmódot folytatnak, távol eső, periférikus térségben élnek és saját magukra, mint önálló népcsoportra tekintenek (FÖLDESI G. 2022).

2010-ben 40 ilyen népcsoport volt, akik közé mintegy 256 ezer ember sorolta magát, ami összességében alig 0,18%-a az ország összlakosságának. Ezek a közösségek egymástól kulturális, nyelvi szempontból eltérnek ugyan, de, ahogy a definícióból is látható, életmódjuk tekintetében sok hasonlóság van közöttük. Mai lakóhelyükre az elmúlt évszázadokban érkeztek, ugyanakkor az orosz kulturális és nyelvi hegemonia, főleg a 19. századtól egyre erőteljesebb mértékben veszélyeztette őket. A nemzetközi szinten védelmet kellene élvezniük, de Oroszország nem ratifikálta az ezzel kapcsolatos nemzetközi konvenciót. Ennek értelmében a számukra biztosított területen például nem lehet(ne) korlátlanul kiaknázni az ásványkincseket, vagy éppen szabályozni kell(ene) a halászattal, vadászattal kapcsolatos tevékenységeket (FÖLDESI G. 2022).

Ezen népek körében nagy a munkanélküliség, de olyan alapvető körülmények sem állnak rendelkezésükre, mint a tiszta víz, vagy a minőségi élelmiszerek. Az egészségügyi problémák miatt az átlagéletkor alacsony (STAMMLER, F – KHLIKOVSKAYA, E. 2011). Létszámuk néhány száz és 45 000 között mozog és (nemcsak összességében) az elmúlt évtizedek alatt folyamatosan csökkent. Nyelvileg három nagyobb csoportba sorolhatók. Az ország európai részének északi tájain élő, finnugor nyelvet beszélő vepszéken és lappokon, valamint a nyenyec közösség egy részén kívül három nagytérségben, az Urali-, a Szibériai- és a Távolkeleti körzetben élnek. Utóbbi két nagytérségben él 80%-uk (45. ábra).

Az Oroszországi kis népek 45%-a, és ezzel legnagyobb csoportja az altáji nyelvközség egyik nyelvét beszéli. E nyelvközség genetikai rokonságát – egy nyelvcsaládba történő osztályozását – az utóbbi évtizedekben egyre inkább vitatják a szaktudósok. A 115 459 fő, alig több mint kétharmada a nyelvcsalád mandzsu tungusz ágába sorolható nyelvet beszélő *tungusz*, míg a többiek a türk nyelvek szibériai török alcsoportjába tartozó nyelvűek. A tungusz etnonima etimológiája ismeretlen. Két jelentősebb csoportjuk van a Léna folyótól nyugatra a tunguszok majdnem felét kitevő *evenkek* (38 396 fő, a tunguszok 49%-a), illetve a folyótól keletre az *evenek* (21 830 fő, 28%). További településterületük a Jenyiszej-folyó és a Csendes-óceán közötti, hatalmas térség, illetve Észak-Mongólia, valamint Mandzsúria,

ahonnan a 17. században Kínába áramlottak. Itt 1911-ig álltak a kínai császár uralma alatt (STOLBERG, E-M. 2009B). Az Amur-melléki tungusz népek között a legjelentősebbek a *nanajok* (12 003 fő; 15 %), de a néhány száz főt kitevő csoportjaik között találjuk a *negidálokat*, az *orocsokat*, az *orokokat*, az *udehéket* és az *ulcsokat* is.

A török nyelvű kis népek legnépesebbike a *dolgan*. Majd nyolcezer fős közösségük (7 888 fő) a tundra és a tajga-öv határán, a Jenyiszej és Hatanga folyók közötti területen él. Etnikai csoporttá alakulásukban több kisebb népcsoport is szerepet játszhatott. Legközelebbi rokonaiknak Kelet-Szibéria egyik jelentős népcsoportja, a jakutok tekinthetők, nyelvüket is korábban a jakut egyik nyelvjárásának tekintették. Az Altáj és Szaján hegységek láncai között húzódó medencék területén kialakult, jelenleg az Oroszországi Föderáció szubjektumaként működő Altáj-, Hakasz- és Tuvai Köztársaságok területén él a szibériai török nyelvű csoportok jelentősebb része. Közülük kiemelkedik a legnagyobb lélekszámmal rendelkező *sórok* közössége (12 888 fő). Jelentősnek mondható, néhány ezres lélekszámmal bíró *sojót*, *teleut*, *kumandin*, *tubalar* csoportok is, míg a *cselkan*, *csulim*, *telengit*, *tofalar*, *tuvai* közösségek csupán néhány száz főt számlálnak.

A 40 000 ezer főt megközelítő lélekszámú, paleoszibériai nyelveket beszélő csoportok a kis népek 15%-át jelentik, akik jelenleg a Léna folyó és a Csendes óceán közötti területen élnek. Nem képeznek egységes nyelvcsaládot, ez inkább egy, a kaukázusi nyelvek esetében már tárgyalt „kényszerkategória” a térségben izolált csoportoknak a szomszédos török nyelvű jakutoktól, illetve a tungusz nyelvű kisebb népektől történő elkülönítésére, akik bizonyíthatóan délről vándoroltak jelenlegi lakóhelyükre. Ezek a népek az ún. arktikus cirkumpoláris kultúra részei, amely kiterjed Szibéria, Alaszka, Észak-Kanada, illetve Grönland sarkkörön túli területeire egyaránt. Közös bennük a rénszarvastenyésztés, a foka és rozmár vadászat. Önelnevezésüket általában életmódjukból, a természettel való kapcsolatukból vezetik le („réntenyésztő”= *korjakok*; „a tenger emberei”= *csukcsok*; „betelepülők”= *itelmének*) (STOLBERG, E-M. 2009A).

Legnagyobb közösségeik az ország legkeletibb részén, a Csukcs- és Kamcsatkai-félsziget védettebb tengeröbleinek partvidékein élő *csukcsoknak* (15 908 fő, 40%) és a Kamcsatkai-félszigeten koncentrálódó *korjakoknak* (7 953 fő, 20%) van, akik együtt a csoport kétharmadát adják. Lakóhelyük földrajzi helyzete hasonló az itt élő *yupiknak*, akikre a magyar nyelvben inkább elterjedtebb az *eszkimó* etnonima, ám ez közösségeikben degradáló jelentéstartalommal bír. A két félszigeten és a szárazföld belsőbb térségeiben elszórtan él rajtuk kívül még több, néhány száz fős, paleoszibériai nyelvet beszélő csoport is (*csuvanc*, *jukagir*). Távolabb, a Taz folyó völgyében néhány településen élő *ketek*, és a Szahalin szigetén élő *nyivhik/giljakok* tartoznak még ebbe az etnikai kategóriába. A Kamcsatka-félszigeten található az *aljutorok* és *itelmének* néhány elszórt faluból álló településterülete, míg az *aleutok* a kamcsatkai partoktól 280 km-re fekvő Behring-sziget lakói.

A kis népek harmadik csoportjába nyelvrokonaink, az uráli nyelvet beszélők 100 ezer főnyi közössége tartozik. Településterületeik az előbb említett csoportoktól nyugatra, a szibériai területeken, és az ország európai részén lévő Északnyugati körzetben találhatók. Legnagyobb közösségeik, akik a legnagyobb létszámú kis népek is egyben, a *nyenyecék* (44 640 fő, 44%) és a *hantik* (30 943 fő, 30,9%), összlétszámuk 75%-át teszik ki. Rajtuk kívül jelentős a *manysik* száma is (12 296 fő). Az európai országrészben lakó *számik* (*lappok*) (1 771 fő) és *vepszék* (5 963 fő) mellett ebben a csoportban található az Észak-Szibériában élő *szölkupok* (3 649 fő), valamint a már kritikusan alacsony számú, csak néhány száz fővel rendelkező *nganaszanok* (862 fő) és *enyecek* (227 fő) is.

Szólni kell még a térképen szereplő, a Kamcsatka-félszigeten élő *kamcsadál*, és a Fehér-tenger mellékén élő *pomorok* csoportjáról. Mindkét etnikum sajátos helyi identitáshordozó elemekkel rendelkezik. Előbbiek a félsziget őslakosságának, ma már ortodox vallású és orosz

nyelvű leszármazottai, míg utóbbiak a középkorban ideérkezett telepesek utódai. A teljesség kedvéért szólni kell a 274 főnyi, a kínai nyelv helyi dialektusát beszélő *taz* népeiségről, amely csoport kialakulása a 19. századra tehető.

***

Az Oroszországi Föderáció a Szovjetunió megszűnésével, jóllehet annak nem jogutódjaként, a legnagyobb területű utódállamként funkcionált tovább és a geopolitikai szituáció megváltozásának több eleme meghatározta a térségének etnikai viszonyait. Az ország területe csaknem 5 millió km²-rel kevesebb, mint az egykori kommunista országnak. A perifériák önállóvá válása ugyan jelentős nem orosz lakossággal bíró térségek leválását is jelentette egyben, a térség továbbra sem homogén nemzetállam. Pusztán a felbomlás következtében az oroszok szovjetunióbeli 1989-es épp hogy abszolút többséget jelentő aránya (50,8%) jelentősen növekedett (78,2%). Három jól elkülöníthető térségben láthatunk vegyes etnikai összetételű nem orosz lakosságot, amelyek helyzete más jellegű problémákat okozott a központi vezetésnek. A leginkább lojális etnikai csoportok, az orosz etnikai tér által körülvett Volga–Káma-vidék lakói. Az alacsony népsűrűséggel bíró északi, szibériai, illetve távol-keleti perifériák népeinek identitása szintén nem okozott etnikai konfliktusokat. Ugyanakkor a rendszerváltásból következő társadalmi problémák ezekben a térségekben is sok esetben etnikai színezetet kaptak. Ezzel szemben a déli perifériákon a Kaukázus északi előterében élő népek konfliktuspontenciálja a szovjet összeomlás után fokozottan, több fegyveres konfliktusban is megmutatkozott.

13. Összefoglalás, kitekintés – a kutatás jövőbeni irányai

Korábbi kutatásaimban, a Kárpát-medence etnikai térszerkezete kapcsán, egy-egy etnikum, vagy egy kisebb táj komplex etnikai vizsgálata volt a fókuszban. Ennek során a nemzetté válás folyamata, az identitás, illetve az identitást alkotó elemek erőssége, valamint az ezekben tapasztalható különbségek már ekkor sejthetővé váltak. További kutatásaim a Balkánon, illetve a köztes-európai tér északi térségeiben egyre inkább megerősítették a megállapítást. Érdeklődésem ezután fordult a posztszovjet tér felé, amelyről általános, de akár a kisebb résztérségeiről szóló földrajzi szakirodalom a rendszerváltás után alig akadt. Ilyen, az egész területre kiterjedő átfogó munka pedig magyarul egyáltalán nem látott napvilágot. Ugyanakkor a nyelvi, kulturális sokszínűségnek, az identitás kialakulásának, valamint az identitáskonstrukciók kialakításának a különbözősége köztes-európai (budapesti) nézőpontunkból is relevánsnak mondhatók. Megszületésének ténye mellett a dolgozat erényeinek első alappilléreként a téma általános újdonságait kell megemlíteni. Földrajzi munka lévén fontos rámutatni a földrajzi dimenzióknak a vizsgált folyamatokban betöltött szerepére, és hangsúlyozni kell nézőpontunk más diszciplináris közelítésekkel való kapcsolatát is. A hatalom politikájának hatásai a posztszovjet térben már a kezdetektől alapvetően befolyásolták a lakosság mindenkori etnikai összetételét és térbeli elhelyezkedését, valamint annak dinamikáját is. A tudományos eredmények összefoglalása között nem maradhat el a klasszikus, empirikus etnikai földrajzi vizsgálatra történő utalás, illetve az adatok térképezése, valamint a térképek által mutatott kép elemzése sem. De szólni kell a téma átfogó volta, a vizsgált térség hatalmas nagysága, a 300 tételből álló könyvészeti lista feldolgozása során született újabb impressziók jövőbeni lehetőségeinek összefoglalásáról is.

A dolgozat mondanivalóját, gondolati ívének támaszait több kérdés köré csoportosítható, amelyek mentén ezek összefoglalását az alábbiakban szedtem pontokba:

- *Hogyan vált/lett Oroszország fokozatosan soknemzetiségű állammá, birodalomná?*

Alapkérdés a birodalmi attitűd relevanciája, ami azért is különösen fontos az etnikai térszerkezet és a lakosság etnikai összetételének alakulásában, mert a hatalom centrum-periféria (többség-kisebbség) viszonyában a kisebbségekkel szembeni attitűd is megjelenik. Emellett később a hatalom közvetlen módon is meghatározta a különböző népek identitásának erősségét, sőt adott esetben maga is konstruált etnikailag (is) definiálható csoportokat.

Megállapítható, hogy már a kezdetekkor is megfigyelhető az ortodox keleti szlávok folyamatos diffúziója, ami rávilágít **a földrajzi dimenziók szerepére**. A Kijevi Rusz megalakulása után közvetlenül még gazdasági szükségszerűség volt a mostoha környezetben lévő erdőövezetben a szűkös erőforrások miatt nyitni újabb térségek felé. A szomszédos finnugor csoportok egy részét e folyamat elején még sikerült asszimilálni, ami az orosz nép etnogenezisének egy fontos mozzanata. Később, a Moszkvai Nagyfejedelemség létrejötte után, már a stratégiai/biztonságpolitikai megfontolások voltak az expanzió motorjai. Ezt követően a *természetes határok* keresése, az egyéb *természetföldrajzi tényezők* (például földrajzi övezetek), később az egyre *táguló, hatalmas tér* indukálta folyamatok, a Kijevi Rusz, majd az Arany Horda földjeinek „összegyűjtése” a világban is egyre inkább emelte a nagyhatalmi szerepre törő Oroszország tekintélyét. A mindenkori *geopolitikai helyzetet* meghatározó, először csak spontán területi növekedés, majd egyre inkább célzott hódítások területi nyereségeinek következtében vált az ország nyelvi, kulturális szempontból is egyre heterogénebb területté. Az idők során a nem orosz népességgel kezdetben forszírozott, megegyezést kereső, majd később a kolonializáció során egyre erőszakosabb integrációra törekvés is különbözőképpen zajlott az eltérő földrajzi térben, ami releváns módon határozta meg az etnikai térszerkezetet. Az országban ugyanakkor a lakosság heterogenitása a hatalmi szándékok ellenére is mindvégig megmaradt.

- *Milyen mozzanatok (történelmi események) bizonyítják, hogy Oroszország és a Szovjetunió története nem csak és kizárólag az oroszok története?*

Általános újdonságként dolgozatomban alapvetően áttekinti a soknemzetiségű Oroszország *etnikai areáliáinak* létrejöttét, amivel arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a jelenlegi ország története nem csak és kizárólag az oroszok története, ugyanis az egykori cári birodalom, később a Szovjetunió területén is több ilyen, sokszor jelentős területtel rendelkező régiót is találhatunk. Az etnikai areáliák kialakulását három szempontból vizsgáltam. Ezek etnikai alapszövetének kialakulásában fontos szerepet játszottak az adott térségben korábban, több esetben már a középkorban létező államok, a nyomukban megjelent kulturális orientációk. További tényező a későbbi időszakokban nagy szerepet játszó nyelvi koiné létrejötte is, illetve a nyelvállapot(ok) változása a későbbi évszázadokban, egészen a modern nemzet megszületésének idejéig. Fontos megjegyezni, hogy ezek kialakulása a vizsgált térség centrumában, vagy éppen a perifériákon nem egyszerre történt, továbbá meghatározó szerepük eltérő volt az adott népességre a különböző hatalmi, geopolitikai és társadalmi szituációban. A folyamatokat továbbá külső, nagy- és regionális hatalmi aspirációk is döntően befolyásolhatták.

Az orosz etnogenezis etnikai areáliáját, valamint az orosz településterület további pályáját is a más körülmények között létrejött areáliákkal való kapcsolatai szempontjából is vizsgáltuk. A cári birodalom asszimilációs hatása és a hatalom szándékai, valamint más etnikai elitekkel való saját viszonya is tükrözi a más mintázatokkal rendelkező etnikai areáliák erőit és a hatalomtól eltérő elképzelések miatt keletkezett konfliktusait.

- *Milyen a hatalom viszonya a nem orosz népekkel, és hogyan alakult ez a viszony az inkorporáció után?*

A hatalom politikájának hatásai. A hatalom viszonyát a nem orosz népességgel már a

kezdetektől sajátos stratégiák jellemezték. Ez eleinte a korporatív együttműködésektől (északi finnugor népek, majd később Szibéria és a Távol-Kelet kisebb létszámú népei) egészen a (másik fél által sokszor csak alkalminak tekintett) katonai-, politikai szövetségekig terjedt. Később a fokozódó erőszakos törekvések, valamint a kulturális missziók is azt jelezték, hogy a hatalom már elég erősnek érezte magát, aminek során már az új elit lojalitásának megnyerése, az inkorporáció, vagy éppen a teljes felszámolása is gyakorlattá vált a 18. századra.

Az európai nemzeti mozgalmak hatásai, bár jelentős fáziskéséssel, de a 19. században elérték Oroszországot is. A nemzeti érzés az orosz többség számára is megjelenítette az együvé tartozás gondolatát, de körükben ennek elsősorban a birodalmi keretek jelentették az alapját. A nem orosz népek nemzeti mozgalmára a hatalom (a birodalom) erős represszióval válaszolt, melynek során a hivatali nacionalizmus mellett egyéb russzifikációs törekvésekkel is (akár csak indirekt módon) asszimilációs nyomást próbált helyezni a különböző erősségű identitással bíró csoportokra.

A kommunista hatalomátvétel után, az 1920-as években alapvetően egy megengedőbb, a *hatalom által támogatott nemzetiségi politika* okozott az ország több kisebbségi csoportjának életében egy fajta nemzeti újjászületést. Ez a csupán néhány évig tartó állapot azonban elég volt ahhoz, hogy az ekkor elnyert nemzeti attribútumokat már később se lehessen teljesen kiiktatni. A sztálini rendszer az 1930-as évektől a centralizáció fokozásával újabb *brutális repressziót* alkalmazott a nem orosz népességgel szemben. A második világháború kitörését, de még inkább Oroszország 1941-es megtámadását követően az állam részéről a „szovjet patriotizmus” állt a centralizált tendenciák erősödésének háttérében. Ugyanakkor egyes csoportok kollaborációval való megvádolása miatti kollektív deportálások is súlyosbítják a hatalom és kisebbségek viszonyát. Sztálin 1953-as halálát követően a kezdeti *flexibilis álláspontot* fokozatos hatalmi represszió követett. Az 1980-as évek második felét pedig már a gorbacsovi peresztrojka *nemzetiségi kérdésben is nyíltságot hirdető politikája* jellemzett.

Az 1991-es összeomlás után, legalábbis az egykori tagköztársaságok szintjén, a korábbi névadó csoportok önállósága, illetve a korábbi etnoterritóriumok jelentik a kereteket. Nem hallgatható el azonban, hogy a népek önrendelkezése és országok területi integritása között feszülő ellentmondás sok esetben kiélezte a korábbi etnikai törésvonalakat. Ezeknek a manifesztumai a szovjet összeomlást követő fegyveres összetűzések, illetve a nyomukban járó el nem ismert országok máig megoldatlan problémája.

• *Milyen területi allokációt mutatnak a 19. század végétől beinduló censzusok etnikai adatai, illetve a szovjet összeomlás utáni konfliktusok mennyiben eredeztethetők ezekből?*

Az etnikai adatok rajzolta kép. A cári orosz és a későbbi szovjet, majd a rendszerváltást követő régi/új országok népszámlálásainak etnikai, és részben vallási megoszlást mutató adatait ugyan kellő távolságtartással kell kezelni segítségével mégis *sikerült makroszintű áttekintést* nyújtani és bemutatni a nemzeti mozgalmak térségbeli megjelenését követő mintegy 130 év *etnikai folyamatait* a vizsgált térségben. Az adatokból a klasszikus etnikai földrajzi elemzések dinamikáját az összehasonlítás nehézségei miatt nehéz bemutatni, így közelíteni is máshogy kellett a problémához. Az adatok könnyebb kezelése miatt integráltam a rendelkezésre álló adatokat egy relációs adatbázisba, ami önmagában is tudományos eredménynek számít.

Az adatok ugyanis jól mutatják a klasszikus etnikai földrajz fókuszában lévő elemek (társadalmi) térformáló hatásait: a különböző csoportok eltérő demográfiai viselkedéséből származó különbségeket, a történelmi kataklizmák okozta, és a hatalom indukálta migrációs folyamatok szerepét, valamint a hatalom asszimilációs törekvéseinek, de a spontán asszimilációnak a hatásait is a lakosság etnikai összetételének változásában, és az etnikai

térszerkezetben lezajló folyamatokra.

Az adatbázis előállításával számos lehetőség állt/áll rendelkezésre. Egyrészt lehetővé vált a különböző nyelvi-, etnikai-, illetve kulturális/vallási kategóriák rendszerezése, de a többé-kevésbé azonos csoportokra vonatkozó adatok standardizálása is. A területi allokáció megadása, valamint szűkítése a földrajzi dimenziót erősítette az adatbázis keretei között. Ezzel az adatok területi rendezése és azok különböző szinteken történő térképezése valósulhatott meg. Az adatbázisból kinyerhető a 20. században létrehozott etnoterritóriumokat és lakosságuk etnikai összetétele, amely alapján további összefüggések mutathatók be. De az adatbázisok belső logikája mentén más információk és összefüggések is feltárhatók belőle. emellett bővíthető egyéb területi adatokkal és a következő összeírások információival. További informatikai struktúrálás esetén pedig az érdeklődők is használhatják a világhálón.

A térképekről. A több millió km²-nyi térség etnikai folyamatait történelmi távlatokon átívelő változásait nehéz összefoglalni még e dolgozat keretein belül is. Az adatok kritikai összerendezése utáni elemzését kiegészíti, ezzel ennek értelmezését segíti az összesen 46 darabból álló színes *térképsorozat* is, amely térképek önállóan is elmesélik a dolgozat koncepcionális szándéka mentén végig vezetett „történetet”. Az igyekezetem szerint változatos kartográfiai módszertannal elkészült térképek kapcsán azt is hangsúlyozni szükséges, hogy azt az elképzelést is sikerült megvalósítani, hogy az etnikai térképeknek közös jelmagyarázata van. Ennek jelentősége abban áll, hogy egy-egy csoportot minden térképen azonos színek és jelek ábrázolnak, ami pedig nemcsak könnyebbé teszi a térképek olvasását, de főként a nagyobb etnikai csoportok esetében lehetőséget ad összehasonlításra, sőt egy-egy csoport különböző léptékű vizsgálatára is.

A népszámlálási adatokból készült térképekkel az etnikai térszerkezetet és annak időbeli változását mutattam be. Jól rekonstruálható volt a terület lakosságának etnikai összetétele és annak jellege. Láthatóvá váltak az egyveretű homogén lakossággal rendelkező, valamint a vegyes lakosságú területek, nyomon követhető volt egy-egy etnikai, nyelvi csoport földrajzi kitejedése és településterületük változása is.

Két időkeresztmetszetben, (1897 és 2010 körül) *pillanatfelvétel* készült, további két időszakban pedig *dinamikusan* próbáltam ábrázolni a folyamatokat (1926-1938; 1959-1989). A változások bemutatását nehezítették a többször változott állami- és szubnacionális határok.

A fent már említett adatbázisba rendezett adatokból készült térképek tartalmuk szerint három kategóriába sorolhatók. Egyrészt a kezdeti időszak etnikai alapszövetet meghatározó folyamatait bemutató történelmi térképek. Ezek a vizsgált térségben létrejött korabeli államok kialakulását, területi dinamikáját és az adott államban élő jelentősebb etnikai csoportok területi elhelyezkedését ábrázolják. Így a térképekről leolvasható azok a folyamatok is, amelyek a jelenlegi etnikai térszerkezet alapját képezik. Ezek alapján jelölhetők ki az etnikai areáliák.

A térképek másik csoportja egy-egy időkeresztmetszet mutat be. Az első időpont (1897) a nemzeti mozgalmak és a birodalmi nacionalizmus keretei között mutatják a helyzetet. E térképek egy része makro szinten világít rá az országban a nyelvek, a vallások területi elhelyezkedésére a korabeli kormányzóságok (guberniumok) szintjén. Az olvasó információkat kap a perifériákon a városi és vidéki terek közötti etnikai különbségekről, a járások (ujezdek) szintjén az orosz nyelv és ortodox vallás 19. századi nyugati terjeszkedéséről. A posztsovjét időszakban az utódállamok 2010 körüli népszámlálási adatsoraiból készültek a térképek. Ezek a 20. századi demográfiai állapotot alakító kataklizmák okozta helyzetet mutatják be, az etnikai folyamatok változásaira is utalva.

A változásokat bemutató térképsorozatok esetében a két világháború közötti (1926, 1939 census) és a Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála utáni kommunista időszak (1959 és 1989 között) változásait láthatjuk. Itt a fókusz az etnikai térszerkezetet ez időszakokban meghatározó folyamatokon van. Ez az etnoterritóriumok kialakítását, valamint az

orosz nyelvű lakosság perifériákra történő kiáramlását jelenti (de 1991 utáni a tömeges visszaáramlásukra is reflektál). Ez utóbbi folyamatok területiségét hangsúlyosan bemutatva, az etnoteritorriumokat hat kategóriába soroltam. Az utolsó szovjet népszámlálás adatainak ábrázolása pedig utal a 2. világháború óta eltelt időszak változásaira, de origóját is jelenti az ezredforduló környéki helyzet elemzésének is.

A fent bemutatott térképek információit, ahol releváns adat volt rá található, diagramok, grafikonok egészítik ki, amelyek ezzel teljessé teszik a folyamatok értelmezésének vizualizációját.

• *További eredmények*

Diszciplináris kapcsolódási pontok. Emű nagyon fontos kutatási eredményének tekinthető, hogy a különböző körülmények hatására kialakuló, vagy a hatalom által kikényszerített identitás(ok) genezise és pályája kapcsán lehetőség volt a korábban elszigetelt és ebből az elszigeteltségből csak az utóbbi években kilépő társadalomföldrajz, ezen belül az etnikai földrajz más diszciplinákkal való kapcsolatára rámutatni, illetve ezeket kihangsúlyozni. Az etnicitás, a russzifikáció, a szovjetizáció, vagy éppen maga a posztszovjet fogalmakat *társadalomtudományi* vagy *történelemtudományi* közelítéséhez kapcsolódó szemléletben tárgyaltam és illesztettem be a vizsgált jelenségekbe. Az etnikai areáliák kialakulásában a nyelv által játszott szerep taglalása komoly *szociolingvisztikai* kapcsolódási pontokat tárt föl, de itt kell megemlíteni az identitás kulturális tényezőinek szintén társadalomtudományi fókuszát, illetve annak földrajzi dimenzióit, amelyek szintén hangsúlyosak voltak.

Itt kell megjegyezni, nem feltételezem, hogy az ország etnikai összetételében megfigyelhető sokrétűség és a térszerkezetben sok helyen megjelenő tarka mintázatok alapvetően határozták meg a birodalom későbbi pályáját, illetve a 20. század végi összeomlását. Ám az talán a dolgozóból mindenképpen megállapítható, hogy legalábbis ezeknek egy elemeként aposztrofálhatjuk a különböző etnikumok közötti törésvonalakat.

A kutatás jövőbeni irányai. Az általános kép áttekintése közben ügyelni kellett arra, hogy az arányok harmonizáljanak a koncepcióval, illetve az egyes jelenségek bizonyos mélységeket lehetőség szerint ne érintsenek. Ugyanakkor néhány esetben úgy tűnhetett, hogy túl általánosan fogalmaztam meg reflexióimat. Másfelől azonban egy sor olyan irány is körvonalazódott az általános kép fölvázolásakor, amelyek kifejtése elengedhetetlen a jövőben egyrészt a folyamatok jobb megértése érdekében, másrészt a dolgozat koncepcióját alátámasztandó.

Ilyen téma lehet a nagyhatalmi erőterben kialakuló identitások részletesebb áttekintése, amely Ukrajna és Moldova lakosságának billegő és több rétegű identitásáról tárhat föl, nemcsak a magyar olvasóközönségnek, újdonságokat. Az etnikai térszerkezet dinamikájának vizsgálata egy sor olyan periférikus és pufferzóna jellegű térséget is megemlít, ahol sajátos öndefiníciós nézőpontok alakultak ki a stabilabb identitású csoportok árnyékában. Ezen térségek egy része roppant vegyes etnikai összetételű lakossággal rendelkező régió. Ilyen a román–ukrán etnikai kontaktzónában fekvő, az egykori oszmán terjeszkedés hadiútja menti Budzsák, a városok és agrártérségük eltérő etnikai térszerkezetével kitűnő Balti térség, vagy a több, sajátos identitású kis nép lakóhelyéül szolgáló Fekete-tenger melléke.

Az idők során több olyan, szintén helyi identitás alakult ki, amely keretrendszerét az orosz fennhatóság adta. A jelenleg legnagyobb oroszországi kisebbségként létező, több eltérő pályán mozgó csoportot is magába foglaló tatárok, és az orosz frontier homlokterében élő kalmükök története is sok érdekességet tartalmaz.

Mindenképpen részletes elemzés alá kell venni azokat a konstruált szovjet etnikumokat, amelyek településterületét a cári birodalom határa vágta ketté és a hatalom hol többé-, hol kevésbé erőszakos módon, identitásuk más pályára állításával formálta/formálta ki a

szovjet keretrendszerben. A folyamat nem sikerült maradéktalanul, így identitásuk régi és új elemeinek továbbélése miatt, több rétegű identitás jellemzi manapság is az azerieket, a karéleket és a tádzsikokat is.

A településszociológusok által is vizsgált hatalmi szimbolikák, nemzetpolitikák vagy éppen emlékezetpolitikák megjelennek a városi terekben, illetve a különböző etnikumok térhasználatában is. A posztszovjet tér főként nyugati részén található, jelentős nem orosz lakossággal rendelkező városaiban a földrajzi közelítések is hozzájárulhatnak egy ilyen típusú vizsgálat eredményeihez.

IRODALOM

- [1] ————— (1956): Moskaus Kolonialpolitik in Asien. *Ost-Probleme*, 8(40), pp. 1376-1384.
- [2] ÁJBEN K. - BIRÓ D. (2021): Integrációs törekvések a posztszovjet térségben - Oroszország, Kína és Törökország jelenléte. *Külügyi Műhely* 3(1). pp. 119-145.
- [3] AKULOV, T. (1996): Probleme einer Reform der Rußländischen Föderation aus der Sicht Tatarstan. In: Kappeler, A.: *Regionalismus und Nationalismus in Russland*, Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden pp. 269-273.
- [4] ALEKSZEJEVICS, SZ. (2019): *Elhordott múltjaink*. Európa könyvkiadó, Budapest. 594 p.
- [5] AMAR, T. C. (2006): Szovjetizáció – hódítás és találkozás. *Múltunk* 19(1) pp. 285-305.
- [6] ANDERSON, B. (2006): *Elképzelt közösségek – gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Atelier füzetek, L'Harmattan kiadó, Budapest, 190 p.
- [7] AREL, D. (2002): Demography and Politics in the First Post-Soviet Censuses: Mistrusted State, Contested Identities. *Population*, 57(6) pp. 801–827.
- [8] AUCH, E. M. (2008): Berg Karabach – Krieg um die „Schwarzen Berge”. In: Gumpfenberg, M-C. – Steinbach, U.: *Der Kaukasus – Geschichte, Kultur, Politik*. Beck verlag München. pp. 111-122.
- [9] AUST, M. (2009): Europäisierung und Modernisierung. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: *Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion*. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 228-234.
- [10] AVANESIAN A. – SZÁM L. (2010): *Az örmény egyház története*. Hibernia Nova, Budapest 160 p.
- [11] AVRUTIN E. M. (2011): Ansiedlungsrayon. In: Diner, D. (Hrsg.): *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur (EJGK)*. Band 1: A–Cl. Metzler, Stuttgart/Weimar pp. 109–113.
- [12] BABEROWSKI, J. (1999): Auf der Suche nach Eindeutigkeit: Kolonialismus und zivilisatorische Mission im Zarenreich und in der Sowjetunion. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 47(4), Themenschwerpunkt: Nicht-europäische Nationalitäten des Zarenreiches und der Sowjetunion, pp. 482-504.
- [13] BAGI J. (2008): Az Oroszországi Föderáció katonapolitikájának változásai. *Felderítő Szemle* 7 (3) pp. 106-116.
- [14] BALDAUF I. (1991): Some thoughts on the making of the Uzbek nation. In: *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 32(1) Janvier-mars. En Asie Centrale soviétique *Ethnies, nations, États*. pp. 79-95.
- [15] BALDAUF, I. (2007): Tradition, Revolution, Adaption: Die kulturelle Sowjetisierung Zentralasiens. *Osteuropa*, 57(8/9), *Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen*, pp. 99-119.
- [16] BÁTKY Zs. – KOGUTOWITZ K. (2018): Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. *Trianon Múzeum* 101. p.
- [17] BAUER, H. ET AL (1991): Die Nationalitätenfrage im Russischen Reich — Auswertung der Volkszählung von 1897. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*,

- 16(2), (58), *Quantitative Methods in Soviet Historiography*, pp. 171-181
- [18] BEBESI Gy. (2010): Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza. In: Háda B. - Ligeti D. - Majoros I. - Maruzsa Z. -Merényi K. (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest*, pp. 27-40.
- [19] BEDFORD, S. – SOULEIMANOV, E. A. – SEUSS, R. (2015): Islam im postsowjetischen Kaukasus: Von Sunniten, Schiiten, Sufis und Salafisten. *Osteuropa*, 65(7/10), Grenzland: Konflikt und Kooperation im Südkaukasus, pp. 71-92.
- [20] BERNSTAND, N. (2001): Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology. *Berliner Osteuropa Info* 17. pp. 38–47.
- [21] BILANIUK, L. (1997): Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages. *Harvard Ukrainian Studies* 21. pp. 93–118.
- [22] BILANIUK, L. (2004): A typology of Surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism* 8. (4): 409–425.
- [23] BOCHKOVSKA, A. – KOCSIS K. – RUDENKO, L. (2008): Ethnicity, Language and Religion. In: Kocsis, K. et al. (ed.): *Ukraine in Maps. Kyiv–Budapest, Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences*, pp. 53–63.
- [24] BODNÁR D. – KARÁCSONYI D. (2005): Ukrajna az átmenet időszakában. In Perczel Gy. – Szabó Sz.: *100 éve született Mendöl Tibor Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok, Trefort Kiadó Budapest* pp. 217-232.
- [25] BOEDER, W. (2003): ... und am Kaukasus ist noch lange nicht Schluss! In: *Vielsprachiges Europa: Zur Situation Der Regionalen Sprachen Von Der Iberischen Halbinsel Bis Zum Kaukasus - Oesterreichisches Deutsch - Sprache Der Gegenwart 2 (Paperback). Peter Lang Verlag, Frankfurt/Main* pp. 177-190.
- [26] BOJTÁR E. (1997): Bevezetés a Baltisztikába. Osiris kiadó, Budapest 316 p.
- [27] BOTTLIK Zs. (2013): A lengyel etnikai törzsterület etnikai földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 137(2), pp. 133-152.
- [28] BOTTLIK Zs. (2016): A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 140(4), pp. 312-327.
- [29] BRACH VON GUPPENBERG, M. (2008): Der Kaukasus Symptome einer Krisenregion – Kaukasus, Ethnien, politische Entwicklungen, Wirtschaft https://publishup.unipotsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/2606/file/64_brach_von_gumpenberg.pdf
- [30] BRAUER, B. – ESCHMENT, B. (2001): Rußlands Politik in Zentralasien. *Osteuropa*, 51(4/5), pp. 495-508.
- [31] BRUBAKER, R. (2006): Nacionalizmus új keretek között. Atelior füzetek, L'Harmattan kiadó, Budapest, 216 p.
- [32] BRÜGGEMANN, M. (2014): Zwischen Anlehnung an Russland und Eigenständigkeit: Zur Sprachpolitik in Belarus. – *Europa Ethnica* 71. 3-4. pp. 88-94.
- [33] BUKOVEC, P. (2011): Ost- und südosteuropäische Juden im 19. und 20. Jahrhundert, in: *Europäische Geschichte Online (EGO)*, hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 21 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/bukovecp-2011-de> URN: urn:nbn:de:0159-2011050965
- [34] CASULA, PH. (2012): Hegemonie und Populismus in Putins Russland – Eine Analyse des russischen politischen Diskurses. transcript Verlag, Bielefeld 325 p.
- [35] CHOLNOKY J. (1906): Magyarország néprajzi térképe. *Földrajzi Közlemények*. 34 (6) p. 230.
- [36] CHUDINOVSKIKH, O. – DENISENKO, M. (2017): Russia: A Migration System with Soviet

- Roots. The online Journal of the Migration Institut – Migration Information Source (<https://www.migrationpolicy.org/article/russia-migration-system-soviet-roots>)
- [37] CONQUEST, R. (1987): *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine* Oxford University Press 430 p.
- [38] CONSTITUTION _ 1996: Constitution of Ukraine of 28.06.1996 (Конституція України від 28.06.1996) № 254к/96-ВР 1996. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30. 141.
- [39] Cornell S. E. (2002): *Autonomy and Conflict Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia* Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University 248 p.
- [40] CORNELL, S. E. (1999): *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Department of East European Studies Report no. 46, Department of East European Studies, Uppsala University 162 p.
- [41] CREUZBERGER, S. (2009): *Perestrojka*. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: *Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion*. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 191-194.
- [42] CSERESNYÉSI L. (2004): *Nyelvek és stratégiák – avagy a nyelvek antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 388 p.
- [43] CSERNICKÓ I. – MOLNÁR J. (2015): *Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban*. Regio, 23(3), pp. 46-79.
- [44] CSERVONNAJA, Sz. (1999): *Die Karatschaier und Balkaren im Nordkaukasus: Konflikte und ungelöste Probleme*. (Berichte / BIOst, 32-1999). Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. <https://nbnresolving.org/urn:nbn:de:0168-ssolar-44172>
- [45] CSERVONNAJA, Sz. (2006): *Pántürkizmus és pániszlámizmus az oroszországi történelemben*. BUKSZ 2000 18(9) pp. 34-41.
- [46] CSINTALAN L. – ERŐSS Á. (2016): *A nemlét három árnyalata: a Kaukázus el nem ismert államainak kialakulása és kilátásai*. Földrajzi Közlemények, 140(4), pp. 328-345.
- [47] DARYEVA, T. – MÜHLFRIED, F. (2015): *Kontaktraum Kaukasus: Sprachen, Religionen, Völker und Kulturen*. Osteuropa 65(7-10), pp. 45-70.
- [48] DAVIES, N. (2006): *Lengyelország története*. Osiris kiadó, Budapest 1040 p.
- [49] DEMETER G. – BOTTLIK Zs. – KARÁCSONYI D. (2022): *Phantom Borders in Eastern Europe (1897-2010). The historical roots of regional inequalities and their relationship with present-day peripheries and conflict zones*. MTA BTK TTI, Budapest. 90 p.
- [50] DJUMASHEV A. – LOY, T. (2012): *Karakalpakstan und der „Kilometer 80“ Nationalitäten und Erinnerung im autoritären Usbekistan*. Osteuropa, 62(3), Feldforschung: Erinnerung in Zentralasien, Macht in Russland, pp. 151-158.
- [51] DOBROVITS M. (2011a): *Valaki mások Oroszországa*. Magyar Külügyi Intézet Tanulmányok T2011/32 pp. 3-28.
- [52] DOBROVITS M. (2011b): *Közép-Ázsia a XXI. Század elején*. Magyar Külügyi Intézet Tanulmányok T2011/5 pp. 3-21.
- [53] DROBISHEWA, L. (1996): *Neue Minderheiten: Die Russen in den Republiken der Rußländi- schen Föderation*. In: Kappeler, A.: *Regionalismus und Nationalismus in Russland*, Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden pp. 275-288.
- [54] DÖVÉNYI Z. – KARÁCSONYI D. (2008): *A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában*. Tér és Társadalom 22 (4) pp.159-188.
- [55] EBERHARD, P. (2001): *Ethnic groups and population Changes in twentieth-century Central-Eastern Europe*. M.E. Sharpe Amonk, New York 559 p.
- [56] EPKENHANS, T. (2012): *Zwischen Mythos und Minenfeld: Historiographie in*

- Tadschikistan. Osteuropa, 62(3), Feldforschung: Erinnerung in Zentralasien, Macht in Russland, pp. 137-150.
- [57] EPKENHANS, T. (2016): Reformier oder „Wahhabiten“? Politischer Islam als postkoloniale Bewegung. Osteuropa, 66(4), Explosive Melange: Terrorismus und imperiale Gewalt in Osteuropa, pp. 95-107.
- [58] VAN ESBROECK, M. (2001): Albanien (in Kaukasien). In: Reallexikon für Antike und Christentum. Suppl. 1. Hiersemann, Stuttgart, pp. 257–266.
- [59] FÄHNRIK, H. (1993): Geschichte Georgiens von den Anfängen bis zur Mongolenherrschaft. Shaker, Aachen 200 p.
- [60] FEJES L. (2012): Oroszokból oroszok. Nyelv és Tudomány. <https://www.nyest.hu/hirek/oroszokbol-oroszok>
- [61] FODOR I. (szerk) (1999): A világ nyelvei. Akadémiai kiadó, Budapest, 1699 p.
- [62] FILIPOV S. – SISÁK G. (1995): Filofej szerzetes: levél a rossznápkokról és órákról. Aetas, (10) 3. pp. 127-136.
- [63] FISCHER-TINÉ, H. (2010): Postkoloniale Studien, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 12 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/fischertineh-2010-de> URN: urn:nbn:de:0159-2010101196
- [64] FONT M. – VARGA B. (2006): Ukrajna története Bölcsész Konzorcium Szeged 216 p.
- [65] FONT M. (2002): Magyarország és a Kijevi Rusz. Történelmi Szemle 44 (1-2) pp. 1–10.
- [66] FONT M. (2019): A keresztény világ határán. In: Fedinec Cs. – Csernicskó I. (szerk): „Ruszin voltam, vagyok leszek...” Népszerű olvasókönyv, Gondolat kiadó Budapest pp. 13–26.
- [67] FONT M. ET AL (1997): Oroszország története Maecenas, Budapest 691 p.
- [68] FORGÁCS M. (2015): Közép Ázsia egzotikus világa egy első világháborús magyar hadifogolyképeslapjain. In: Acta Musei Militaris in Hungaria A hadtörténeli Múzeum Értesítője 15, Hadtörténeli Múzeum Budapest pp. 257-296.
- [69] FÖLDESI G. 2022: Kis létszámú őslakos népek. In Oroszváloság https://oroszvalosag.hu/?t1=tudomany_hirei&hid=6677
- [70] FRAGNER, B. G. (2007): Hochkulturen und Steppenreiche: Der Kulturraum Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 27-52.
- [71] FRANK, S. K. (2003): „Innere Kolonisation“ und frontier-Mythos: Räumliche Deutungskonzepte in Rußland und den USA. Osteuropa, 53(11), pp. 1658-1675.
- [72] FURMAN, D. - KLOKOVA, A. (2011): Russlands Entwicklungspfad: Vom Imperium zum Nationalstaat. Osteuropa 61 (10) Scheidewege: Sackgassen, Umwege und Auswege, pp. 3-20.
- [73] GAL M. (2021): A Független Államok Közösségének létrejötte – a három államfői találkozó különös tekintettel Ukrajnára. Hadtudományi Szemle 14 (2) pp. 69–80.
- [74] GARNIER, C. (2015): Gabe, Macht und Ehre. Zu Formen und Funktionen des Gabentauschs in den Beziehungen zwischen Mongolen und Europäern im 13. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 63(1) Die Sprache der Gaben: Regeln der symbolischen Kommunikation in Europa 1000–1700, pp. 47-68.
- [75] GASIMOV, Z. (2011a): The Caucasus, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 23 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/gasimovz-2011-en> URN: urn:nbn:de:0159-2011081894
- [76] GASIMOV, Z. (2011b): Zwischen Europa, Turan und Orient: Raumkonzepte in der modernen aserbajdschanischen Geschichtsschreibung und Geschichtspolitik – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas; Neue Folge, 59. 4. pp. 534–558.
- [77] GASIMOV, Z. (Hrsg)(2012): Kampf um Wort und Schrift - Russifizierung in Osteuropa

- im 19-20. Jahrhundert Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 208 p.
- [78] GEISS P. G. (2004): Regionalismus und Staatlichkeit in Turkmenistan. WeltTrends 12 (45/Winter) pp. 25–37.
  - [79] GELLNER, E. (2009): A nemzetek és a nacionalizmus - Társstudomány, Budapest 234 p.
  - [80] GESTWA, K. (2018): Der Sowjetmensch. Osteuropa, 68(1-2), pp. 55-82.
  - [81] GEYER, D. (1998): Der Nationalstaat im postkommunistischen Mittel- und Osteuropa. Osteuropa, 48 (7), pp. 652-660.
  - [82] GLEBOVA, I. (2010): Oroszország ma – kultúra, mentalitás, média. Russica Pannonica ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ Budapest 197 p.
  - [83] GLOBE, P. (2015): Unpublished Census Provides Rare and Unvarnished Look at Turkmenistan. Eurasia Daily Monitor 12(26) Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/unpublished-census-provides-rare-and-unvarnished-look-at-turkmenistan/>
  - [84] GOEHRKE, C. (1996): Ostslavische Landnahme, Binnenkolonisation und Herrschaftsbildung im Spiegel der Regionalgeschichte: Ein Überblick über ausgewählte neuere LiteraturAuthors. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 44 (1), pp. 86-98.
  - [85] GOEHRKE, C. (2007): Das Rußländische Imperium im Windschatten: Geographie, Geschichte und globale Entwicklungsdynamik. Osteuropa, 57(4), Schwerpunkt: Wirtschaft und Außenpolitik in Rußland und Belarus, pp. 3-32.
  - [86] GOLCZEWSKI, F. (1980): Rußlands zentralasiatische Expansion im Lichte der neueren sowjetischen Geschichtsinterpretation. Osteuropa, 30(6), pp. 481-493.
  - [87] GOSSMANN, A. (1996): „Mehrheit“ und „Minderheit“ in der Republik Sacha (Jakutien). In: Kappeler, A.: Regionalismus und Nationalismus in Russland. Nomos Verlag pp. 191-198.
  - [88] GOSZTONYI, K. (1993): Nationalitätenkonflikte in ehemals sozialistischen Ländern: Ein spieltheoretisches Modell. Osteuropa, 43(7), pp. 630-640.
  - [89] GÖDEKE, H. (1997). Transkaukasien nach dem Zusammenbruch der UdSSR: Geopolitische und sicherheitspolitische AspekteAuthor(s): Source: Osteuropa, 47(12), pp. 1224-1235
  - [90] GÖTZ, R. - HALBACH, U. (1992): Die Nachfolgestaaten der UdSSR — kurz vorgestellt (I): Daten zu Geographie, Bevölkerung, Politik und Wirtschaft der Republiken der ehemaligen Sowjetunion. Osteuropa, 42(6), pp. 512-535.
  - [91] GRÄVINGHOLT, J. (2007): Ohne Gewähr: Demokratieförderung in Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 401-416.
  - [92] GRÜBER K. – VASZARI T. (2017): Nyugatosok vs. Szlavofilek, avagy az orosz modernizációs vita történelmi előképei. Pro Minoritate 27(2)/nyár pp. 23-49.
  - [93] GRUSKA, U. (2008): Abchasien – Kampf um den schönsten Tal. In: Gumpfenberg, M-C. – Steinbach, U.: Der Kaukasus – Geschichte, Kultur, Politik. Beck verlag München. pp. 102-110.
  - [94] GUDKOV, L – WEICHSEL, V. (2017): Der Sowjetmensch. Osteuropa 67 (6-8) pp. 91-111.
  - [95] VON GUMPFENBERG, M-C. (2001): Kazachstans Regionen. Osteuropa, 51(1), pp. 27-45.
  - [96] GUSEYNOV, R. (1996). Ethnic Situation in the Caucasus. Perceptions. Journal of International Affairs, 1 (2), 0-0. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/perception/issue/49046/625661>
  - [97] GYÓNI G. (2015): Oroszország mint birodalom. Az Orosz Birodalom területe és népessége. Világtörténet, 27(4). pp. 505–520.
  - [98] GYÓNI G. (2011): A történelmi Oroszország népei – Adattár. Russisztika könyvek

- XXVI. Russica Pannonica, Budapest 280 p.
- [99] HALBACH, U. (1990): Nationalitätenfrage und Föderation: Die „Explosion des Ethnischen“ in der Sowjetunion. Osteuropa, 40(11) pp. 1011-1024.
- [100] HALBACH, U. (1991): Die Nationalitätenfrage: Kontinuität und Explosivität. Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft: Die Umwertung der sowjetischen Geschichte 14, pp. 210-237.
- [101] HALBACH, U. (1996). Kaukasien als ‚Konfliktregion‘ (Aktuelle Analysen / BIOst, 64/1996). Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-46603>
- [102] HALBACH, U. (2000): Rußlands Tschetschenien-Kriege und ihre historischen Hintergründe Die Friedens-Warte, 75(1), pp. 129-142.
- [103] HALBACH, U. (2001): Zehn Jahre danach: Postsowjetische Konfliktlandschaften des Kaukasus. Osteuropa, 51(9), pp. 1087-1109.
- [104] HALBACH, U. (2006): Prekäre Staatlichkeit: Strukturprobleme in Nordkaukasus Osteuropa 56(7) Pp. 17-31.
- [105] HALBACH, U. (2007): Das Erbe der Sowjetunion: Kontinuitäten und Brüche in Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 77-98.
- [106] HALBACH, U. (2002): Der „nicht mehr postsowjetische“ Raum? Rußland in der Wahrnehmung kaukasischer und zentralasiatischer Staaten vor und nach dem 11. September (SWP-Studie, S 24). Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-261717>
- [107] HARAN, A. (2002): Der regionale Faktor in der ukrainischen Politik. In: Die neue Ukraine. (Hrsg.) Simon, G., Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag pp. 99–126.
- [108] HARRIS, CH. D. (1994): Ethnic Tensions in the Successor Republics in 1993 and Early 1994 In: Post-Soviet Geography 35(4) pp. 185-203.
- [109] HARRIS, CH. D. (2002): Nationale Minderheiten in Russland. In: Kraas, F. – Stadelbauer, J. (Hrsg): Nationalitäten und Minderheiten in Mittel- und Südosteuropa Braumüller verlag; Wien pp. 51-85.
- [110] HARTMAN E. (2021): Örmény élet az Oszmán Birodalomban. L'Harmattan kiadó, Budapest 273 p.
- [111] HÁTSEK, I. (1885): Ethnographische Karte der Länder der Ungarischen Krone aufgrund der Volkszählung von 1880. Justus Perthes, Gotha
- [112] HEINEMANN-GRÜDER, A. (2007): Ein Schritt vorwärts, zwei zurück: Vom Ethnoföderalismus zum „Russland der Russen“. Osteuropa, 57(11), Minderheiten in Osteuropa: Ansprüche, Rechte, Konflikte, pp. 135-162.
- [113] HEINSOHN, G. (1998): Lexikon der Völkermorde. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg 469 p.
- [114] HELENIAK, T. – HOLZLEHNER, T. – KHLINOVSKAYA, E. (2011): der große Exodus – Demographische Trends an Russlands nördlicher Peripherie. In: Osteuropa 61. 2-3. pp. 371-386.
- [115] HELLER, M. (1988): Cogs in the Wheel: The Formation of Soviet Man Knopf; First Edition, 293 p.
- [116] HELLER, M. (1996): Az Orosz Birodalom története I-II. Osiris – 2000 kiadó, Budapest.
- [117] HEMMERS, S. (2012): Religion und Nationalismus – Die Verbindung zwischen russischer Orthodoxie und dem Nationalismus. In: Becker, M et al (Hrsg): Zur Konstruktion von Nation und Nationalismus – Theorien, konzeptionelle Überlegungen und das östliche Europa. Siegen und Gießen 72 p.

- [118] HESS, M. R. (2015): Einige Fragen und wenige Antworten zum Nagorno-Karabach-Konflikt. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 105., 135-163.
- [119] VON HIRSCHHAUSEN, U. (2009): Imperium. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 211-216.
- [120] HOFMEISTER, U. (2007): Kolonialmacht Sowjetunion: Ein Rückblick auf den Fall Uzbekistan. Osteuropa, 56(3), pp. 69-93.
- [121] HORALEK, K. (1967): Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest 502. p
- [122] HORCH, M. (2005): Das Europa der Nationen – Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich. Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 279 p.
- [123] HORVÁTH Cs. (2011): Etnikai változások a Kaukázus térségében 1860-1960 között. Délkelet-Európa–South East Europe Internional Quarterly 2(2). 18 p.
- [124] HORVÁTH Gy. (2008): Regionális fejlődési politika az átalakuló Oroszországban. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs 466 p.
- [125] HOUSTON, R. A. (2012): Alphabetisierung, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 14 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/houstonr-2011-de> URN: urn:nbn:de:0159-2011121271
- [126] ILLÉS T. – BOTTLIK Zs. (2018): A moldáv identitás rétegei. Tér és Társadalom 32(4), pp. 84-105.
- [127] IWANOW, N. (1994): Die Polen in Weißrusslands. Osteuropa 44. 5. pp. 473–482.
- [128] IZLADY, M. (2001): The Caucasus: Ethno-linguistic Composition in 1990. - https://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Caucasus_Ethno-Linguistic_Groups_sm.png
- [129] JAHN, D. (1970): Nationalitäten und Nationalitätenpolitik im Spiegel sowjetischer Volkszählungen. Osteuropa, 20(5), pp. 312-327.
- [130] JAHN, E. (2015): Neue Perspektiven für die „eingefrorenen Konflikte“ im Südkaukasus durch die „Europäische Nachbarschaftspolitik“? Neue Folge 40
- [131] KABUZAN, V. M. (1963): Narodonaselenie Rossii v XVIII-pervoï polovine XIX v. (po materialam reviziï) Izd-vo Akademii nauk SSSR. Moskva 228 p.
- [132] KABUZAN, V. M. (1971): Izmeneniiã v razmeshchenii naseleniiã Rossii v XVIII-pervoï polovine XIX v.: (po materialam reviziï) Izd-vo „Nauka” Moskva 188.
- [133] KABUZAN, V. M. (1992): Narody Rossii v pervoï polovine XIX v. : chislennost' i ètnicheskii sostav. Izd-vo „Nauka” Moskva 214 p.
- [134] KAKUKK Zs. (2002): Mai török nyelvek I. Bevezetés ELTE BTK Török filológiai Tanszék, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 140 p.
- [135] KÁLDY-NAGY Gy. (1995): Kleinasien im Spannungsfeld von vier neuen Machtzentren um 1260. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 85 pp. 117-146.
- [136] KAPPELER, A. (1996): Historische Voraussetzungen im Zarenreich. In: Kappeler, A.: Regionalismus und Nationalismus in Russland, Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden pp. 19-39.
- [137] KAPPELER, A. (1997): Chochly und Kleinrussen: Die ukrainische ländliche und städtische Diaspora in Rußland vor 1917. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 45(1), pp. 48-63.
- [138] KAPPELER, A. (2001): Russland als Vielvölkerreich – Entstehung, Geschichte, Zerfall Verlag C. H. Beck, München 400 p.
- [139] KAPPELER, A. (2022): Ungleiche Brüder – Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis zur Gegenwart, C.H.Beck Verlag, München 267 p.
- [140] KARÁCSONYI D. (2006): A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. Földrajzi Értesítő 55 (3-4) pp. 375-391.

- [141] KARÁCSONYI D. (2007): Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai. *Földrajzi Közlemények* 135 (1-2) pp. 21-38.
- [142] KARÁCSONYI D. (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier *Földrajzi Értesítő* 57 (1-2) pp. 185-211.
- [143] KARL, L. – SKORDOS, A. (2013): Panslawismus, in: *Europäische Geschichte Online* (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 23 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/karll-skordosa-2013-de> URN: urn:nbn:de:0159-2013052227
- [144] KATONA M. (1997): A közép-ázsiai etnikai konfliktusok hátteréhez. – *Posztszovjet Füzetek* 13. kötet, ELTE Russisztikai Központ, Budapest, 197 p.
- [145] KATONA T. (1981): A tatárjárás emlékezete. *Magyar Helikon* Budapest 356 p.
- [146] KEMÉNY L. (2017): A Szovjetuniótól a 21. századi Oroszorszáig, (*Russisztika Könyvek* XLIII) *Russica Pannonica*, Budapest, 285 p.
- [147] KHMELKO, V. – WILSON, A. (1998): Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In: *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. Ed: Kubicek, P. 2000. *Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour*. *Europa-Asia Studies* 26. (1–2): 197–221.
- [148] KINCSES NAGY É. (2009): A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei. PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem Altajisztika Tanszék, Szeged. 286 p.
- [149] KLOSE, F. (2014): Dekolonisation und Revolution, in: *Europäische Geschichte Online* (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 36 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/klofef-2014-de> URN: urn:nbn:de:0159-2014050809
- [150] KOBERIDZE, M. (2022): Илья Окромчедлишвили и актуальные вопросы картвелологии. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (53), pp. 21-33.
- [151] KOC SIS K. (1989a): A népesség megoszlása nemzetiség szerint (1:2.000.000) In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*, Kartográfiai Vállalat, Budapest, pp.114
- [152] KOC SIS K. (1989b): A népesség megoszlása anyanyelv szerint (1:2.000.000) In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*, Kartográfiai Vállalat, Budapest, pp.114
- [153] KOC SIS K. (2002): Etnikai földrajz. In: Tóth József (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. Dialóg Campus, Bp.-Pécs. pp. 313-335.
- [154] KOC SIS K. (2005): A Kárpát-medence etnikai térképsorozata (1997-2005) <https://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html>
- [155] KOC SIS K. – TÁTRAI P. (2015): A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet
- [156] KOLLMAR-PAULENZ K. (2011): *Die Mongolen – von Dschingis Khan bis heute* Verlag C. H. Beck, München 128 p.
- [157] KÖNIG, M. S. (2008): Der ungelöste Streit um Südossetien. In: Gumpfenberg, M-C. – Steinbach, U.: *Der Kaukasus – Geschichte, Kultur, Politik*. Beck verlag München. pp. 123-133.
- [158] KŐSZE GI M. (2016): Kis népek nacionalizmusa az európai posztszovjet térségben, In: *Földrajzi Közlemények* 140. 4. pp. 285-296.
- [159] KŐSZE GI, M. (2018): Nacionalizmusok Európa keleti felében. In: Bottlik, Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában* Budapest, ELTE TTK pp. 35–43.
- [160] KŐSZE GI, M. (2019): Az orosz nacionalizmus arcai. In: Kőszegi et al. (szerk.) *Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben* Budapest, ELTE TTK pp. 57–70.
- [161] KRAAS, F. – STADELBAUER, J. (2002): Nationalitäten und Minderheiten in Mittel- und Osteuropa – Standortbestimmung und Forschungsfragen aus geographischer Sicht In: Kraas, F. – Stadelbauer, J. (Hrsg): *Nationalitäten und Minderheiten in Mittel- und Südosteuropa* Braumüller verlag; Wien pp. 1-50.
- [162] KRAJKÓ GY. (1987): *A Szovjetunió gazdaságföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest 239

- p.
- [163] KRAJKÓ GY. (1994): A Szovjetunió utódállamainak fontosabb gazdasági, társadalmi problémái. Földrajz tanítása 2 (1) pp. 3-7.
  - [164] KRAJKÓ GY – RUDL J. – SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. (1999): A Szovjetunió utódállamai. JATE Press, Szeged 289 p.
  - [165] KRÄMER, A. (2007): Islam in Zentralasien: Blüte, Unterdrückung, Instrumentalisierung. Osteuropa 57 (8/9) Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen. Aspirationen pp. 53-76.
  - [166] KUHN, T. – PLOTTKA, J. (2017): Wachsendes Interesse an zwei entlegenen Regionen – Zentralasien und der Südkaukasus in der aktuellen Geopolitik 40(4), pp. 319-325.
  - [167] KUN M. (2000): A fekete könyv orosz lapjai. Európai utas 39. (2). pp. 31-33.
  - [168] KUSBER, J. (2009a): Kiever Rus' Teilfürstentümer und Mongolenherrschaft. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 147-154.
  - [169] KUSBER, J. (2009b): Moskauer Reich. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 155-161.
  - [170] KUSBER, J. (2014): Wegscheide Krieg: Defekte Imperien, defekte Nationalstaaten. Osteuropa, 64(2/4), Totentanz: Der Erste Weltkrieg im Osten Europas, pp. 233-246.
  - [171] LANG, S. J. (2002): Konfliktregion Kaukasus – Rahmenbedingungen und Ursachen unter geopolitischen und geostrategischen Aspekten. Sicherheit und Frieden (S+F) / Security and Peace, 20(3), Themenschwerpunkt: „Hypermacht“ USA, pp. 163-166.
  - [172] LARS K. (2014): Egy meg- és kitalált lázadó. Samil imám esete az Orosz Birodalommal és a Szovjetunióval, 1859–1953 Világtörténet 35(3) pp. 483-507.
  - [173] LARUELLE, M. – PASSET E. (2007): Wiedergeburt per Dekret: Nationsbildung in Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 139-154.
  - [174] LAW... (1989): Law of the Ukrainian S.S.R. „On Languages in the Ukrainian S.S.R.” (Закон УРСР „Про мови в Українській РСР”) 1989. Відомості Верховної Ради УРСР, 1989 № 45. 631 p.
  - [175] LAW... (2011): Об утверждении перечня коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации (Oroszország Kormánya 2006. április 17-i 536-p. sz. rendelete, a 2011. december 26-i változtatásokkal. Utolsó letöltés: 2023-12-23)
  - [176] LAW... (2013): України „Про засади державної мовної політики”) 2013. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 23. 218 p.
  - [177] LAZAREV, V. – PRAVIKOVA, L. (2005): The North Caucasus Bilingualism and Language Identity In: ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism, ed. James Cohen, Kara T. McAlister, Kellie Rolstad, and Jeff MacSwan, 1309-1327. Somerville, MA: Cascadia Press.
  - [178] LEHMANN, M. (2021): Von der Hartnäckigkeit eines Attributs. Das (Post-)Sowjetische als politische und identitätsrelevante Ressource. Aus Politik und Zeitgeschichte 71(16) in: H-Soz-Kult, www.hsozkult.de/journal/id/zeitschriftenausgaben-13037
  - [179] LIPUSZ É. (2013): A Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete Hadtudomány 23 (1) pp. 14–24.
  - [180] LOBOVA, L. (2002): Ethnopolitische Konflikte im Nordkaukasus – Geschichte, Gegenwart, Perspektive. Orient 43(1) pp. 59-77.
  - [181] LORTKIPANIDSE, M. (1992): Georgien und seine Autonomien: kurzer Abriss der Geschichte Abchasiens, Atscharas und Südossetiens, in: Georgica 15. pp. 34-38.

- [182] LUKÁCS, J. (1993): The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age. Ticknor & Fields, Boston, 291 p.
- [183] LURJE, P. B. (2006): Die Sprache Zentralasiens in Vergangenheit und Gegenwart. In: Fragner, B. - Kappeler, A. (Hrsg): Zentralasien 13- bis 20 Jahrhundert – Geschichte und Gesellschaft Promedia Wien pp. 33-60.
- [184] MACKINDER, H. (1904): The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal 23 (4) pp. 421–444.(https://www.iwp.edu/wp-content/uploads/2019/05/20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf)
- [185] MAJOR B. (2006): Az arabok az ókorban ; Az arab birodalom fénykora és bukása. História 28 (3) pp. 3-5; 12-21.
- [186] MALAŠENKO, A – BENTLIN, B. (2002): Islam im postsowjetischen Raum. Osteuropa, 52(5), pp. 549-563.
- [187] MARK R. A. (2012): Mit Schwert und Feder: Russland und die Eroberung Mittelasiens seit Peter. Osteuropa, 62(3), Feldforschung: Erinnerung in Zentralasien, Macht in Russland, pp. 78-104.
- [188] MARK, R. A. (1994): Die nationale Bewegung der Weißrussen im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 42(4), pp. 493-509.
- [189] MARÓTH, M. (2007): Az iszlám. Press Publica kiadó Budapest, 126 p.
- [190] MARTIN, T. (2001): The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 (The Wilder House Series in Politics, History and Culture), Cornell University Press, Ithaca NY. 528 p.
- [191] MATSCHAWARIANI, E. (1982): Grafische Grundlagen des georgischen Alphabets. Tiflis. pp. 76–77.
- [192] MATVEEVA, A. – PÖRZGEN, G. (2007): Traditionen, Kalküle, Funktionen: Russlands Rückkehr nach Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 277-294.
- [193] MEISSNER, B. (1994a): Vom Russischen Reich über die Sowjetunion zur Gemeinschaft Unabhängiger Staaten: Teil I. Zeitschrift für Politik, NEUE FOLGE, 41(2), pp. 162-182.
- [194] MEISSNER, B. (1994b): Vom Russischen Reich über die Sowjetunion zur Gemeinschaft Unabhängiger Staaten: Teil II. Zeitschrift für Politik, NEUE FOLGE, 41(3), pp. 280-295.
- [195] MERGEL, T. (2014): Modernisierung, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 11 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/mergelt-2011-de> URN: urn:nbn:de:0159-20110201116
- [196] VAN MEURS, W. (2003): Moldova – nationale Identität als politisches Programm. In: Südosteuropa Mitteilungen Jg. 45. Heft 4–5. Pp 31–43.
- [197] MEŽS, I. – BUNKŠE, E. – RASA, K. (1994): The ethno-demographic status of the Baltic States. GeoJournal, 33(1), pp. 9–25.
- [198] MITROVITS M. (2022): Novorosszija (Új-Oroszország) mint az orosz gyarmatosítás szimbóluma - HORIZONTOK-blog <https://www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2022/02/28/novorosszija-uj-oroszorszag-mint-az-orosz-gyarmatositas-szimboluma/>
- [199] MOTIKA, R. (2008): Religion – Identitätsstiftende Momente. In: Gumpfenberg, M-C. – Steinbach, U.: Der Kaukasus – Geschichte, Kultur, Politik. Beck verlag München. pp. 202-216.
- [200] NAGY L. – SOMOGYI T. (2017): Az orosz geopolitika és a fegyveres erők reformja (1.) Honvédségi Szemle 145 (3) pp. 25–38.
- [201] NAGY L. – TÖMÖSVÁRY Zs. (2018): Az orosz biztonságpolitikai gondolkodás. Dialóg Campus, Budapest, 17 p.

- [202] NÉMETH Á. (2014): Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a XX–XXI. századi Baltikumban. Pécsi Tudományegyetem PhD-értekezés 32 p.
- [203] NEUSATZ, D. (2009): Sowjetunion. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 180-190.
- [204] NIEDERHAUSER E. (1990): Az orosz gyarmatbirodalom kialakulása. Historia 12(4) pp. 15-18.
- [205] NOACK, CH. (1999): Russische Politik und muslimische Identität. Das Wolga-Ural-Gebiet im 19. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 47(4) Nicht-europäische Nationalitäten des Zarenreiches und der Sowjetunion. pp. 525-537.
- [206] OSTERHAMMEL, J. (1995): Kolonialismus - Geschichte, Formen, Folgen. C.H. Beck Verlag. 141 p.
- [207] PALAT, M. K. (1994): Politisch-geistige Strömungen im post-sowjetischen Zentralasien. Osteuropa 44(11), pp. 1005-1022.
- [208] PÁNDI L. (1997) Köztes-Európa – térképgyűjtemény (1763-1993). Osiris-Századvég kiadó, Budapest 798 p.
- [209] PEKESÉN, B. (2014): Panturkismus, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 24 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/pekesenb-2014-de> URN: urn:nbn:de:0159-2014030401
- [210] PENTER, T. (1997): Die Republik Tywa (Tuwa): Nationale und kulturelle Wiedergeburt einer ehemaligen Sowjetkolonie. Osteuropa, 47 (7), pp. 666-683.
- [211] PEROVIĆ, J. (2006): Am Abgrund: Fehlentwicklung im Nordkaukasus, Osteuropa, 56(7), Schwerpunkt Am Abgrund: Der Nordkaukasus, pp. 33-53.
- [212] PETRICK, M. (2014): Sechzig Jahre Neulanderschließung in Kasachstan – Später Erfolg eines zentralstaatlichen Entwicklungsmodel? Zentralasien Analysen (77) pp. 2-9.
- [213] PEYROUSE, S. – PASSET, E. (2007): Rückkehr und Aufbruch: Zentralasiatische Migrationsströme. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 244-255.
- [214] PIETZONKA, B. (2002): Zur politischen Geographie der ethnisch-nationalen Strukturen in Kaukasien In: Kraas, F. – Stadelbauer, J. (Hrsg): Nationalitäten und Minderheiten in Mittel- und Südosteuropa Braumüller verlag; Wien pp. 86-99.
- [215] PIPES, R. (1997): Az orosz forradalom története. Európa kiadó 598 p.
- [216] POSCH, E. (2011): Limba Noastra – Sprache in der Republik Moldau: Bestandsaufnahme einer schwierigen Situation. In: Oppenheimer, Ch. (Hrsg.): Blicke auf die Republik Moldau: eine Annäherung an ein unbekanntes Land, Edition Chrop. Wehrheim pp. 70–79.
- [217] PÓTI L. (2001): Ukrajna kül- és biztonságpolitikája (Védelmi Tanulmányok 44.) Budapest, 77 p.
- [218] PROBÁLD F. (1980): A Szovjetunió népessége és települései. In: Antal Z.: Szovjetunió – Gazdaságföldrajz: A termelő erők fejlődése és területi elhelyezkedése (1917-1977) pp. 42-94.
- [219] RAKOWSKA-HARMSTONE, T. (1985): Die aktuelle Problematik sowjetischer Nationalitätenpolitik. Osteuropa, 35(7/8), pp. 488-505.
- [220] REISNER, O. (2009): Kaukasien In: Bohn, T. M. - Neutatz, D.: Studienhandbuch Östliches Europa – Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien pp. 288-294.
- [221] ROHR, J. (2011): Anpassung und Selbstbehauptung - Die indigene Völker in Russlands Huhem Norden Osteuropa 61(2/3) pp. 387-406.
- [222] ROMSICS I. (1998): Nemzet, nemzetiség és állam – Kelet-Közép- és Délkelet-Európában

- a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest 419 p.
- [223] ROSTOVÁNYI Zs. (1999): Közép Ázsia: paniszlávizmus vagy pántürkizmus? Beszélő - on-line 4(7) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kozep-azsia-paniszlamizmus-vagy-panturkizmus>
  - [224] ROTHACHER, A. (2007): Blütenlese: Publikationen über Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 617-630.
  - [225] RUDL J. (1999): A Szovjetunió utódállamainak földrajza Dialóg Campus Budapest-Pécs 333 p.
  - [226] RUMER, E. B. – EICKHOFF, M. (2007): Peripherie, Zentrum, Problemfall: Die Zentralasienpolitik der USA. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 295-312.
  - [227] S., M. (2000): Rußlands Kriege im Kaukasus. Osteuropa, 50(4), pp. A154-A163
  - [228] SÁGI Zs. (1997): Kelet-Európa politikai földrajza In: Pap N. – Tóth J. (szerk): Európa politikai földrajza JPTE Pécs, pp. 133-162.
  - [229] SAKWA, R. (2021): Russian Politics and Society Routledge, London 730 p.
  - [230] SANUKOV, Ks. (1996): Die Nationalbewegung der kleinen Völker der Mittleren Wolga (Mari, Mordwinen, Tschuwaschen, Udmurten). In: Kappeler, A.: Regionalismus und Nationalismus in Russland, Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden pp. 87-104.
  - [231] SAPPER, M. – PETER, R. – WAGNER, C. (2003): Rußlands kulturelle Ausstrahlung auf die Staaten der GUS In: Alexandrova, O. – Götz, R. – Halbach, U. (Hrsg.): Rußland und der postsowjetische Raum. - Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden pp. 175-196.
  - [232] SCHARFF, R. (1982): Zur These der Annäherung von nationalen Republiken und Nationalitäten in der UdSSR. Osteuropa, 32(1), pp. A1-A14.
  - [233] SCHARFF, R. (1987): Nationale Differenzierung, aber gleichzeitig Stärkung der Einheit: Zum gegenwärtigen Diskussionsstand der sowjetischen Nationalitätenpolitik. Osteuropa, 37(1), pp. A1-A12.
  - [234] SCHARFF, R. (1989): Sowjetunion: Eine unzerstörbare Realität – die Nationalitäten: Neue Fragen, neue Antworten zur nationalen Frage. Osteuropa, 39(11/12), pp. A577-A591
  - [235] SCHARFF, R. (1996): Nationalismus und Konfliktpotential in Regionen der Russischen Föderation. Osteuropa, 46(3), pp. A128-A135.
  - [236] SCHENK, F. B. (2002): Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung. Geschichte und Gesellschaft, 28(3), pp. 493-514.
  - [237] SCHERRER, J. (2004): Ideologie, Identität und Erinnerung: Eine neue „Russische Idee“ für Rußland? Osteuropa, 54(8) 27-41.
  - [238] SCHLEICHER, F. (2021): Iberia Caucasia. Ein Kleinkönigreich im Spannungsfeld großer Imperien. Kohlhammer, Stuttgart p. 644.
  - [239] SCHLICHTING, U. (1990): Nationalitätenproblematik und -politik in der Sowjetunion Author(s): Sicherheit und Frieden (S+F)/Security and Peace, 8(3), Nationalitätenprobleme und sowjetisches Imperium, pp. 130-135.
  - [240] SCHMID, K. (2011): Eurasien oder Skandoslavien? – Der „Norden“ im kulturellen Selbstverständnis Russlands. Osteuropa 61(2/3) pp. 327-345.
  - [241] SCHMIDINGER, TH. (2003): Der Pamir zwischen Islam und Ethnisierung. Context 21(2/3) https://homepage.univie.ac.at/thomas.schmidinger/php/texte/zentralasien_pamir.pdf
  - [242] SCHMIEDER, F. (1994): Europa und die Fremden die Mongolen im Urteil des abendländes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 396 p.
  - [243] SCHMITZ, A. (2007): Interessen, Instrumente, Einflussgrenzen: Die Europäische Union und Zentralasien. Osteuropa, 57(8/9), Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen, pp. 327-338.
  - [244] SCHORKOWITZ, D. (2000): Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever

- Reiches in der postsowjetischen Revision. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 48(4), pp. 569-601.
- [245] SCHORKOWITZ, D. (2004): Clio und Natio im östlichen Europa. Historische Zeitschrift, 279(1), pp. 1-33.
- [246] SCHORKOWITZ, D. (2010): Geschichte, Identität und Gewalt im Kontext postsozialistischer Nationsbildung Zeitschrift für Ethnologie 135(1), pp. 99-160.
- [247] SCHULZE, W. (2008): Ethnische Vielfalt – Wahrnehmung und Fakten. In: Gumpfenberg, M.-C. – Steinbach, U.: Der Kaukasus – Geschichte, Kultur, Politik. Beck verlag München. pp. 175-191.
- [248] SDRWOMYSLOV, A. (1996): Regionale Probleme und ethno-nationale Konflikte. In: Kappeler, A.: Regionalismus und Nationalismus in Russland, Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden pp. 309-317.
- [249] SELEGEN, G. – ROOF, M. K. (1958): Begriffe und Methoden russischer Volkszählungen. Osteuropa, 8(2), pp. 112-122.
- [250] SENGIRBAY, M. (2019): Ethnic Identity of Kazakhstani Russians: The Dynamics of Change and the Place of Russia as a Kin State Journal of Nationalism, Memory & Language Politics 13 (1) pp. 7-89.
- [251] SHPAKOVSKY, V. – NICOLLE, D. (2013): Armies of the Volga Bulgars & Khanate of Kazan: 9th–16th centuries (Men-at-Arms, Band 491), Osprey Publishing, Oxford. 48 p.
- [252] SIDORKO, C. P. (1999): Die Eroberung Tschetscheniens und Dagestans als Fallbeispiel kolonialer Expansion des Zarenreichs im 19. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 47(4), Themenschwerpunkt: Nicht-europäische Nationalitäten des Zarenreiches und der Sowjetunion, pp. 505-511.
- [253] SIMAI M. (2014): A posztsovjet térség a multipolarizálódó nemzetközi rendszerben. In: Eurázsia a 21. században – a külkereskedelem tükrében Kelet-Európa Tanulmányok X. szám. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest. pp. 11–28.
- [254] SIMON, G. (1982): Nationalbildung und „Revolution von oben“. Zur neuen sowjetischen Nationalitätenpolitik der dreißiger Jahre. Geschichte und Gesellschaft Jg. 8. H. 2. Nationalitätenprobleme in Osteuropa pp. 233-257.
- [255] SIMON, G. (2013): Der Kommunismus und die nationale Frage: Die Sowjetunion als Vielvölkerimperium. Osteuropa, 63(5/6), Durchsicht der Kommunismus in seiner Epoche, pp. 107-124.
- [256] SLEZKINE, Y. (1994): Arctic Mirror. Russia and the Small Peoples of the North. Cornell University Press, NYC 476 p.
- [257] SMITH, A. D. (2004): A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény. Rejtjel, Budapest, pp. 204–229.
- [258] SPULER, B. (1978): Der mongolische Nomadismus in einer sesshaften Gesellschaft: die goldene horde. Bulletin d'études orientales, 30(2), pp. 201-208
- [259] STADELBAUER, J. (1993): Russische Eisenbahnen in Turkestan Pionierleistung oder Hemmnis für eine autochthone Raumentwicklung in: Wolf-Dieter Hütteroth u.a. (Hrsg.): Frühe Eisenbahnbauten als Pionierleistungen. Neustadt an der Aisch: Degener, pp. 69 - 91
- [260] STADELBAUER, J. (1994): Die Nachfolgestaaten der Sowjetunion. Politische Auflösung eines Imperiums und Probleme einer Wirtschaftsintegration in der Erbgemeinschaft Geographische Rundschau 46(1), pp. 190-198.
- [261] STADELBAUER, J. (1996): Regionen und Regionalismus in Sibirien und im Ural In: Kappeler, A.: Regionalismus und Nationalismus in Russland. Nomos Verlag pp. 163-190.
- [262] STADELBAUER, J. (1999): Demographische Entwicklungen und ethnische Minderheiten

- in den baltischen Staaten. In: Geographische Rundschau 51. 4. pp. 160–167.
- [263] STAMMLER–GOSSMANN, A. (2011): „Indigene Völker” – Historische Wurzeln der russländischen Minderheitspolitik. In: Osteuropa 61. 2-3. pp. 417-427.
- [264] STAMMLER, F. – KHLINOVSKAYA, E. (2011): Einmal Erde und zurück – Bevölkerungsbewegung in Russland Hohem Norden In: Osteuropa 61. 2-3. pp. 347-369.
- [265] STOLBERG, E-M. (2009a): Paläoasiaten. In: Bohn, T. M. - Neutatz, D.: Studienhandbuch Östliches Europa – Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien pp. 415-418.
- [266] STOLBERG, E-M. (2009b): Tungusen. In: Bohn, T. M. - Neutatz, D.: Studienhandbuch Östliches Europa – Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien pp. 427-429.
- [267] STUCHTEY, B. (2010): Kolonialismus und Imperialismus von 1450 bis 1950, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg.vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 14 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/stuchteyb-2010-de> URN: urn:nbn:de:0159-20101011129
- [268] SUNDHAUSSEN, H. (2010): Ethnische Zwangsmigration, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 16 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/sundhausseh-2010-de> URN:urn:nbn:de:0159-20100921712
- [269] SZ. BIRÓ Z. (2008): Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése. Politikatörténeti vázlat. Világtörténet 20 (2) pp. 28-35.
- [270] SZ. BIRÓ Z. (2015): Az orosz Birodalom idegenjei. Világtörténet 27 (4) pp. 521-552
- [271] SZÁLKAI K. (2013): Vas-út a hatalomba: Az orosz birodalmi vasúthálózat 19. század végi fejlesztésének hatásai Közép-Ázsiában In: Keller, László (szerk.) Ábrándjaink kora : X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia; Dunaszerdahely, Szlovákia: Lilium Aurum pp. 269-295.
- [272] SZILÁGYI I. (2013): Geopolitika Publikon Kiadó, Pécs 254 p.
- [273] SZILI S. (2000): A kolonizáció problematikája az orosz és szovjet historiográfiában Világtörténet 22 (1). pp. 3-23.
- [274] SZILI S. (2005): Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Ruszisztikai Könyvek. XIV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005. 235 p.
- [275] SZOMBATHY Z. (2009): Hadara (és tamaddun), taqafa - civilizáció, kultúra. In: Maróth, M. (szerk.): Az iszlám politikaelmélete: Terminológiai vizsgálat Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, pp. 235-239.
- [276] TEBARTH, H-J. (1990): Zur Geschichte der Ersten Allgemeinen Volkszählung des Russischen Reiches vom 28. Januar 1897. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 38(1), pp. 73-86.
- [277] TUCHTENHAGEN, R. (2009): Petersburger Imperium. In: Bohn, T. – Neutatz, D.: Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. pp. 162-171.
- [278] TUVIKENE, T. (2016): Strategies for Comparative Urbanism: Postsocialism as a De Territorialized Concept. International Journal of Urban and Regional Research 40(1) pp. 132-146.
- [279] VÁSÁRY I. (1986): Az Arany Horda. Kossuth kiadó, Budapest 314 p.
- [280] VÁSÁRY I. (2013): Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: Déry B. et al (szerk): Conversio: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai Budapest, Magyarország, ELTE BTK Vallástudományi Központ pp. 163–172.
- [281] VON SEIDLITZ, N. – SELENOY, G. L. (1896): Die Verbreitung der Armenier in der

- asiatischen Türkei und Transkaukasien. Dr. A. Petermann's Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, Band 42. pp. 1–10.
- [282] WARKOTSCH, A. (2004): Zentralasiens Regime und der Islam. Osteuropa, 54(11), pp. 3-14.
- [283] WEEKS, T. R. (2010): Russifizierung / Sowjetisierung, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 17 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/weekst-2010-de> URN: urn:nbn:de:0159-010101155
- [284] WILSON, A. (1998): Redefining ethnic and linguistic boundaries in Ukraine: Indigenous, settlers and Russophone Ukrainians. In: Nation building in the post-Soviet borderlands: The politics of national identities. Eds. Smith, G. et al., Cambridge, Cambridge University Press, 119–138.
- [285] WÜNSCH, T. (2009): Historische Geographie In: Bohn, T. – Neutatz, D. (2009): Studienhandbuch östliches Europa – Band 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien. 23-31. pp.
- [286] YAMSKOV, A. N. (1991): Ethnic Conflict in the Transcaucasus: The Case of Nagorno-Karabakh. Theory and Society, 20(5), Special Issue on Ethnic Conflict in the Soviet Union, pp. 631-660.
- [287] YOUSEFI, V – KÓBORI J. (2017): Az örménység viszontagságos ttörténeme az ókortól napjainkig. Valóság 60(4), pp. 16-38.
- [288] ZABARA, D. A. (2013): Die Republik Moldau: Staatswerdung im Spannungsfeld zwischen historischen Ansprüchen und dem Zerfall alter Ordnungen. In.: Hilger A. – von Wrochem, O. (Hrsg): Die geteilte Nation: nationale Verluste und Identitäten im 20. Jahrhundert Oldenburg Verlag; München pp. 117–134.
- [289] ZIAI, A. (2012): Postkoloniale Studien und Politikwissenschaft: Komplementäre Defizite, Stand der Forschung und Perspektiven. Politische Vierteljahresschrift, 53(2), pp. 291-322.
- [290] ZINOVJEV, A. (2001): Homos Sovieticus. Masszi, Budapest. 200 p.

***

- [291] Административно-территориальное деление РСФСР – Российская Империя – история государства Российского <https://www.rusempire.ru/sss/administrativno-territorialnoe-delenie-rsfsr.html> (Utolsó letöltés: 2024.01.18)
- [292] Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1949 года / Информ.-стат. отд. при Секретариате Президиума Верховного Совета СССР. - 6-е изд. - М.: Известия, 1949. - XVI, 484 с.
- [293] Административно-территориальное деление союзных республик. Дополнения к справочнику выпуска 1958 года: Изменения, происшедшие за период с 1 янв. 1958 г. по 1 янв. 1959 г. / Информ.-стат. отд. Президиума Верховного Совета СССР. – М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1959. – 53, [1] с.
- [294] БОЛДЫРЕВ, В. А. (1990): Итоги переписи населения СССР / Госкомстат. — Moskva: Финансы и статистика, 1990.
- [295] БРУК С. И – ПУЧКОВ П. И. (2010): Карта Народов (Масштаб 1:25 000 000) <http://iamruss.ru/map-of-the-ethnic-composition-of-russia/>
- [296] БРУК С. И.–АПЕНЧЕНКО В. С. (отв. ред.) (1964): Атлас народов мира. – Издательство: М. Академии наук, Москва. 184 p.
- [297] ГЕРЦЕН, А. А. (2010): Административно-территориальное деление Молдавии в контексте историко-географических исследований карпато-днестровья. Известия ран. Серия Географическая (2) с. 25-39.

- [298] ЛЕВАДА, Ю. (1993) ред.: Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х / – М.: Мир, Океан, 1993. – 300 с
- [299] ЛЕВАДА, Ю. (2004): „Человек советский” - публичные лекции на „Полит.ру” <https://polit.ru/article/2004/04/15/levada/> (utolsó letöltés 2024.04.05)
- [300] МИЛЛЕР, А. (2018): Неуловимый малоросс: историческая справка – Россия в глобальной политике (<https://www.globalaffairs.ru/articles/neulovimyj-maloross-istoricheskaya-spravka/>)
- [301] ОКРОМЧЕДЛОВ И. Л. (1887) (Окромчедлишвили): Об изобретении грузинского алфавита. См. Труды V Археологического Съезда в Тифлисе, 1881, под редакцией графини Уваровой. XXXIX, X, II, Москва. 227 р.
- [302] ХАЛИКОВ А. Х (1989): Татарский народ и его предки. — Казань: Татарское книжное издательство, С. 93.
- [303] ХМЕЛЬКО, В. (2004): Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності. https://shron1.chtyvo.org.ua/Khmelko_Valerii/Linhvo-etnichna_struktura_Ukrainy_rehionalni_osoblyvosti_i_tendentsii_zmin_zh_roky_nezalezhnosti.pdf
- [304] ЩЕРБАКОВА, Е. М. (2013): Доля титульной национальности возрастает во всех странах СНГ, кроме России. Демоскоп Weekly: сайт. — 17 — 30 июня 2013 6 (№ 559—560) <https://www.demoscope.ru/weekly/2013/0559/barom02.php>

FORRÁSOK

Balti országok

- [305] Latvijas 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti – Centrālā statistikas pārvalde Rīga, 2015. 234 p.
- [306] Pieejamo tabulu saraksts tēmā: 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas iedzīvotāji republikas pilsētās un rajonos pēc vecuma, dzimuma un tautības – Latvijas Statistika <http://www.csb.gov.lv/dati/rezultati-28294.html> <http://data.csb.gov.lv/DATABASEEN/tautassk/Results%20of%20Population%20Census%202000/Results%20of%20Population%20Census%202000.asp>
- [307] Statistika andmebaasi uuendus Rahva ja eluruumide loendus – Rahva ja eluruumide loendus 2011 – Elamistingimused Statistikaamet, Endla 15, 15174 Tallinn 2013

Belarusz

- [308] Статистические бюллетени «Национальный состав населения» – Перепись населения – 2009 Национальный статистический комитет Республики Беларусь (<http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/itogi1.php>)

Kaukázus országai

- [309] IZADY M. (2000): Turkic peoples and languages of Middle East and Vicinity
- [310] Major Muslim ethnic groups in Armenia, Iran, and the Islamic Common-wealth states. (<https://picryl.com/media/major-muslim-ethnic-groups-in-armenia-iran-and-the-islamic-commonwealth-states>)
- [311] Ethno-Caucasus – <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/>

Kazahsztán

- [312] Итоги Национальной переписи населения 2009 года „Население Республики Казахстан” Департамент социальной и демографической статистики
- [313] http://www.stat.kz/p_perepis/novosty/Pages/itogi_po_regionam.aspx

- [314] 1999: Agentsvo Respubliki Kazakhstan po Statistike
- [315] 2014: Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan Committee on Statistics
- [316] Mayor Ethnic Groups in Central Asia I. (https://www.reddit.com/r/Masastan/comments/a6tw7e/mayor_ethnic_groups_in_central_asia/)
- [317] Mayor Ethnic Groups in Central Asia II. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d5/Central_Asia_Ethnic_en.svg)

Kirgízia

- [318] 2009, 2013 Bureau of Statistics of Kyrgyzstan

Krím-félsziget

- [319] Перепись населения в Республике Крым 2014. Итоги. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики в Республике Крым (Крымстат). 4.1. Национальный состав населения. Проверено 10 апреля 2016. http://crimea.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/crimea/ru/census_and_researching/census/crimea_census_2014/score_2010/

Moldovai Köztársaság

- [320] Recensământul populației 2004, Culegere statistică. Vol. 1. Caracteristici demografice, naționale, lingvistice, culturale – Biroul Național de Statistică, 492 p.
- [321] Recensământul populației și al locuințelor din 2014, Biroul Național de Statistică (<http://recensamant.statistica.md>)
- [322] Atlas dmr 2004: Atlas of the Dniester Moldavien Republik. „Sheriff” Publishing and Printing Center Tiraspol 60. p.

Oroszország

- [323] Брук С. И. – Апенченко В. С. (отв. ред.) (1964): Атлас народов мира. – Издательство: М. Академии наук, Москва. 184 p.
- [324] Брук С. И – Пучков П. И. (2010): Карта Народов (Масштаб 1:25 000 000) <http://iamruss.ru/map-of-the-ethnic-composition-of-russia/>
- [325] Всероссийская перепись населения 2002, 2010 года Национальный состав населения по регионам России
- [326] Всесоюзная перепись населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 года Национальный состав населения по регионам республик СССР
- [327] Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.
- [328] Demoskop, Weekly – <http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0>
- [329] Population statistic (historical demography of all countries, their divisions and towns) <http://www.populstat.info/>
- [330] Population statistics of Eastern Europe & former USSR – <http://pop-stat.mashke.org/>

Tádzsikisztán

- [331] 2000, 2010 Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan

Türkmenisztán

- [332] Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti statistika, 2010

Üzbegisztán

- [333] O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi (The State Comitee of the Republic of Uzbekistan on Statistics) 2013

Ukrajna

- [334] Всеукраїнського перепису населення 2001, Національний склад населення України та його мовні ознаки – Державний комітет статистики України TAzbir
- [335] Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року – Державний комітет статистики України <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

14. Mellékletek

14.1. Ábrák jegyzéke

1. ábra A Szovjetunió geopolitikai helyzetének változása a 20. században
2. ábra A poszt-szovjet térség geopolitikai helyzete a 21. század első évtizedében
3. ábra A Szovjetunió népeinek területi elhelyezkedése 1989-ben
4. ábra A posztszovjet térség országai és a vizsgált alrégiók
5. ábra A Kijevi Rusz és népei a 12. században
6. ábra Az Arany Horda területi elhelyezkedése és annak változása a 13. századtól a 15. századig
7. ábra Korai nyelvi differenciák a posztszovjet térségben
8. ábra A türk nyelvű népesség tagolódása a jelenkorban
9. ábra Oroszország területi terjeszkedése a 14. századtól a 20. század elejéig
10. ábra Az etnikai areáliák a posztszovjet térségben
11. ábra A perifériák városi lakosságának nyelvi összetétele 1897-ben
12. ábra Oroszország nyelvi megoszlása gurbaniumok szerint 1897-ben
13. ábra Oroszország vallási megoszlása gurbaniumok szerint 1897-ben
15. ábra Az ortodoxok aránya és száma Oroszország nyugati részén 1897-ben
16. ábra A lakosság nyelvi megoszlása a Volga–Káma vidékén 1897-ben
17. ábra A lakosság nyelvi megoszlása Oroszország távol-keleti területein 1897-ben
18. ábra A lakosság nyelvi megoszlása a Baltikumban 1897-ben
19. ábra A lakosság nyelvi megoszlása Oroszország nyugati területein 1897-ben
20. ábra A lakosság nyelvi megoszlása Oroszország délnyugati területein 1897-ben
21. ábra A lakosság nyelvi megoszlása a Kaukázus vidékén 1897-ben
22. ábra A lakosság nyelvi megoszlása orosz Turkesztánban 1897-ben
23. ábra Etnoterritóriumok a Szovjetunióban 1926-ban
24. ábra Az etnoterritóriumok lakosságának anyanyelvi megoszlása 1926-ban
25. ábra Az etnoterritóriumok többségi csoportjainak aránya és száma az orosz és a tituláris lakosság alapján 1926-ban
26. ábra Etnoterritóriumok a Szovjetunióban 1939-ben
27. ábra Az etnoterritóriumok lakosságának anyanyelvi megoszlása 1939-ben
28. ábra Az etnoterritóriumok többségi csoportjainak aránya és száma az orosz és a tituláris lakosság alapján 1939-ben
29. ábra A Szovjetunió közigazgatása 1989-ben
30. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz anyanyelvűek számának változása (1939-1989) (2) a Szovjetunió nyugati és központi területein
31. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz anyanyelvűek számának változása (1939-1989) (2) a Kaukázus-vidékén
32. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz anyanyelvűek számának változása (1939-1989) (2) szovjet Közép-Ázsiában.
33. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz anyanyelvűek számának változása (1939-1989) (2) a Szovjetunió távol-keleti területein
34. ábra A lakosság nyelvi összetétele a Szovjetunióban 1989-ben
35. ábra A lakosság nyelvi összetétele a Szovjetunió távol-keleti régiójában 1989-ben
36. ábra A Balti országok lakosságának nyelvi összetétele 2011-ben
37. ábra Ukrajna lakosságának etnikai összetétele 2001-ben
38. ábra Belarusz lakosságának nyelvi összetétele 2009-ben
39. ábra Moldova lakosságának nyelvi összetétele 2014-ben

- 40. ábra A Ciszkaukázus lakosságának nyelvi összetétele 2010-ben
- 41. ábra A Transzkaukázus lakosságának nyelvi összetétele 2010-ben
- 42. ábra Kazahsztán nyelvi összetétele 2010-ben
- 43. ábra Az egykori Szovjet Közép-Ázsia déli részének nyelvi összetétele 2010-ben
- 44. ábra A Volga–Káma vidék nyelvi összetétele 2010-ben
- 45. ábra Kis népek Oroszországban 2010-ben
- 46. ábra Oroszország etnikai térszerkezete 2010-ben

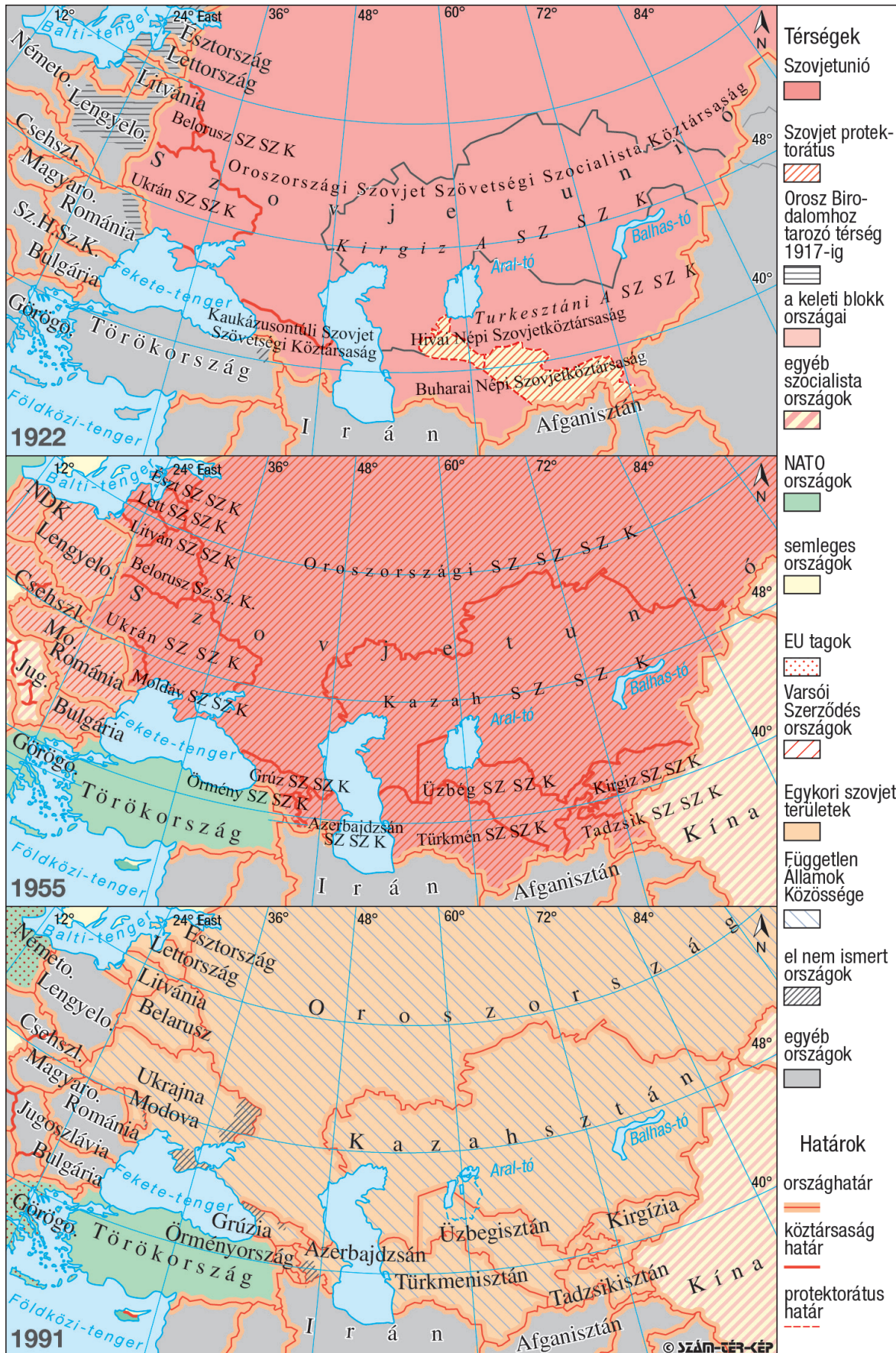
14.2. Táblázatok jegyzéke

- 1. táblázat A posztszovjet országok néhány statisztikai adata
- 2. táblázat A lakosság nyelvi megoszlása a Kaukázus vidéken 1897-ben
- 3. táblázat A lakosság nyelvi megoszlása orosz Turkesztánban 1897-ben
- 4. táblázat Az orosz anyanyelvűek változásának (+ /-) dinamikája a különböző etnoterritóriumban 1939-2010 között
- 5. táblázat Oroszország népei a 2010-es népszámlálás alapján
- 6. táblázat A ciszkaukázusi régió etnoterritóriumainak nyelvi megoszlása 2010-ben

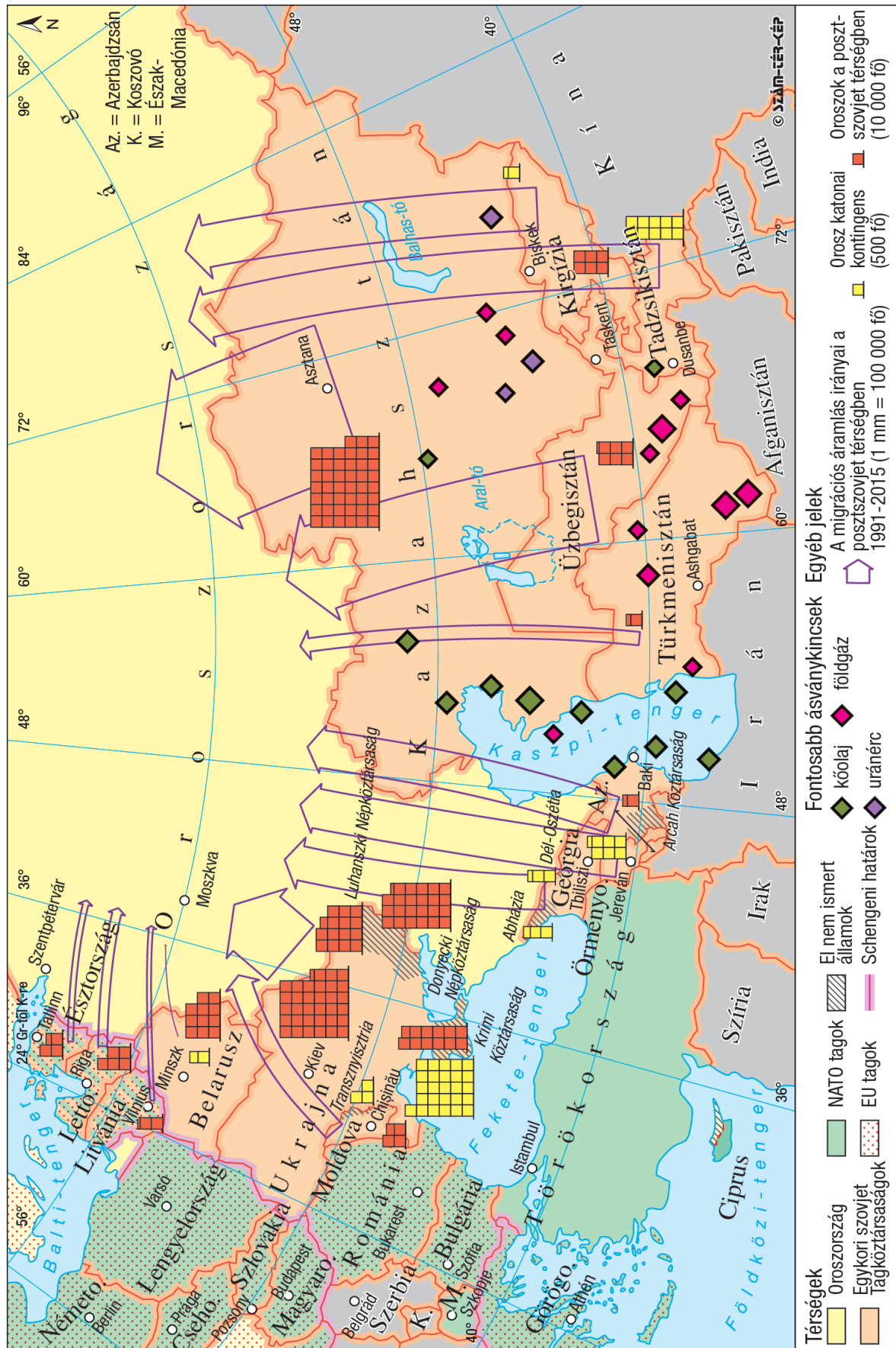
JELMAGYARÁZAT A lakosság etnikai/nyelvi megoszlása ¹			ALTÁJI TÜRK/TÖRÖK					
INDOEURÓPAI SZLÁV			-oguz			(88) hanti*		
(1)		belarusz	(45)		azeri	(89)	magyar	(90) manyisi*
(2)		bolgár	(46)		karapapah ²	-finn-permi		
(3)		kamcsadál*	(47)		gagauz	(91)	észt	
(4)		lengyel	(48)		török	(92)	finn	
(5)		orosz	(49)		türkmén	(93)	karél	
(6)		ukrán	-kipcsak			(94)	komi	
BALTI			(50)		balkár	(95)	lapp*	
(7)		lett	(51)		baskír	(96)	mari	
(8)		litván	(52)		karacsáj	(97)	mordvin	
GERMÁN			(53)		karakalpak	(98)	udmurt	
(9)		német	(54)		kazak	(99)	vepsze*	
IRÁNI			(55)		kirgiz	SZAMOJÉD		
-nyugati			(56)		kipcsak	-északi		
(10)		gilán	(57)		kumik	(100)	enyec*	
(11)		kurd	(58)		nogai	(101)	nganaszan*	
(12)		jazid ²	(59)		tatár	(102)	nyenyec*	
(13)		perzsa	(60)		ujgur	-déli		
(14)		tadzsik	-ujgur			(103)	szölkup*	
(15)		talis	(61)		üzbég	PALEOSZIBÉRIAI		
(16)		tat	(62)		szárt üzbég	CSUKCS-KAMCSADAL		
-keleti			-oguz			(104)	aljutor*	
(17)		oszét	(63)		csuvas	(105)	csukcs*	
(18)		pastu/afgán	-szibériai török			(106)	itelmen*	
GÖRÖG			(64)		altaj	(107)	korjak*	
(19)		görög	(65)		dolgan*	(108)	kerek*	
ÖRMÉNY			(66)		cselkan*	ESZKIMÓ-ALEUT		
(20)		örmény	(67)		csulim*	(109)	aleut*	
EGYÉB INDOEURÓPAI			(68)		hakasz	(110)	eszkimó*	
(21)		moldáv	(69)		jakut	JENYISZEJI		
(22)		román	(70)		kumandin*	(111)	ket*	
(23)		roma	(71)		sor*	IZOLÁLT		
KAUKÁZUSI ÉSZAKNYUGATI			(72)		szojót*	(112)	csuvanc*	
(24)		abaza	(73)		telengit*	(113)	jukagir*	
(25)		abház	(74)		teleut*	(114)	nyivh/gilják*	
(26)		adige	(75)		tofalar*	AFROÁZIAI		
(27)		cserkesz	(76)		tubalar*	(115)	héber/zsidó	
(28)		kabard	(77)		tuvai*	EGYÉB		
(29)		sapszug	MONGOL			(116)	dungan	
DÉLI			-keleti			(117)	kasgar	
(30)		grúz	(78)		burját	(118)	koreai	
(31)		imeret ²	-nyugati			(119)	minden egyéb	
(32)		mingré ²	(79)		kalmük	(120)	taz*	
(33)		svan ²	MANDZSU TUNGUZ			Határok		
ÉSZAKKELETI			-északi			országhatár (MIND HÁROM IDŐSZAK)		
(34)		agul	(80)		evenk*	SZOVJET IDŐSZAK		
(35)		avar	(81)		even*	tagköztársaságok határa	guberniumok (kormányzóságok) határa	
(36)		cahur	(82)		negidal*	Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság határa	ujezdek (járások) határa	
(37)		csecsen	-déli			Autonóm Terület határa	POSZTSZOVJET IDŐSZAK	
(38)		cserkesz	(83)		nanaj*	Nemzetiségi terület határa	Autonóm Köztársaságok határa	
(39)		dargin	(84)		orocs*	entitások határa	oblaszty/NUTS-2 határ	
(40)		ingus	(85)		orok*	protektorátusok határa	rajon/NUTS-3 határ	
(41)		lak	(86)		udege*			
(42)		lezg	(87)		ulcs*			
(43)		rutul	URALI					
(44)		tabasszaran	FINNUNGOR					
			-ugor					

* Az Oroszországi Föderáció északi, szibériai és távolkeleti öslakos kis létszámú népei
¹ A kategóriák a népszámlálásokban szereplő, az etnikai hovatartozásra utaló nyelvi, etnikai vallási kategóriákat is tartalmazzák. A lista számai és jelei a 43. és a hátsó borító térképein szerepelnek.
² Az 1897-es népszámlálásban külön kategóriát képező, később azeri, grúz és kurd kategóriában összeírt csoportok

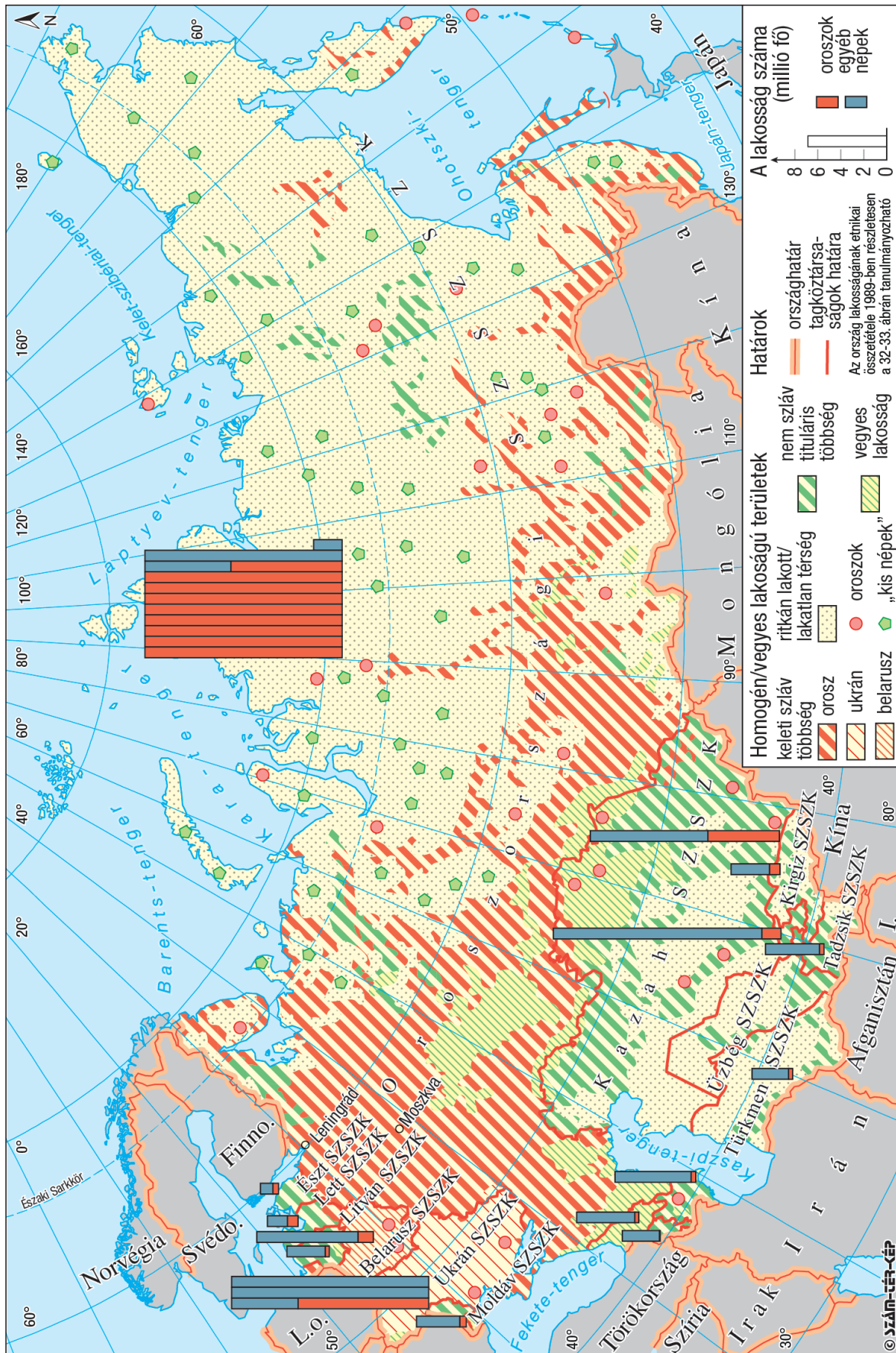

1. ábra A Szovjetunió geopolitikai helyzetének változása a 20. században

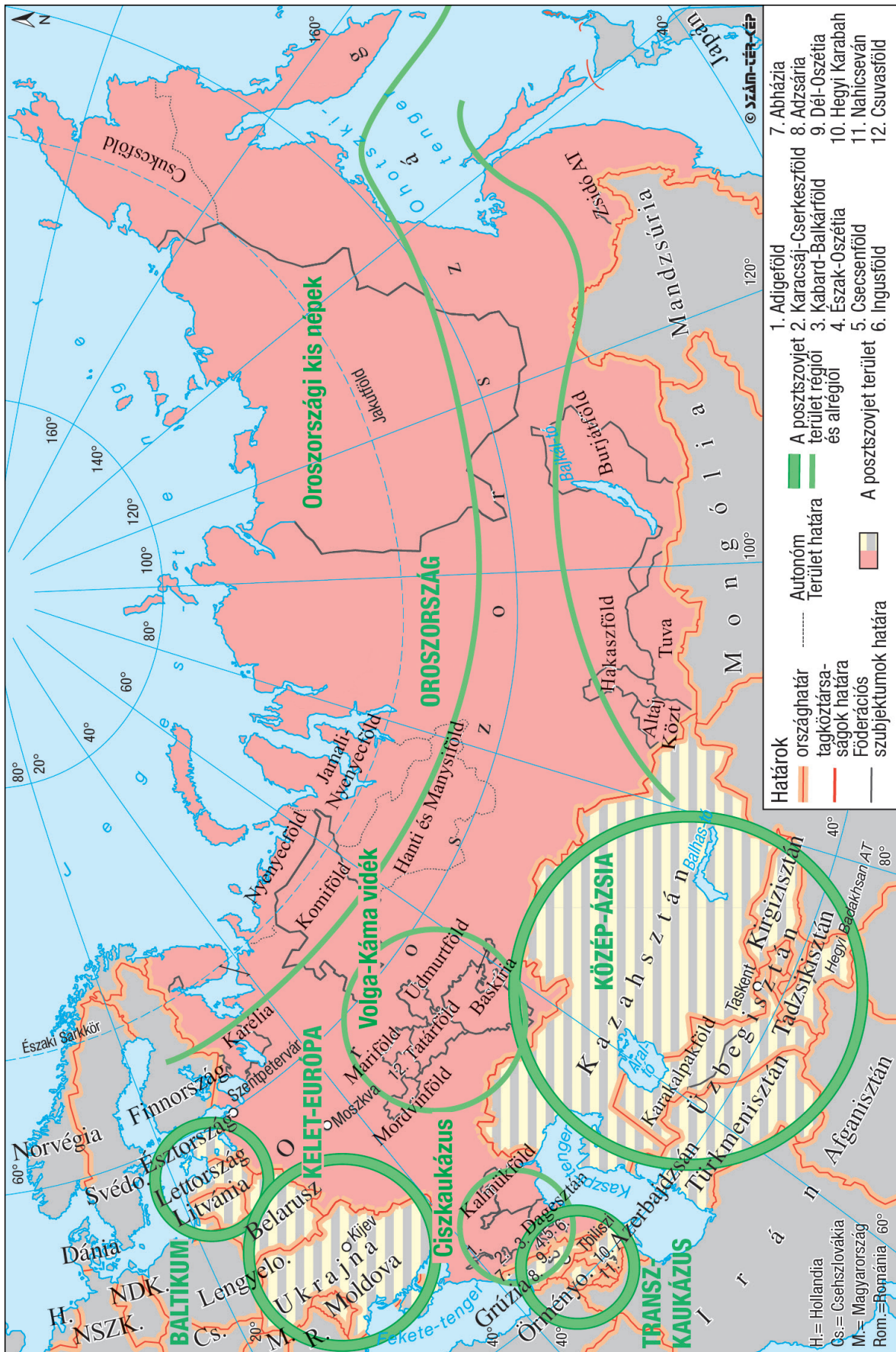

2. ábra A poszt-szovjet térség geopolitikai helyzete a 21. század első évtizedében

3. ábra A Szovjetunió népeinek területi elhelyezkedése 1989-ben

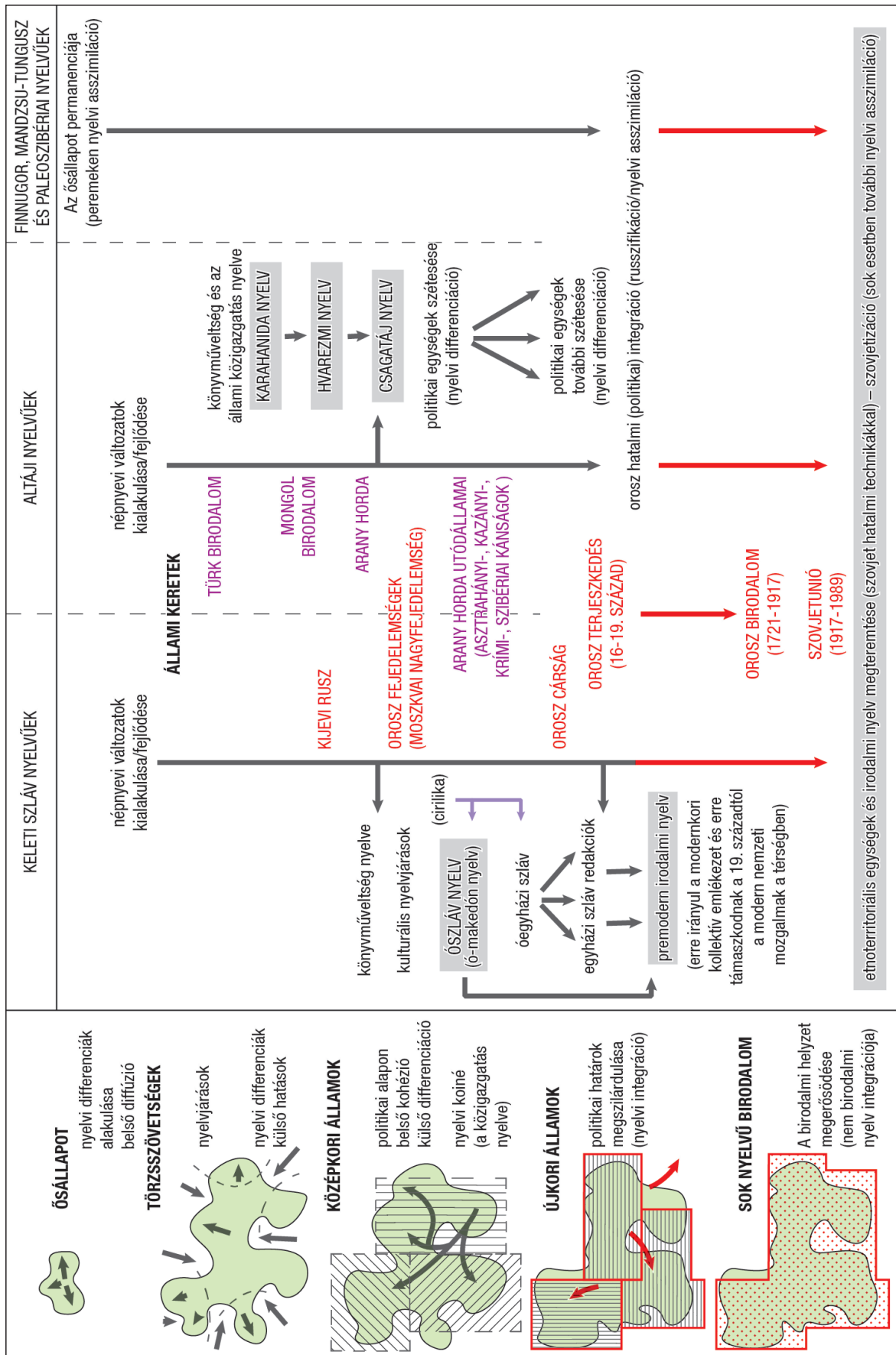
4. ábra A posztszovjet térség országai és a vizsgált alrégiók

5. ábra A Kijevi Rusz és népei a 12. században

ix

7. ábra Korai nyelvi differenciák a posztsovjét térségben

xiii

Oroszország lakóinak etnikai megoszlása (1719)	Etnikai megoszlás (1719)	Nem szláv népcsoportok	Moszkva befolyásának változása
egyéb népek (1,3%) oroszok (70,5%) altájaiak (7,2%) uraltiak (5,5%) belaruszok (2,4%) ukránok (12,8%) Ortodox keleti szlávok összesen (85,8%) (15 000 fő) keleti szláv ortodox népek orosz ukrán belarusz uralt népek altájai népek egyéb népek cseremiszek uralt népek tatárok altájai népek korjakok egyéb népek Határok Oroszország határa 1914-ben Egyéb országok határa 1822 a terület meghódításának ideje orosz erődök, városok alapítási évszámmal A Moszkvai fejedelemség 1462-ig Területi nyereségek 1462-től 1505-ig Területi nyereségek 1505-től 1592-ig Területi nyereségek 1689-ig Területi nyereségek 1796-ig I. Sándor hódításai 1801-től 1812-ig Hódítások 1812-1914 között Időlegesen az Orosz Birodalom területe Az Orosz Birodalom befolyási övezete Az Orosz Birodalom Protektorátusa			

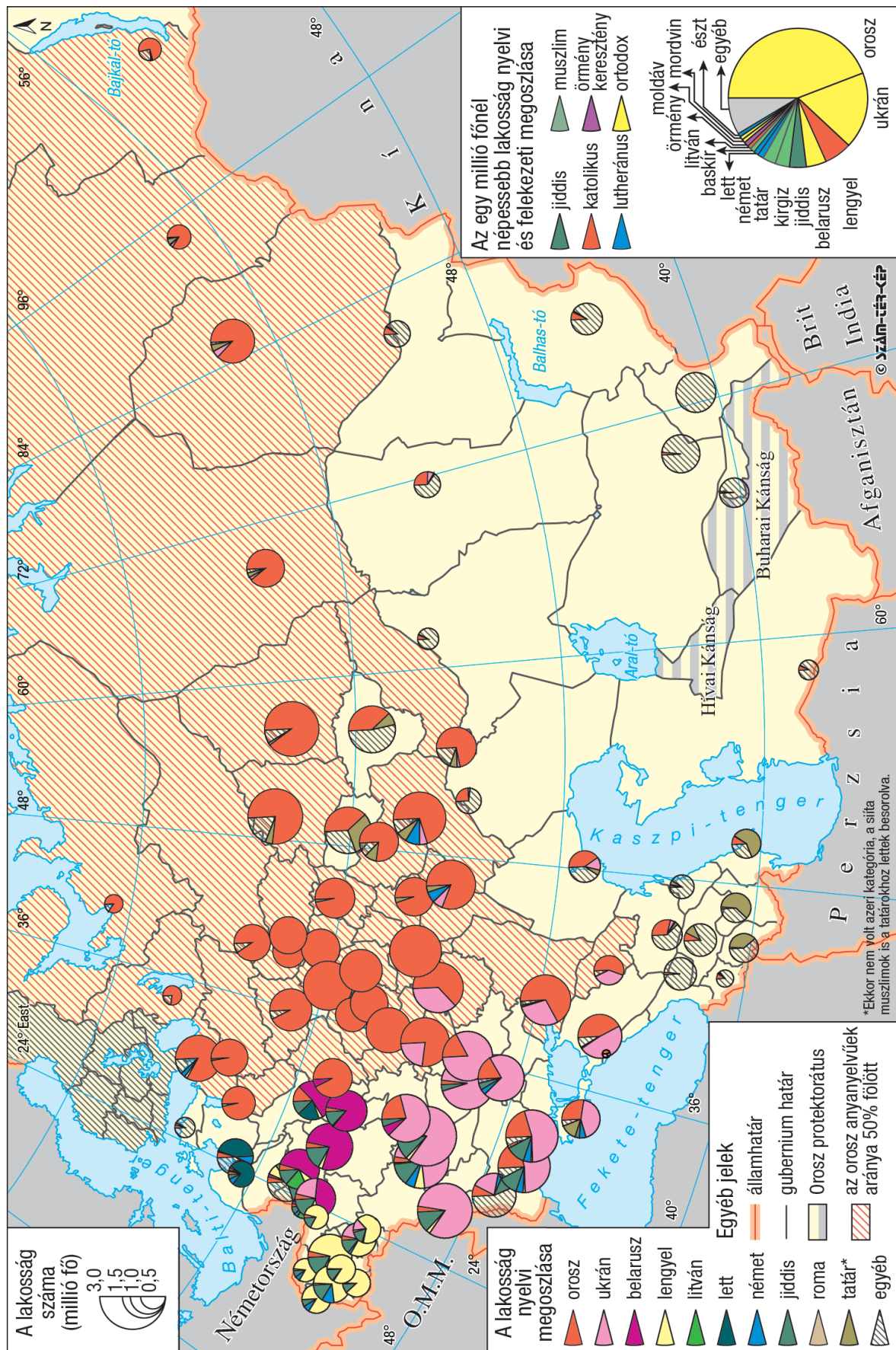

XV

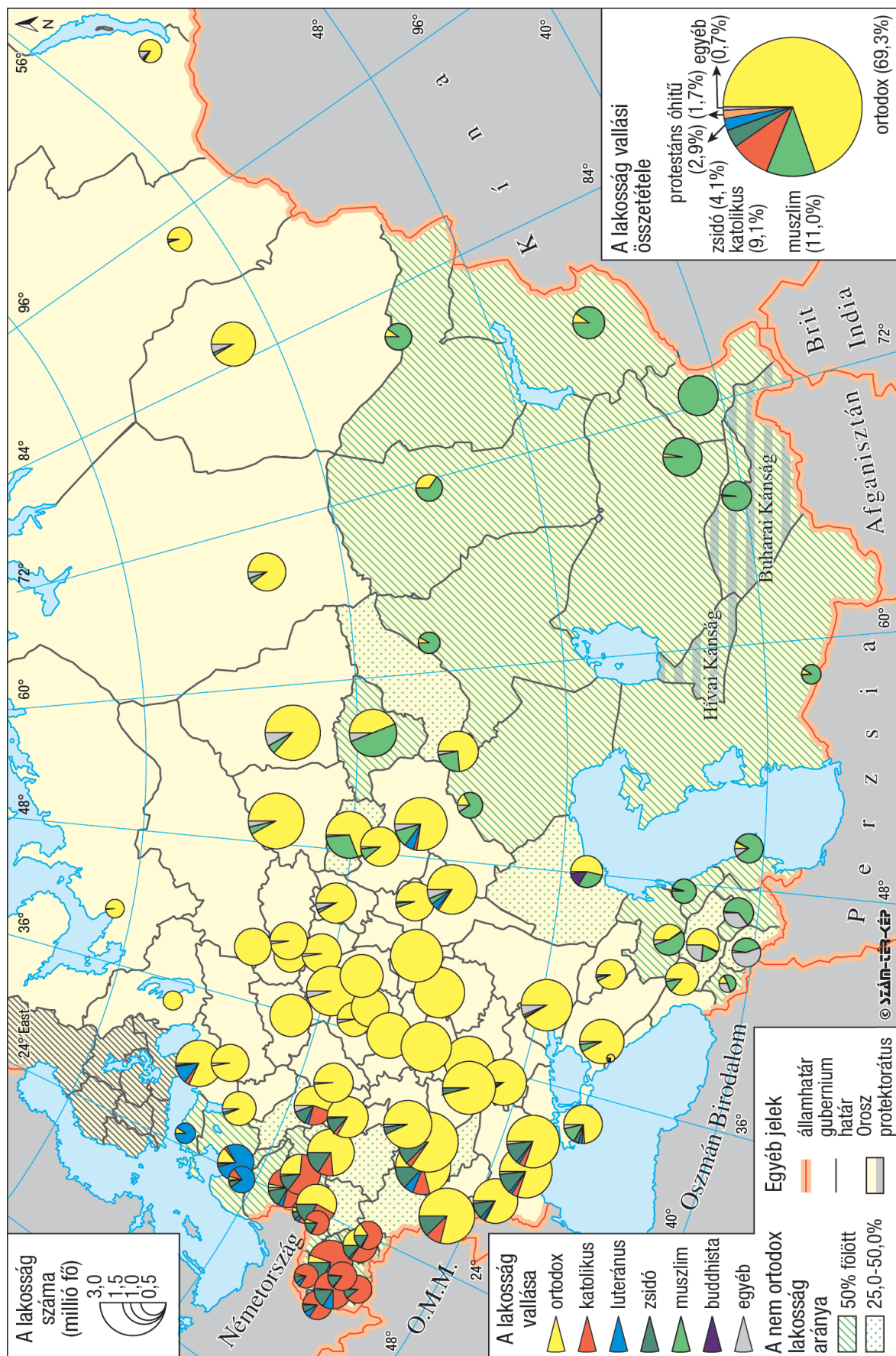

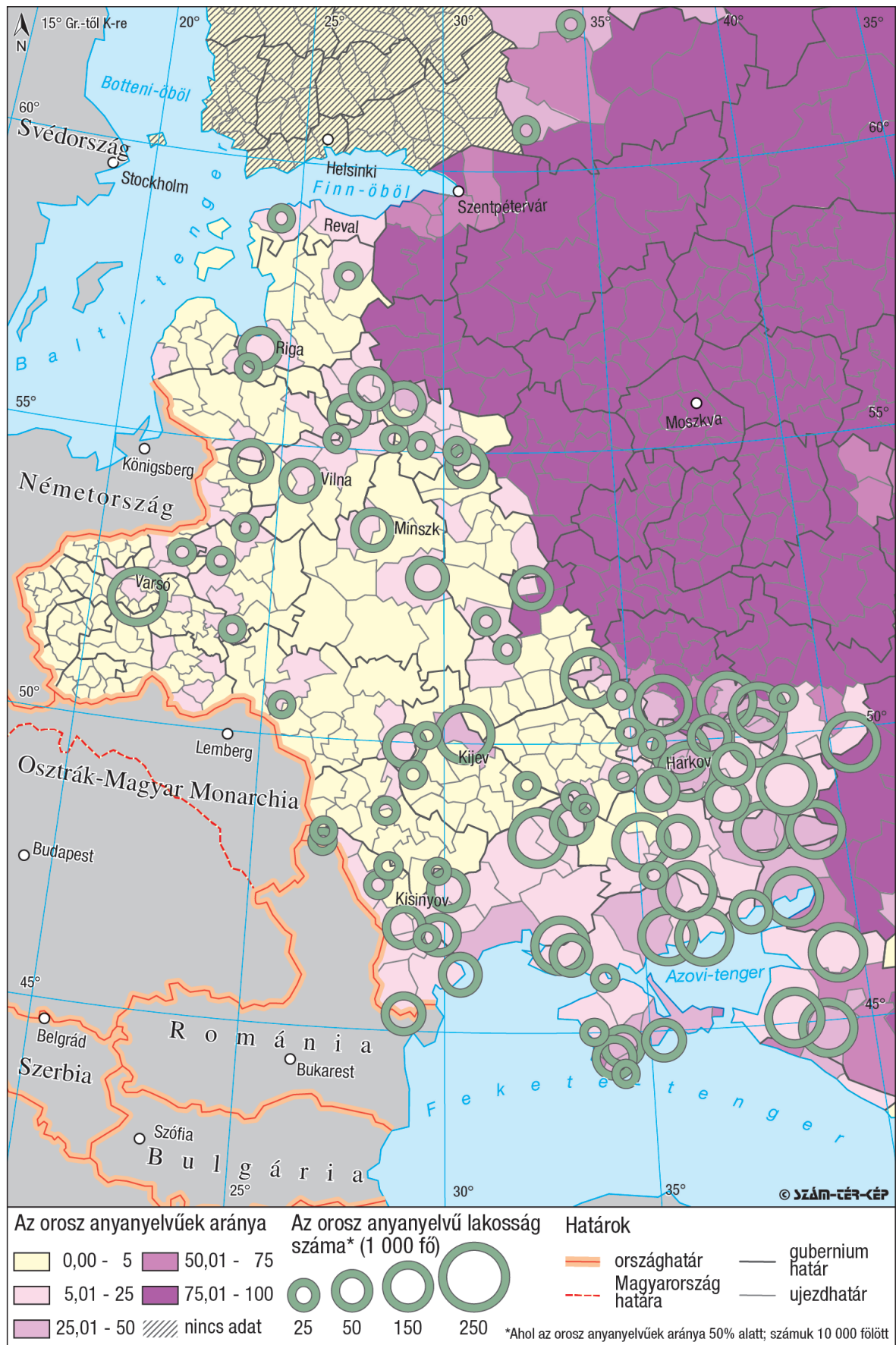

12. ábra Oroszország nyelvi megoszlása gurbaniumok szerint 1897-ben

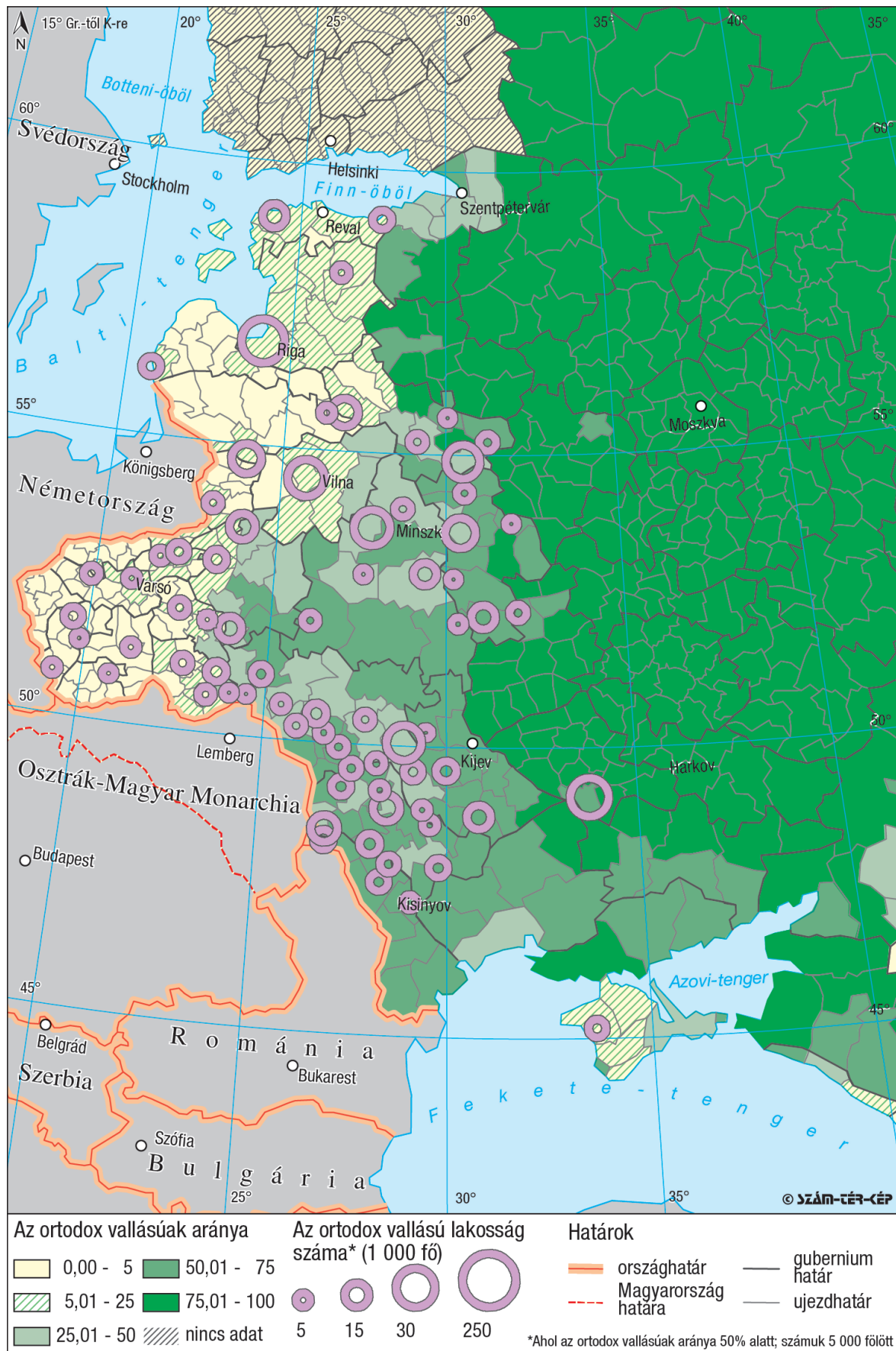

13. ábra Oroszország vallási megoszlása guberniumok szerint 1897-ben

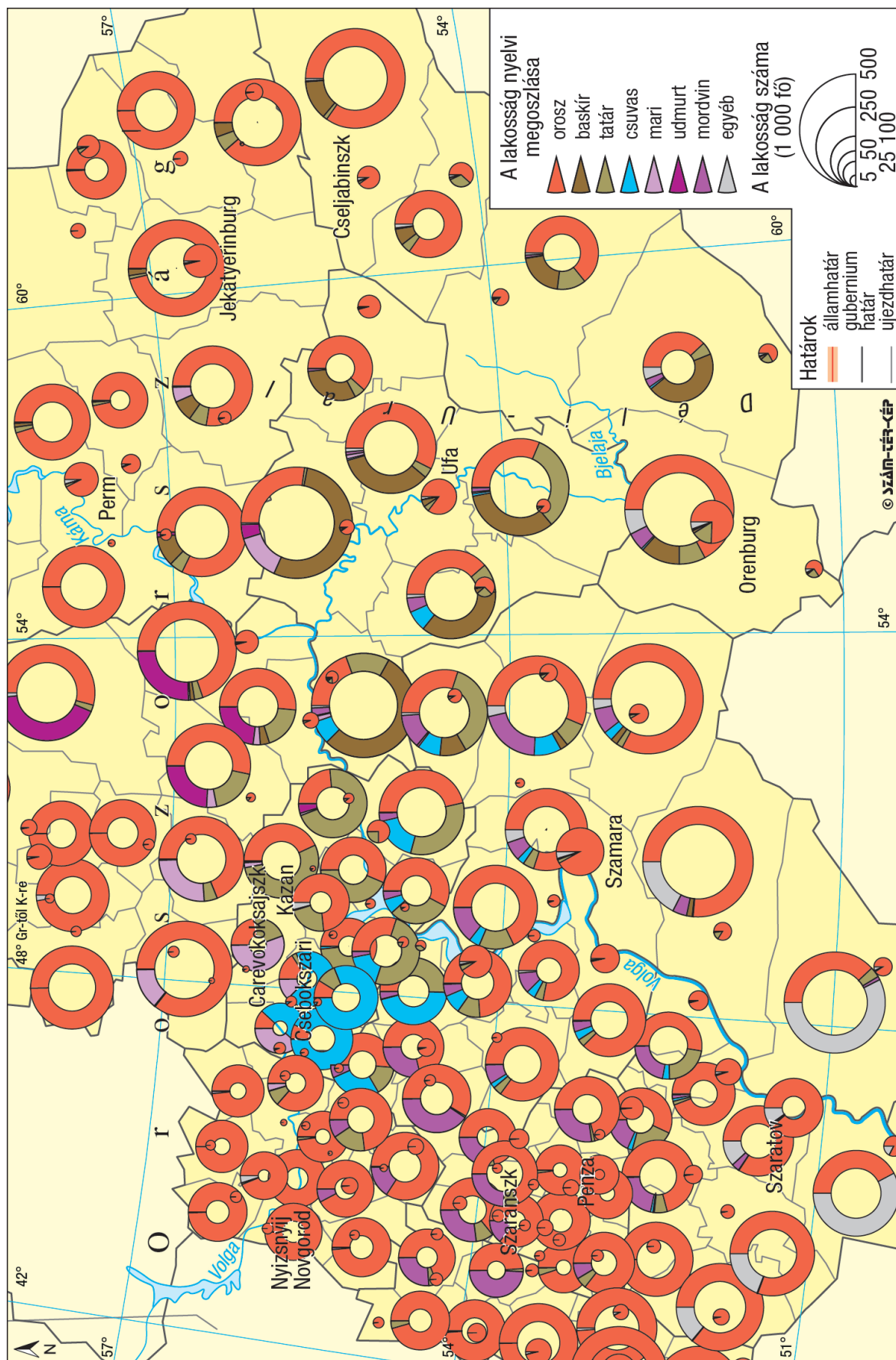

14. ábra Az orosz nyelvűek aránya és száma Oroszország nyugati részén 1897-ben

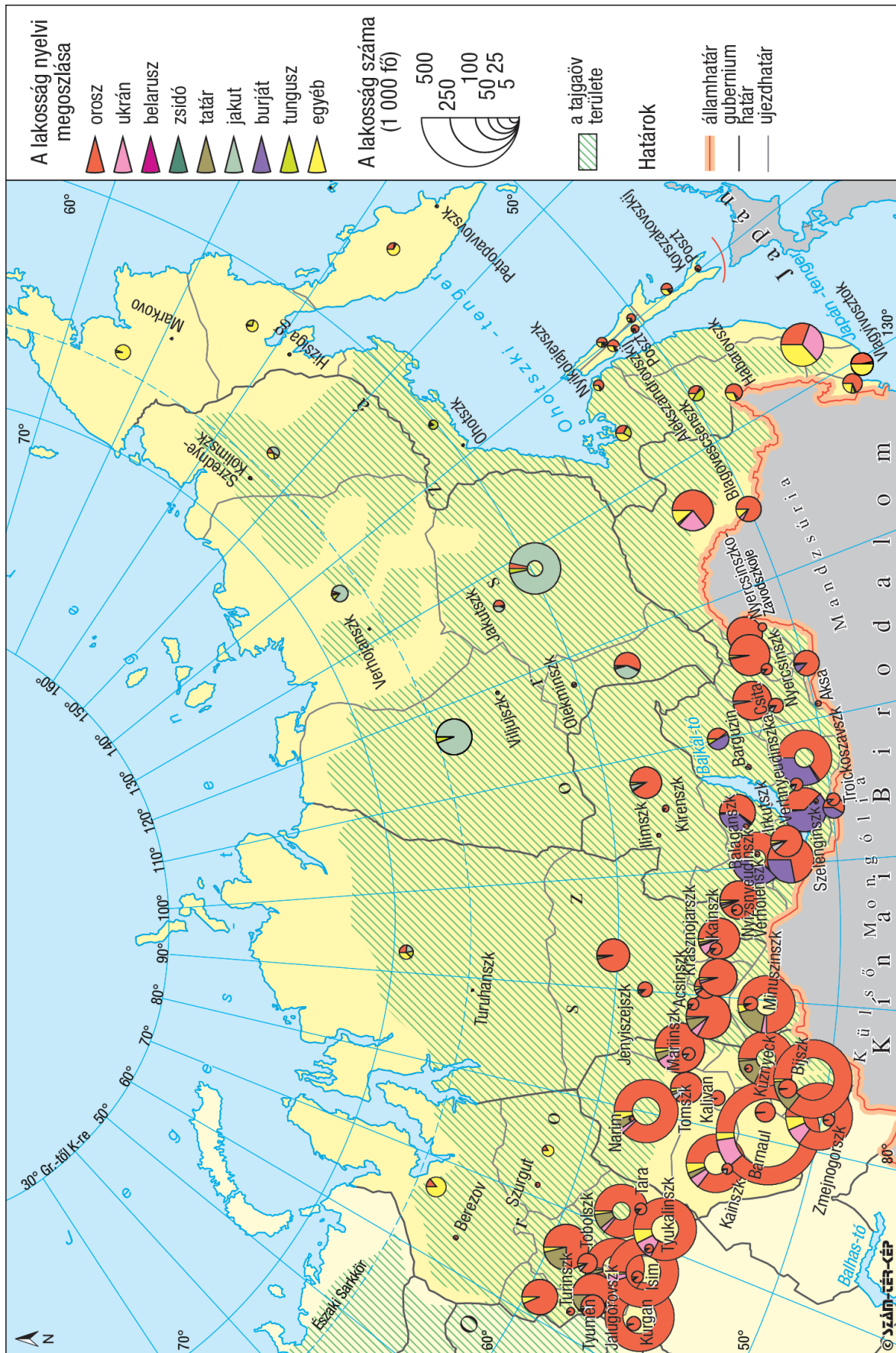

15. ábra Az ortodoxok aránya és száma Oroszország nyugati részén 1897-ben

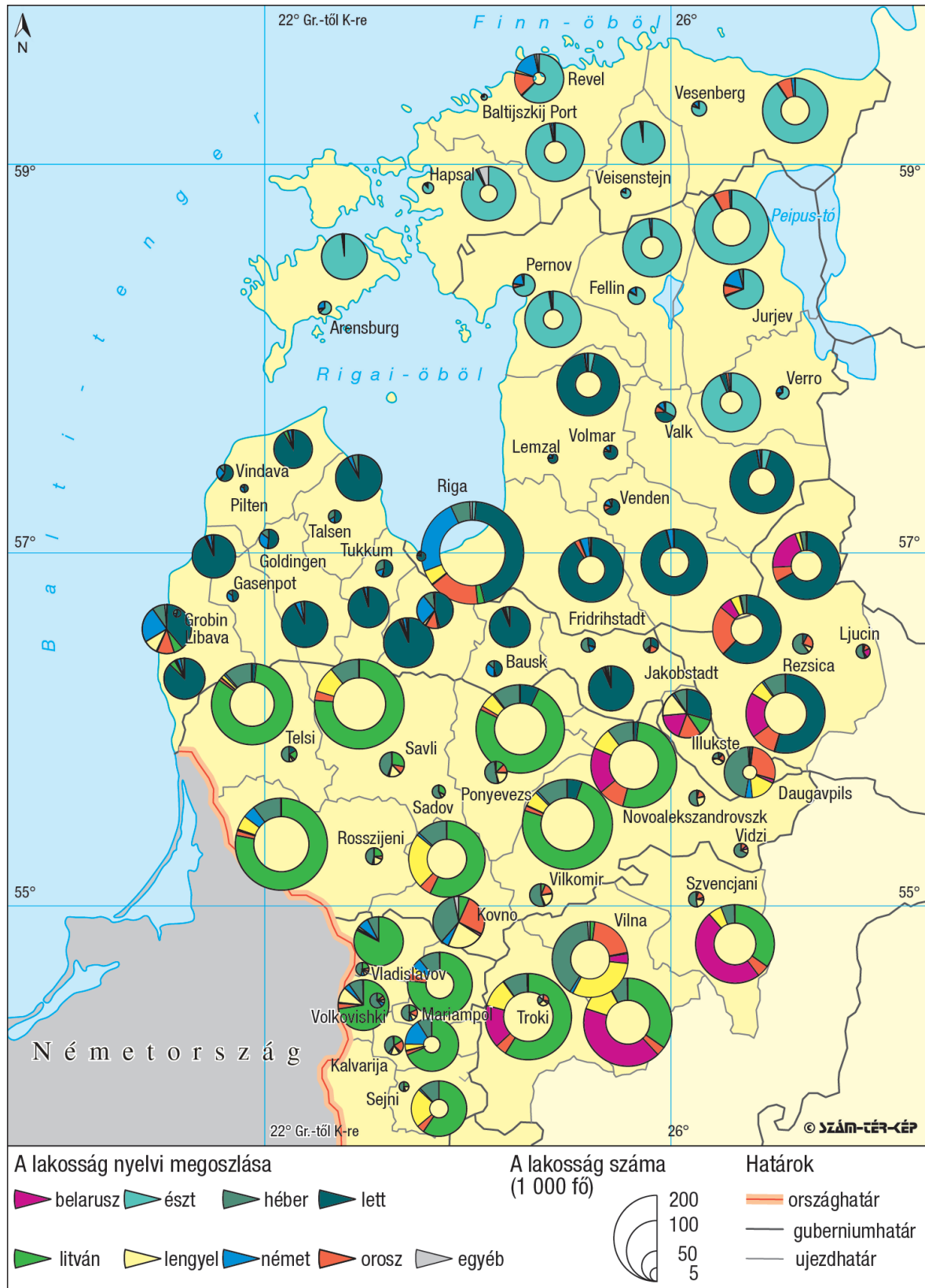
16. ábra A lakosság nyelvi megoszlása a Volga–Káma vidékén 1897-ben

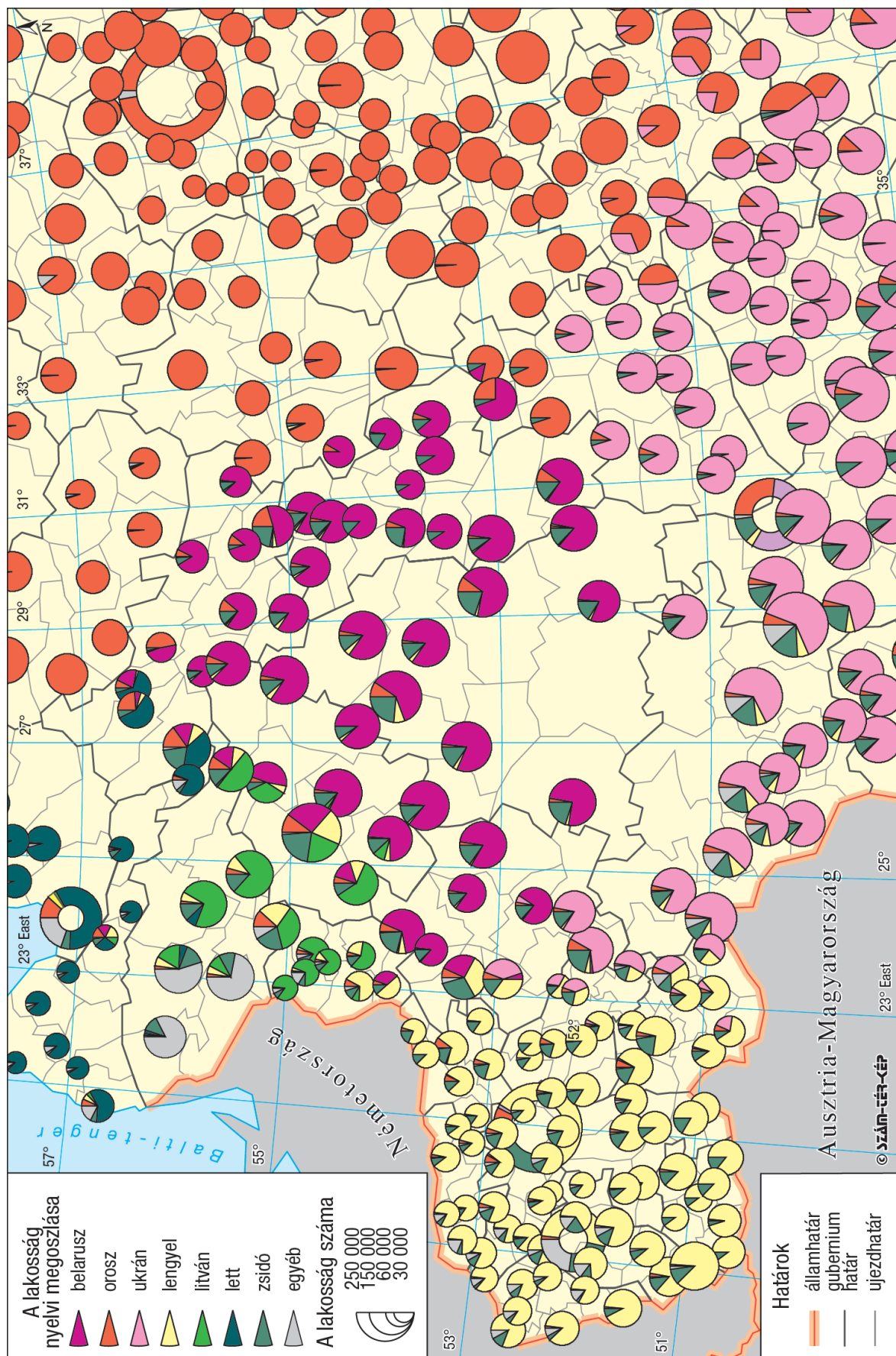

17. ábra A lakosság nyelvi megoszlása Oroszország távol-keleti területein 1897-ben

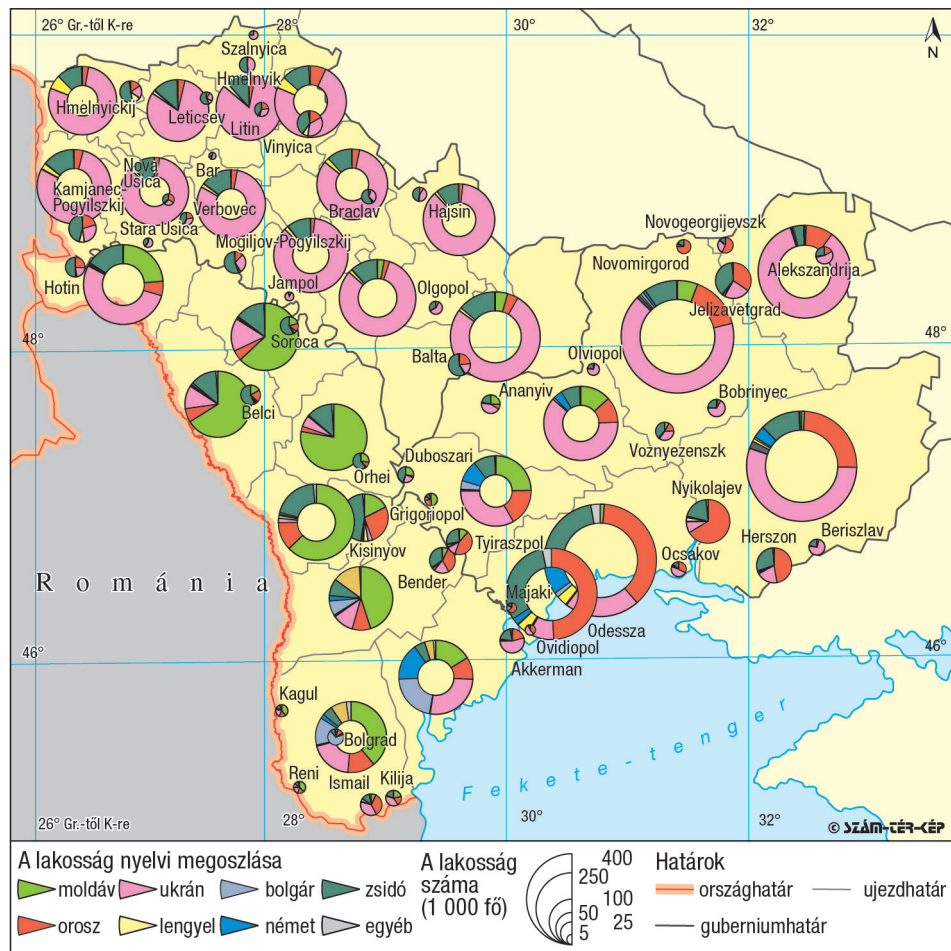

18. ábra A lakosság nyelvi megoszlása a Baltikumban 1897-ben

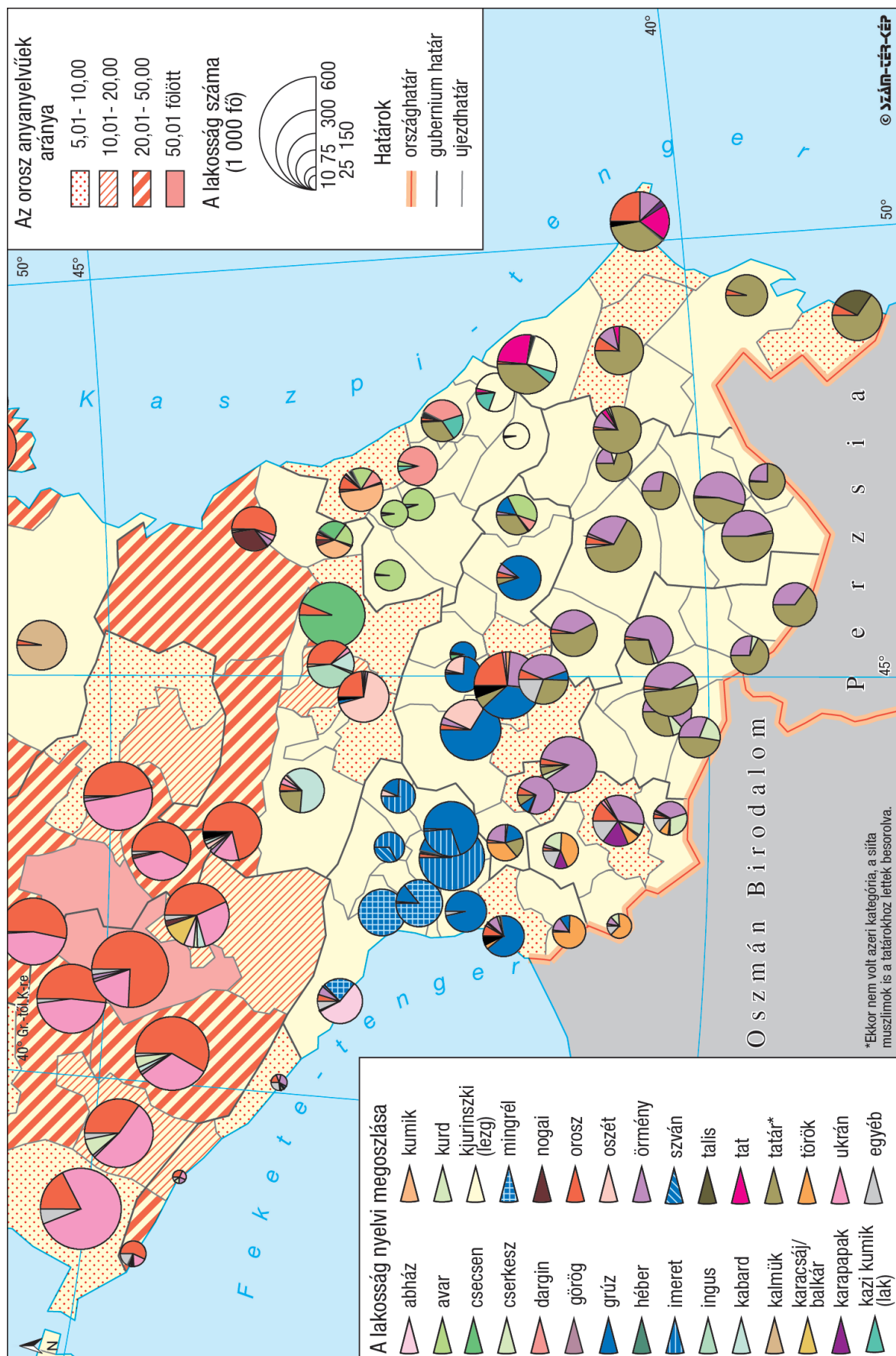

19. ábra A lakosság nyelvi megoszlása Oroszország nyugati területein 1897-ben

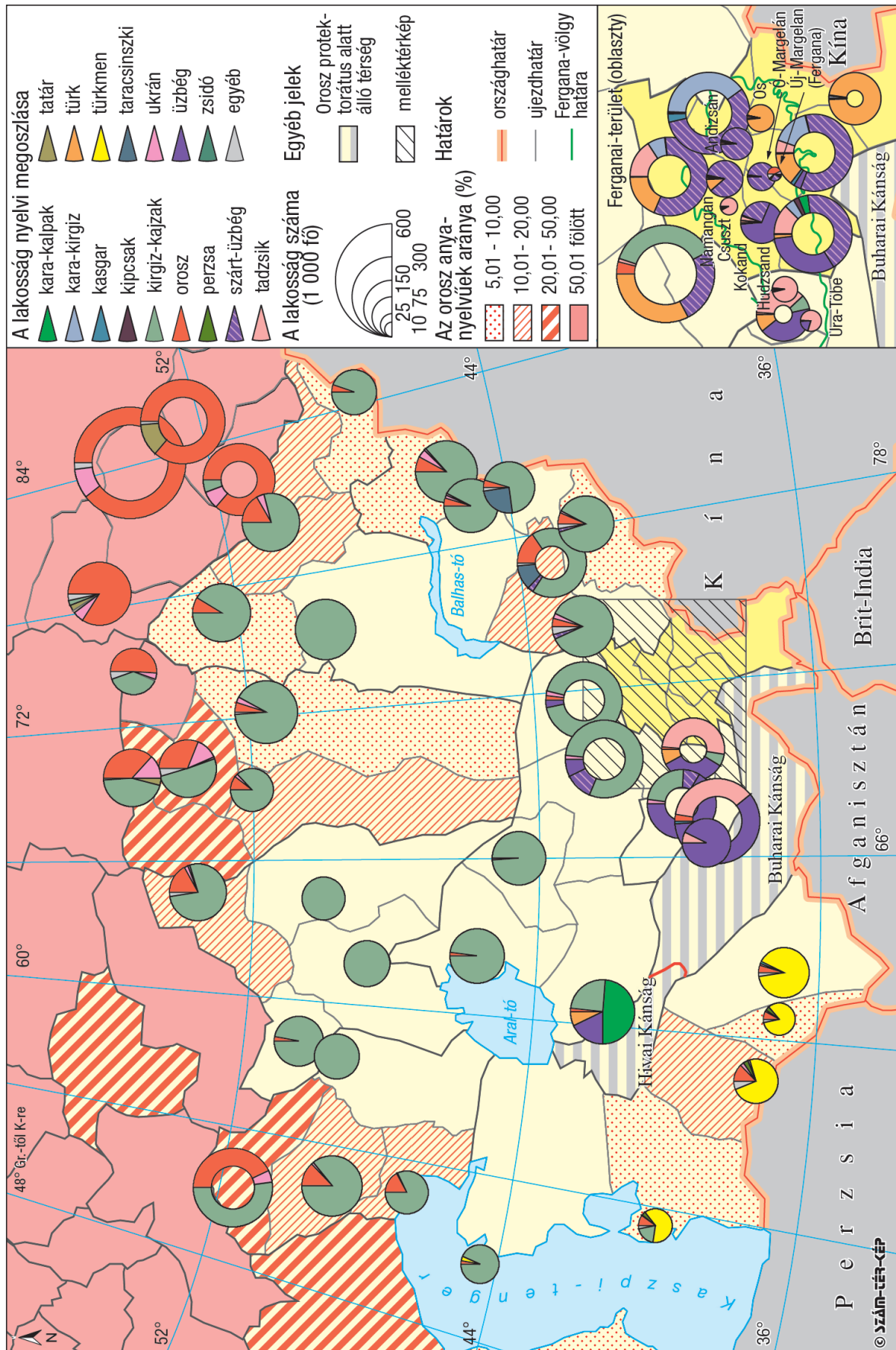
20. ábra A lakosság nyelvi megoszlása Oroszország délnyugati területein 1897-ben

21. ábra A lakosság nyelvi megoszlása a Kaukázus vidékén 1897-ben

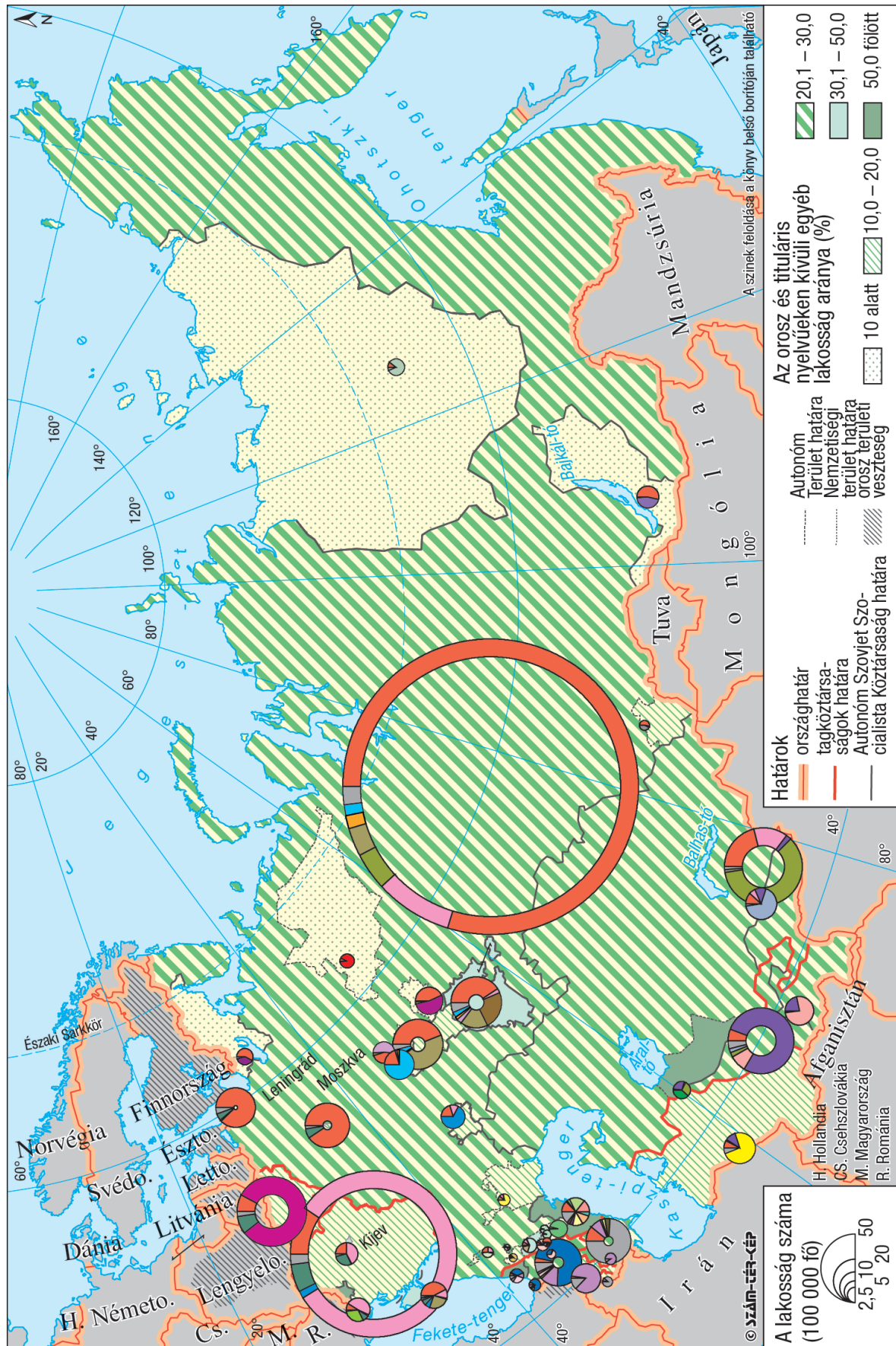

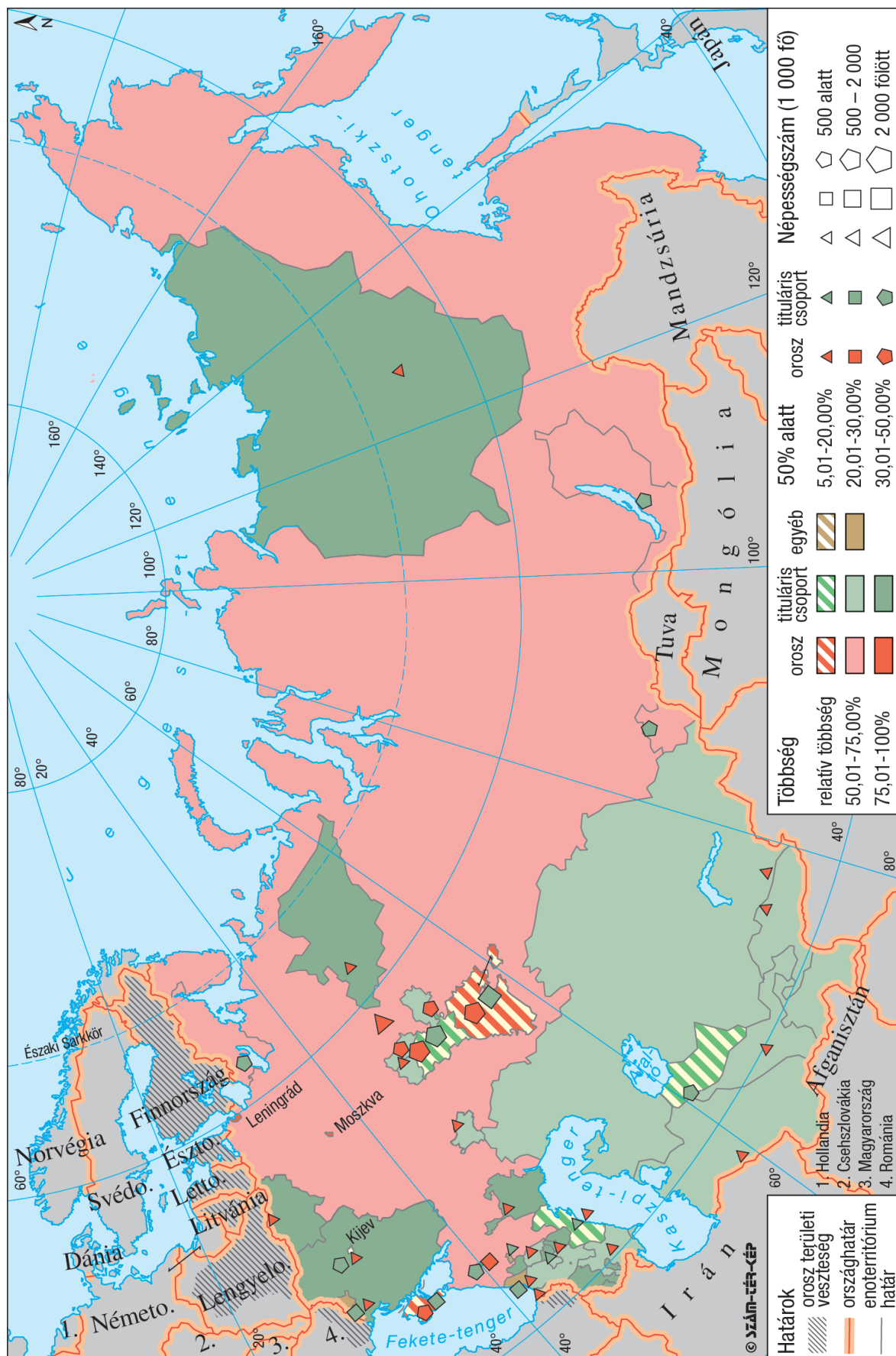
22. ábra A lakosság nyelvi megoszlása orosz Turkesztánban 1897-ben

xxviii

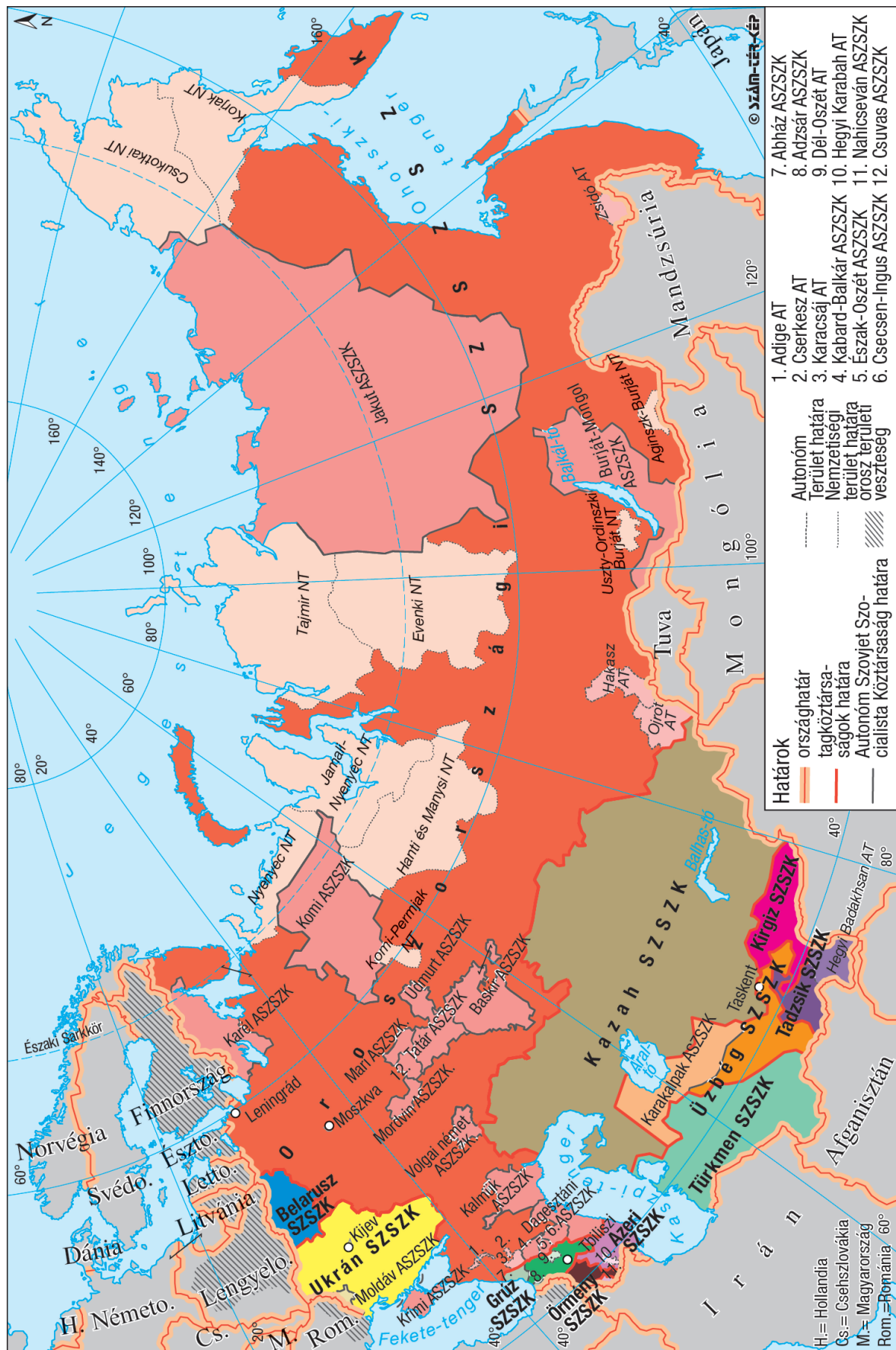

24. ábra Az etnoterritóriumok lakosságának etnikai megoszlása 1926-ban

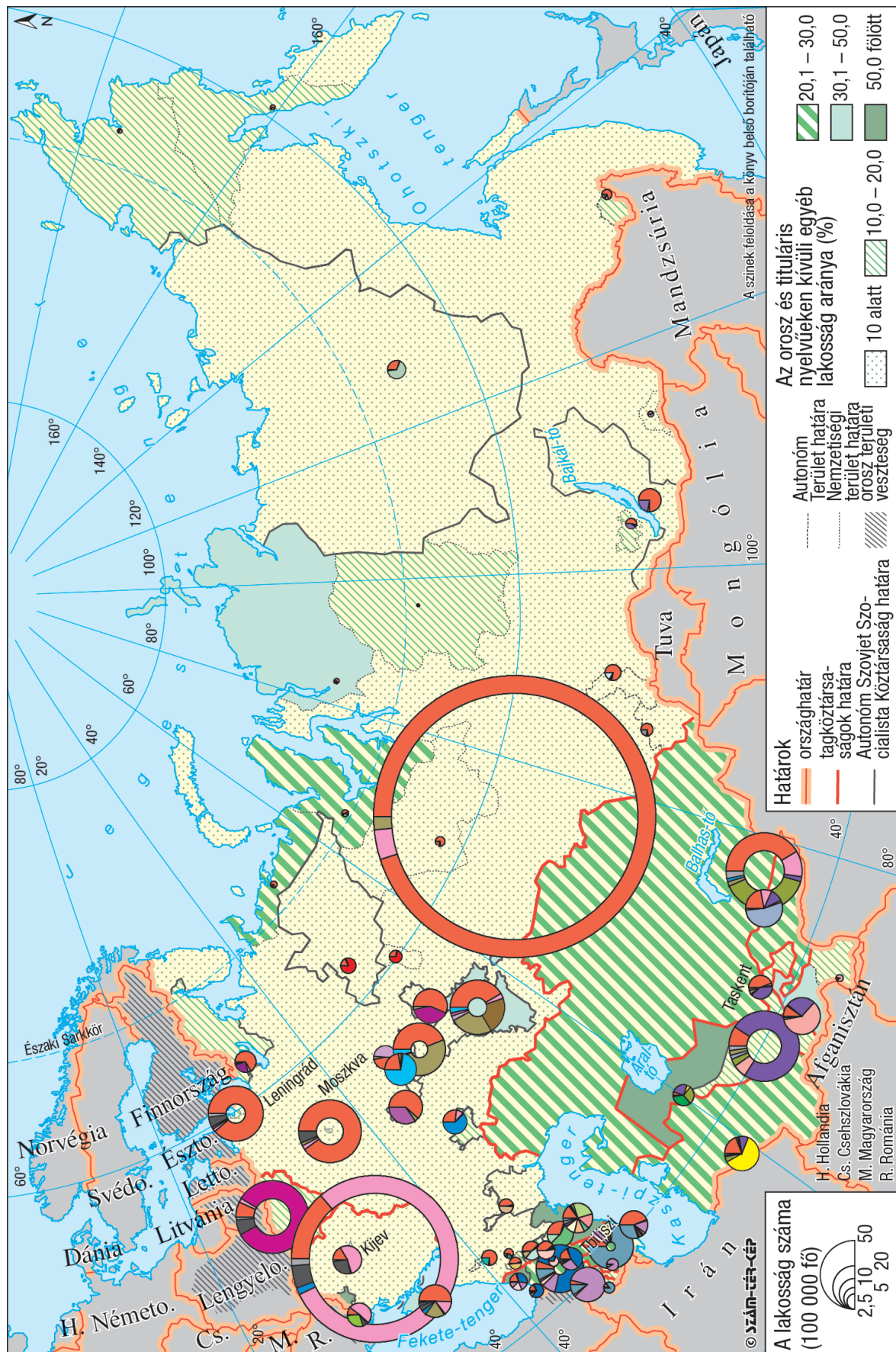

25. ábra Az etnoterritóriumok többségi csoportjainak aránya és száma az orosz és a tituláris lakosság alapján 1926-ban

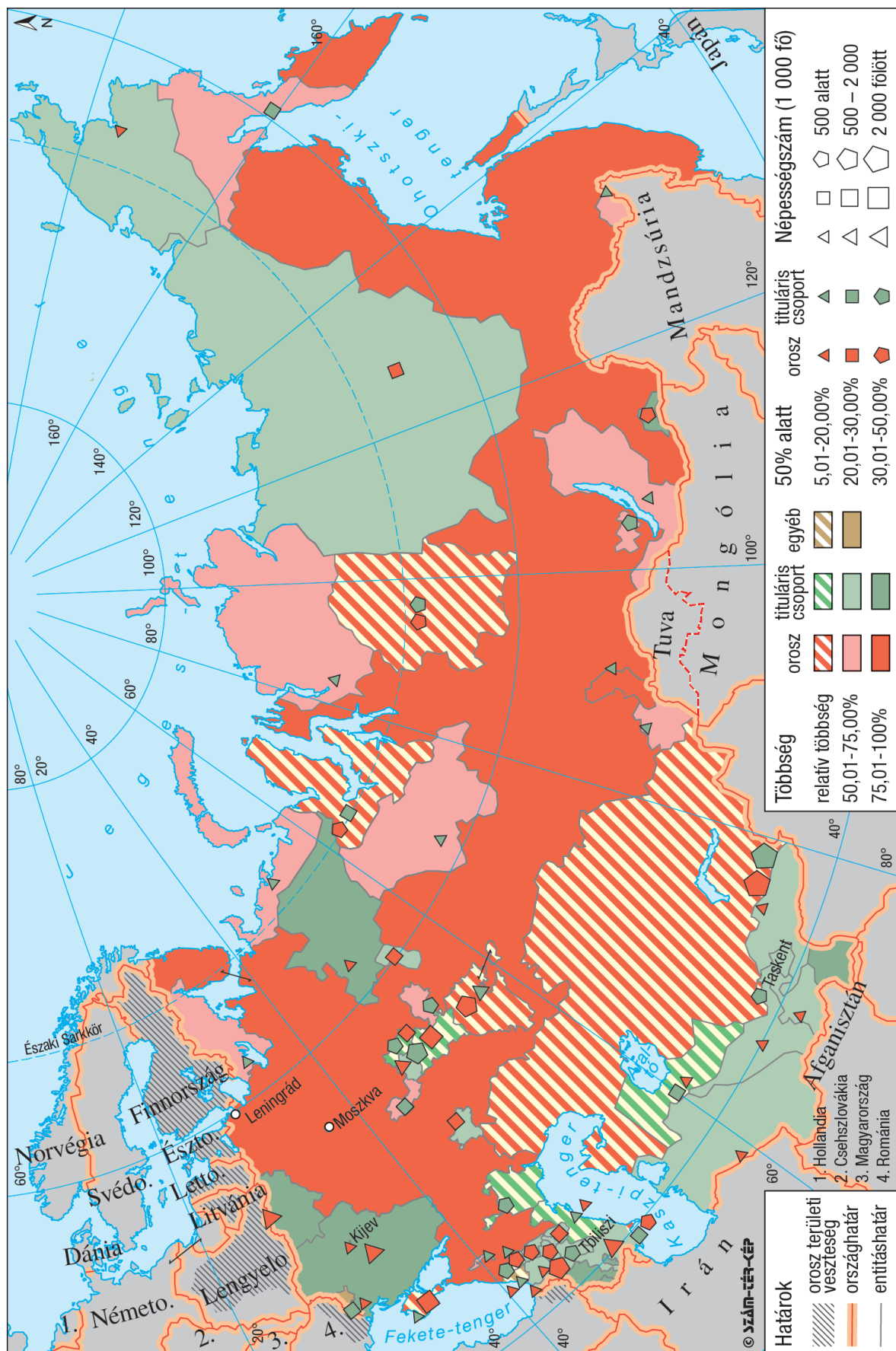

26. ábra Etnoterritóriumok a Szovjetunióban 1939-ben

27. ábra Az etnoterritóriumok lakosságának etnikai megoszlása 1939-ben

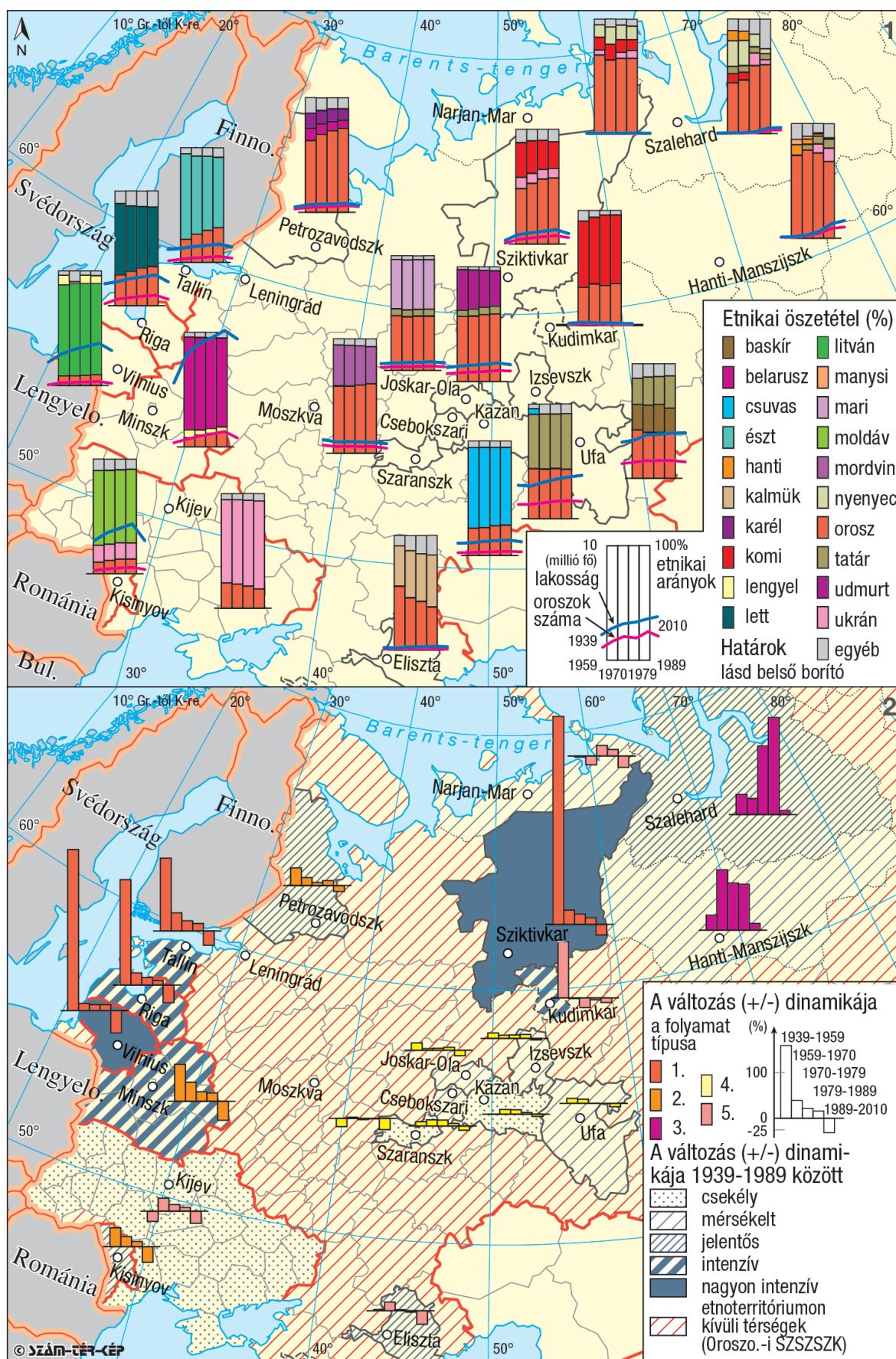

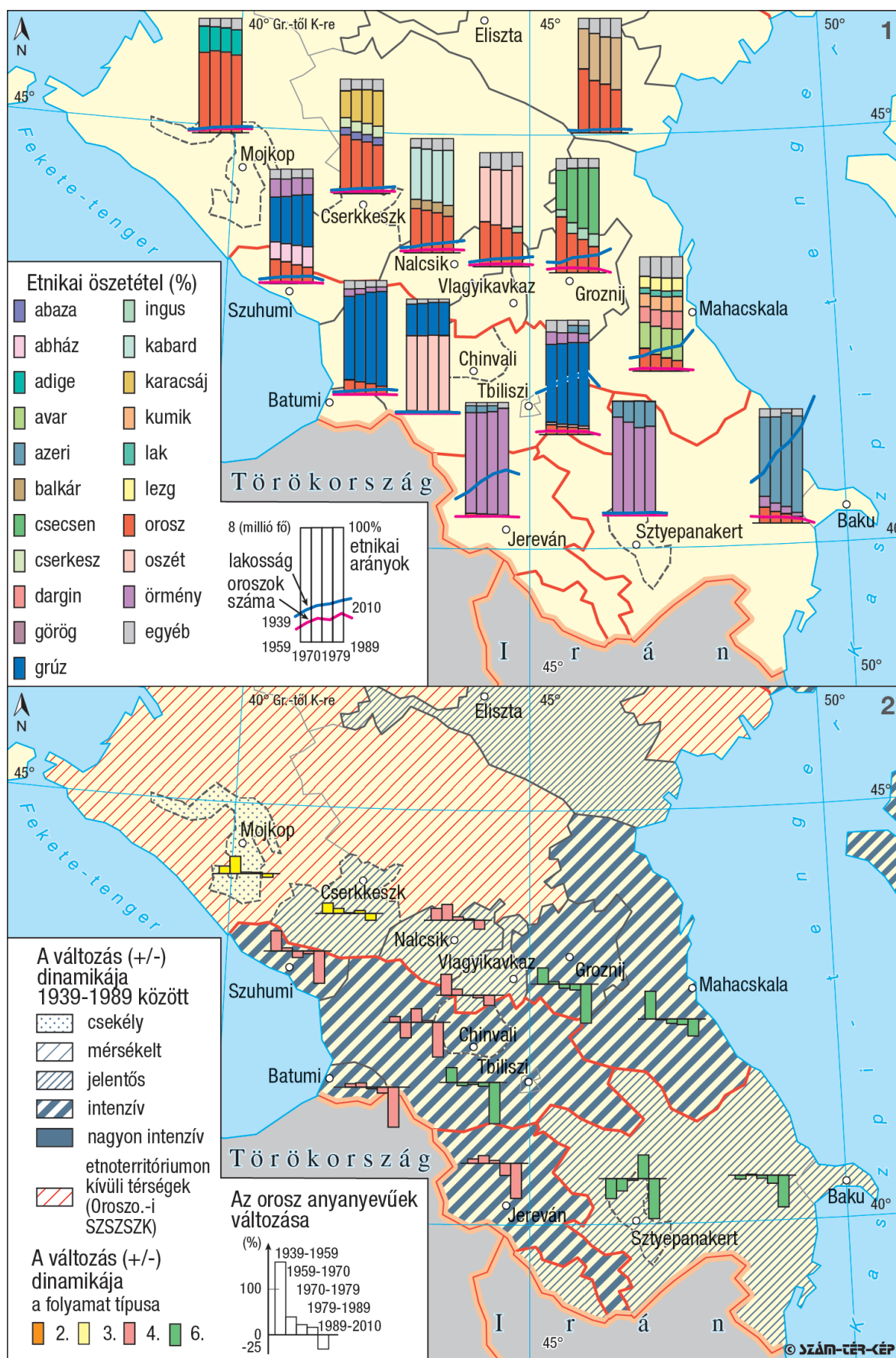
28. ábra Az etnoterritóriumok többségi csoportjainak aránya és száma az orosz és a tituláris lakosság alapján 1939-ben

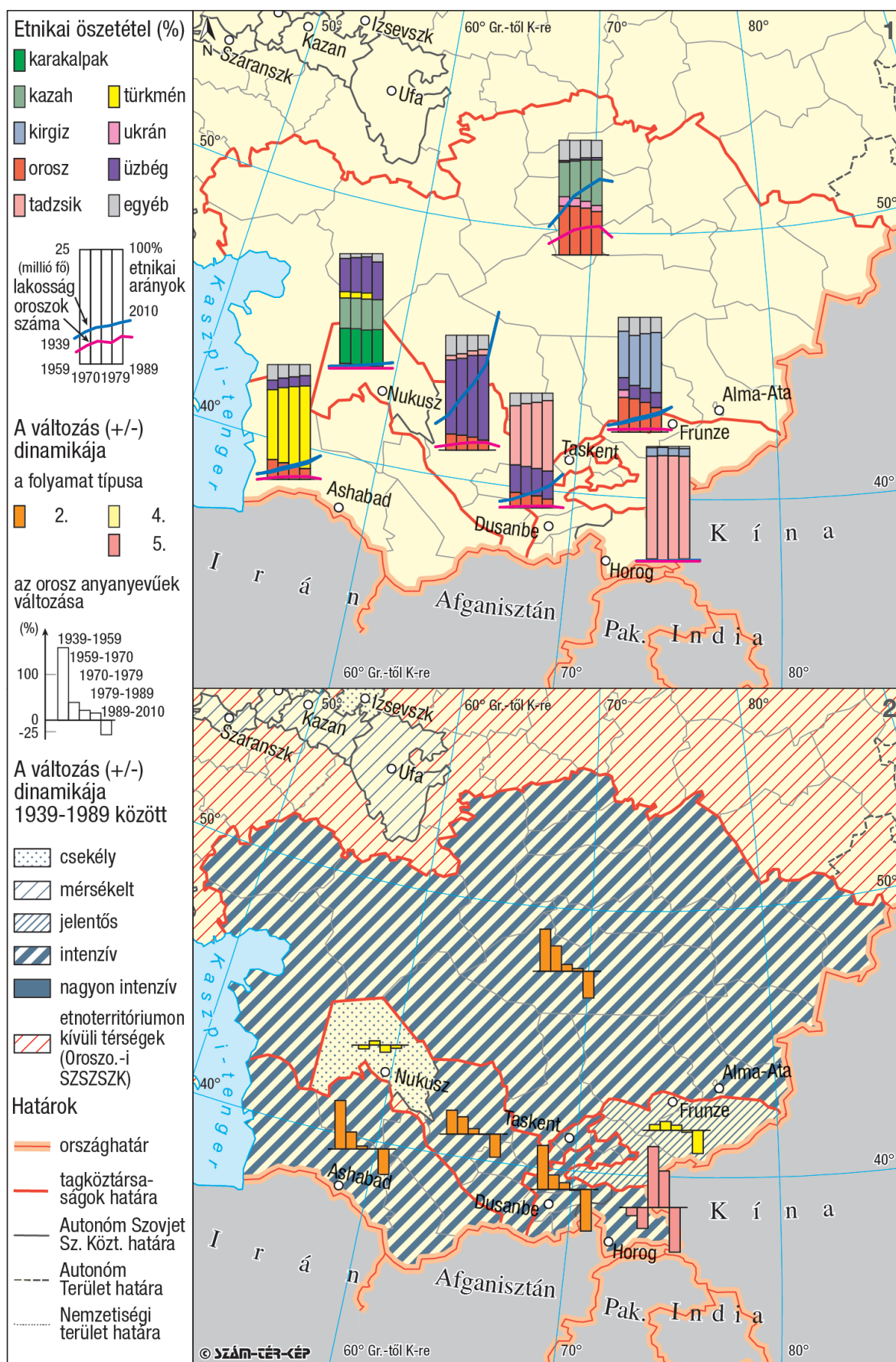

30. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz etnikum számának változása (1939-1989) (2) a Szovjetunió nyugati és központi területein

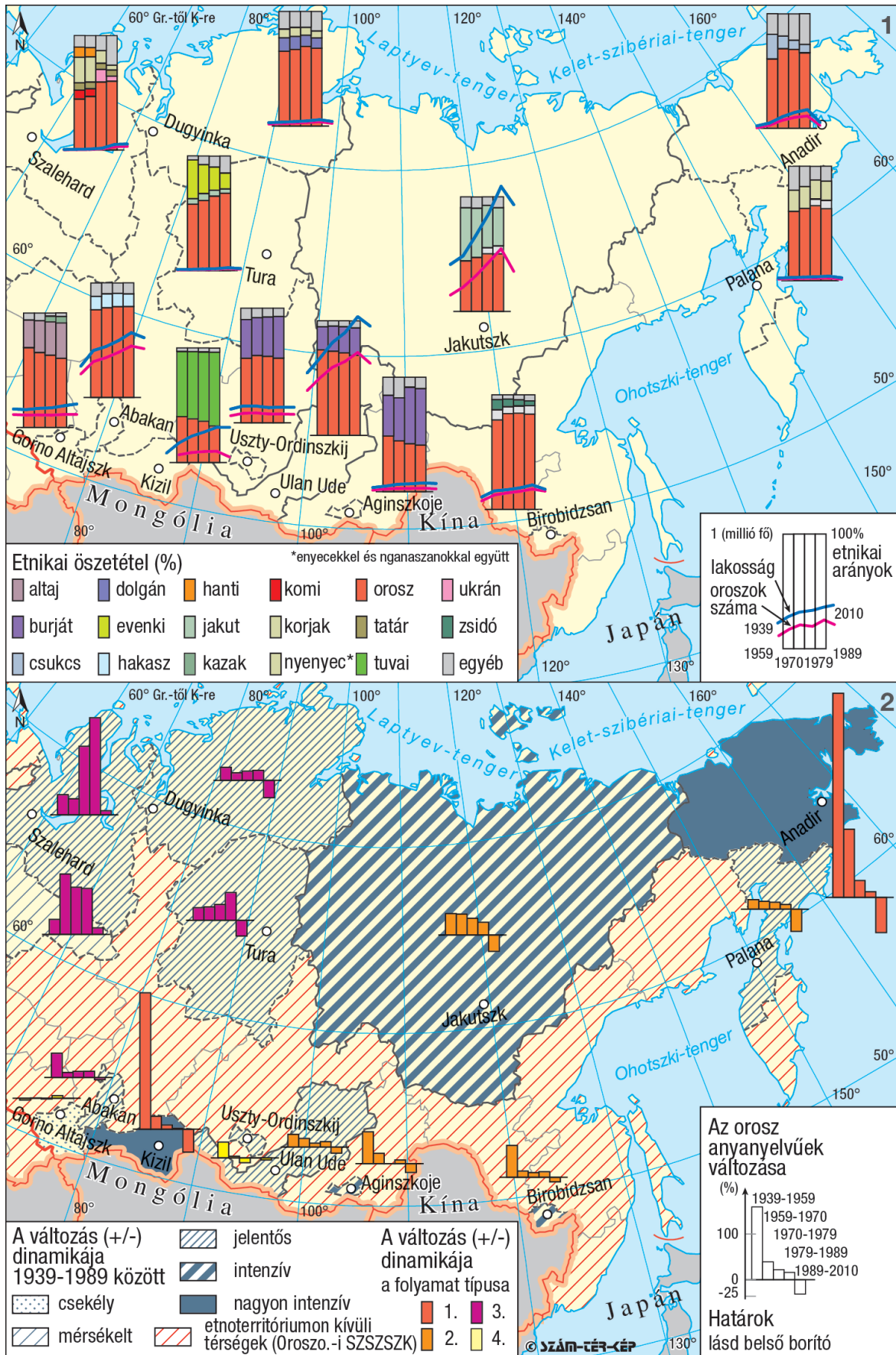

31. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz etnikum számának változása (1939-1989) (2) a Kaukázus-vidéken

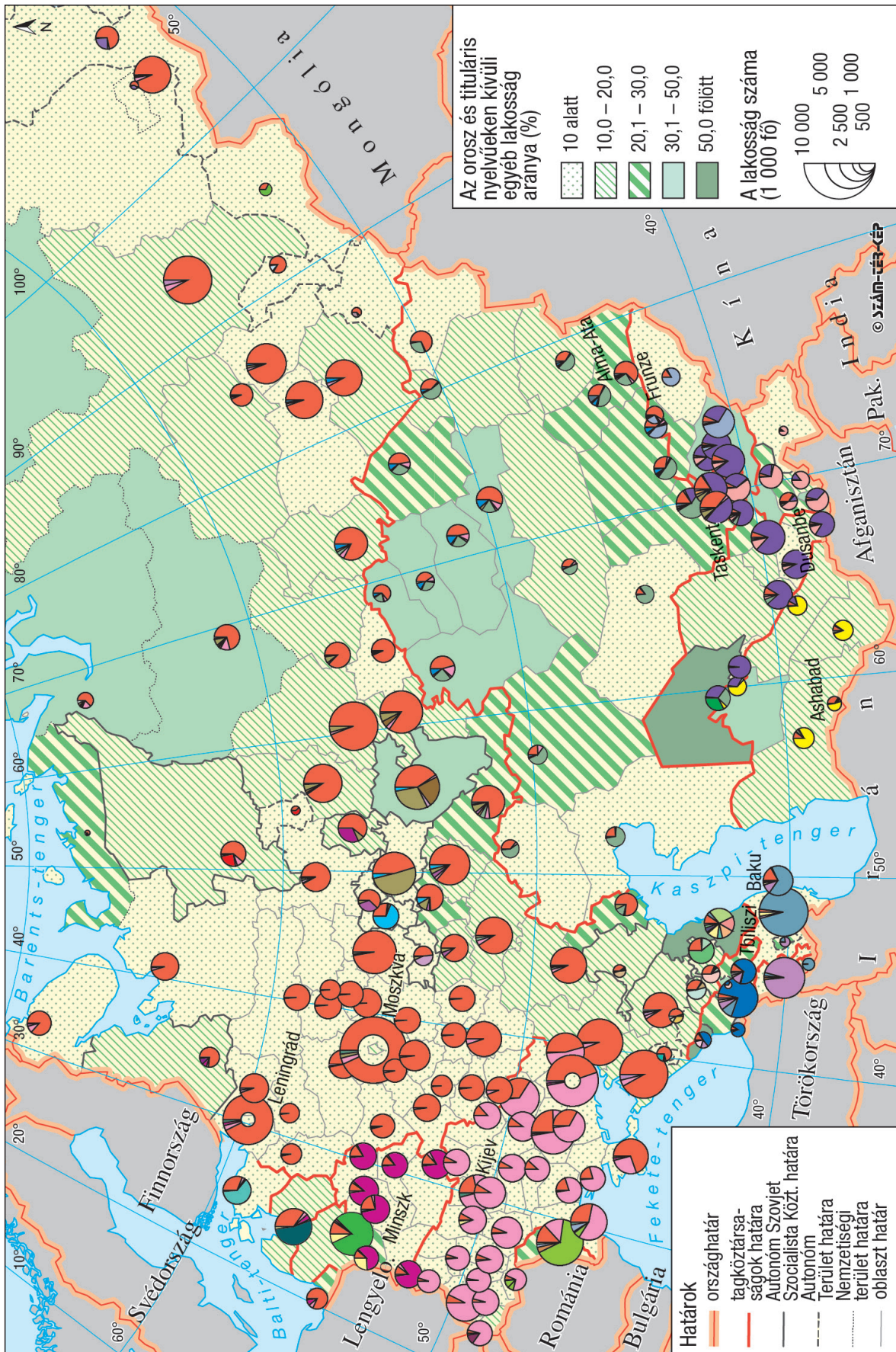

32. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz etnikum számának változása (1939-1989) (2) szovjet Közép-Ázsiában.

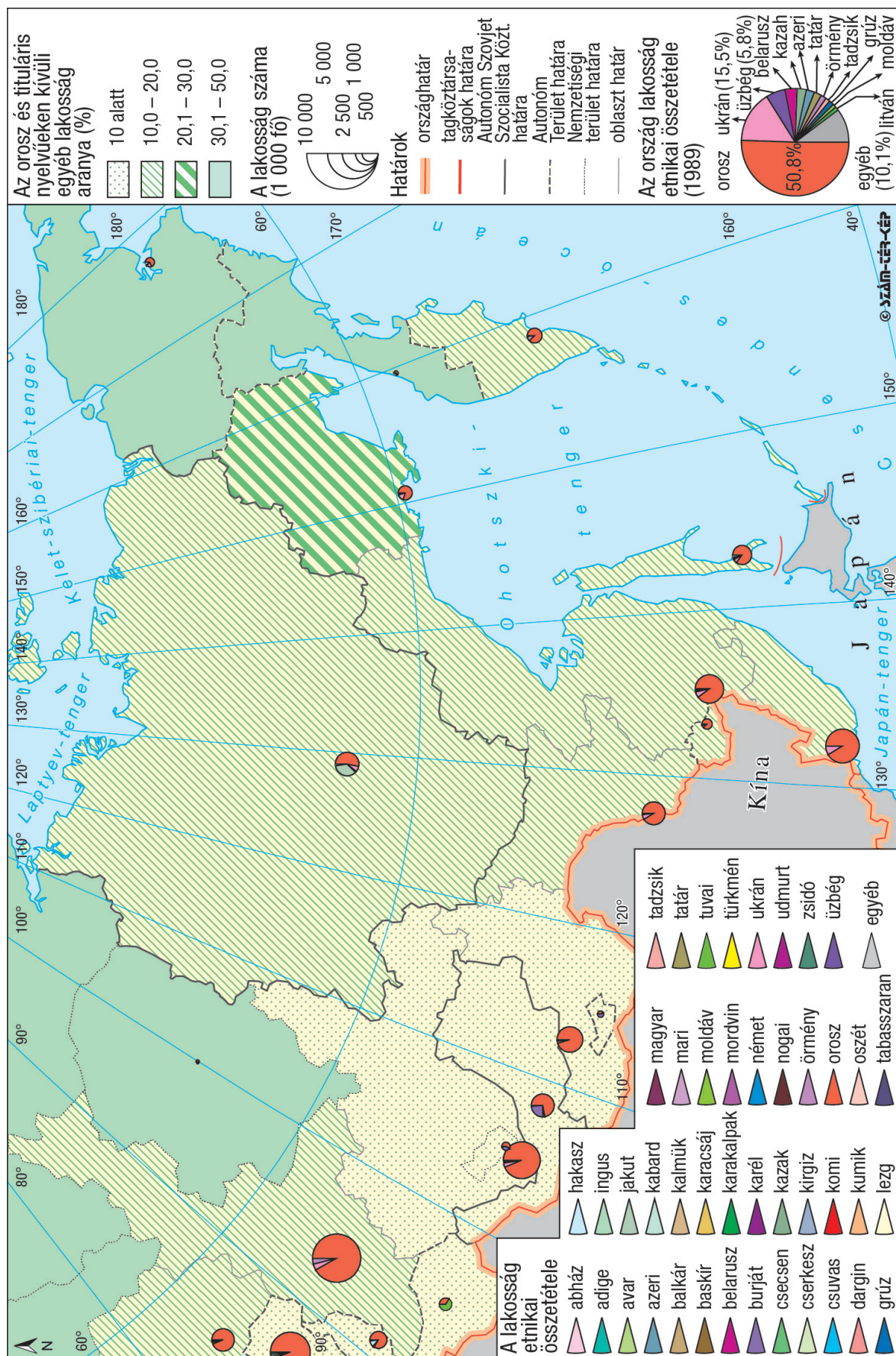
33. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz etnikum számának változása (1939-1989) (2) a Szovjetunió távol-keleti területein

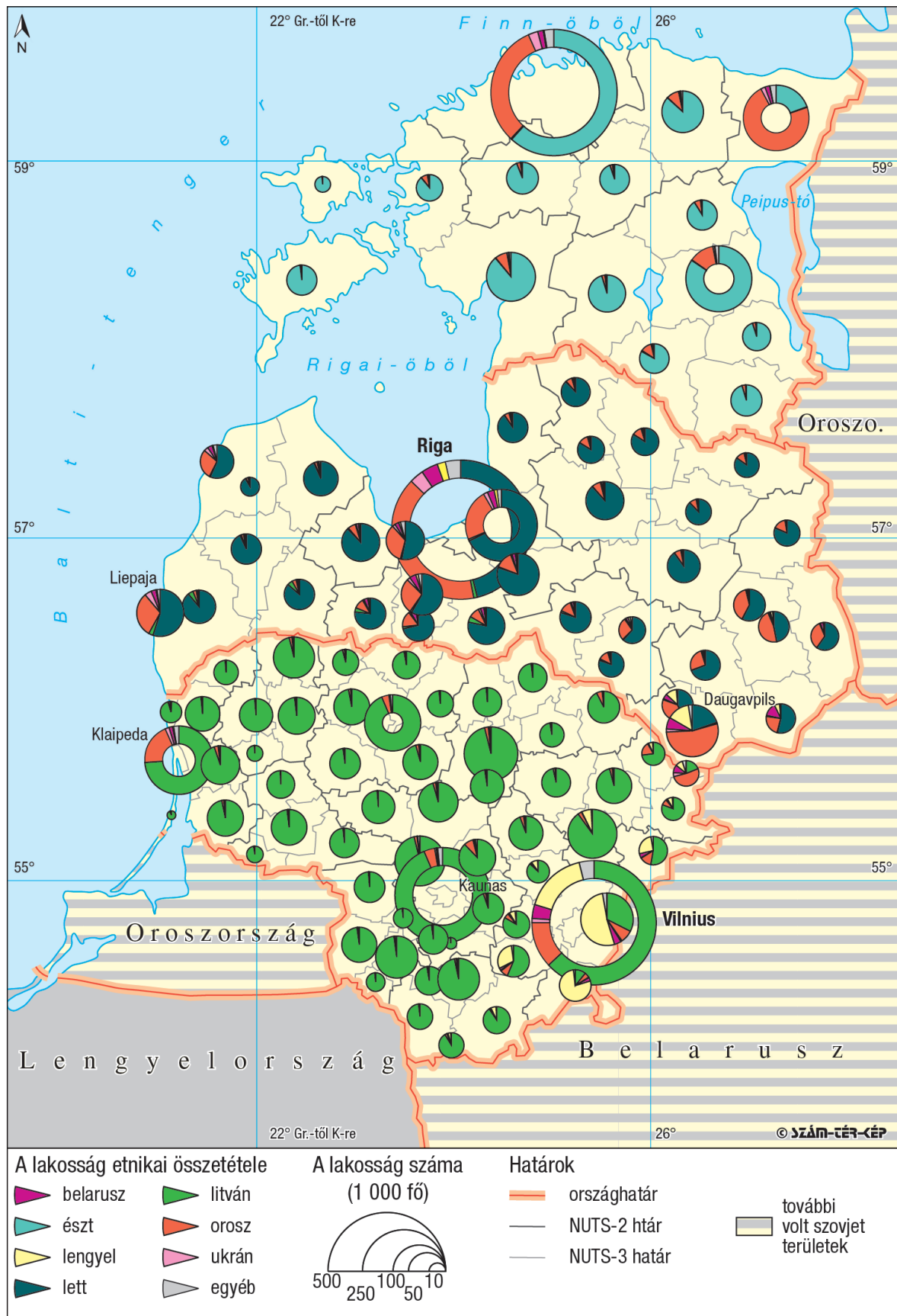

34. ábra A lakosság etnikai összetétele a Szovjetunióban 1989-ben

35. ábra A lakosság etnikai összetétele a Szovjetunió távol-keleti régiójában 1989-ben

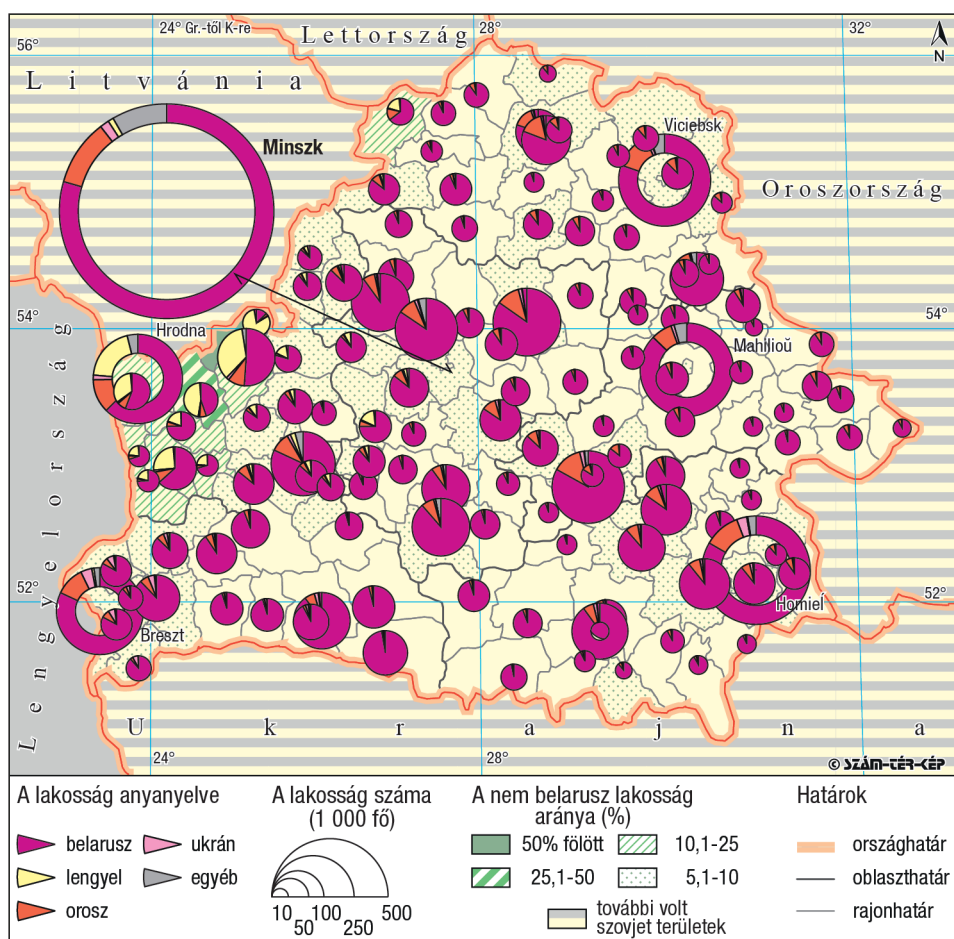

36. ábra A Balti országok lakosságának etnikai összetétele 2011-ben

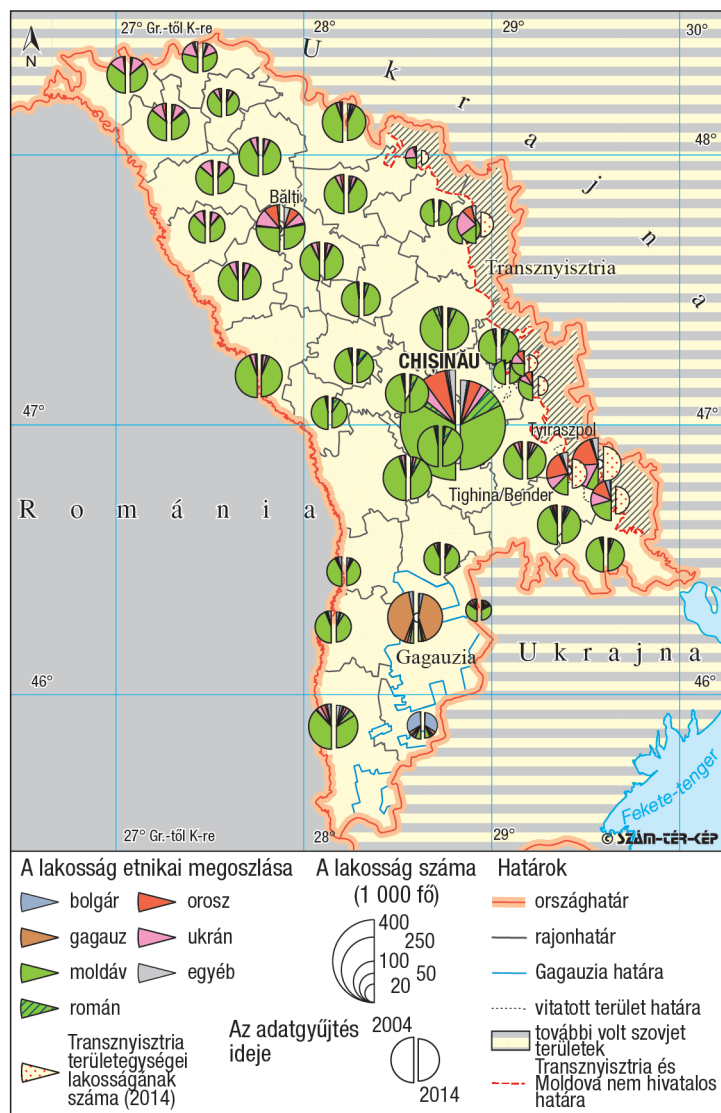

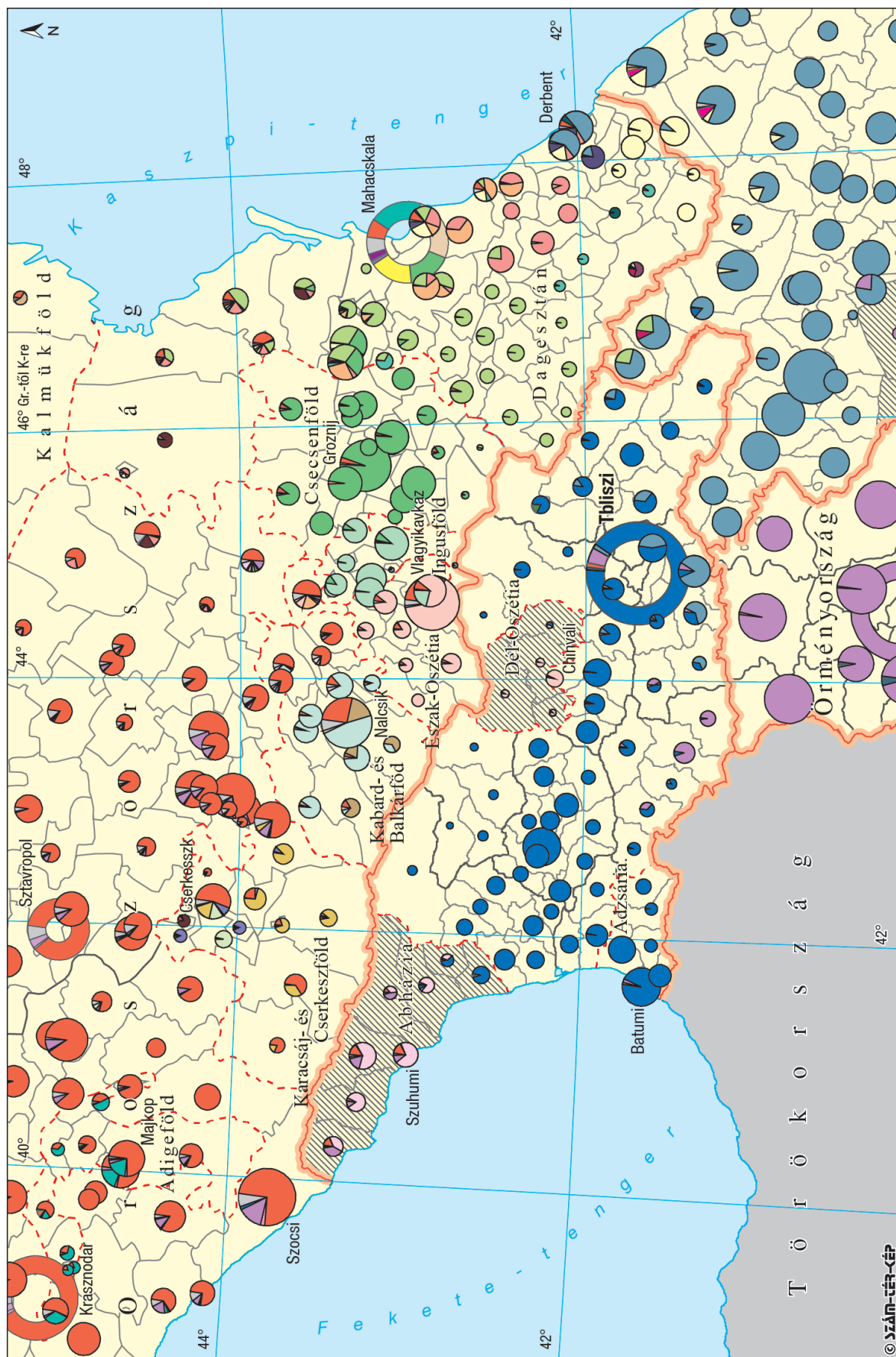

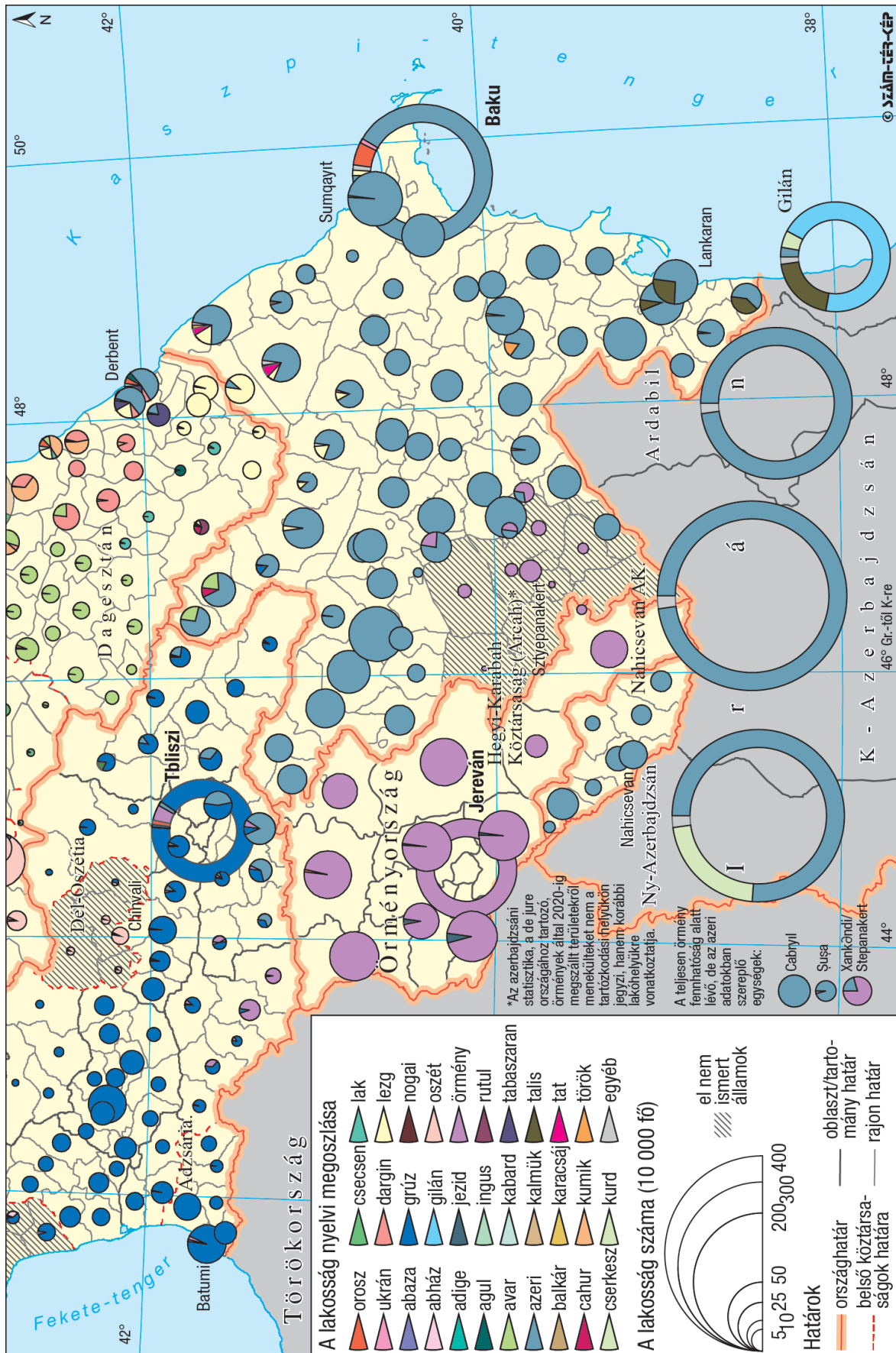
38. ábra Belarusz lakosságának etnikai összetétele 2009-ben

39. ábra Moldova lakosságának etnikai összetétele 2014-ben

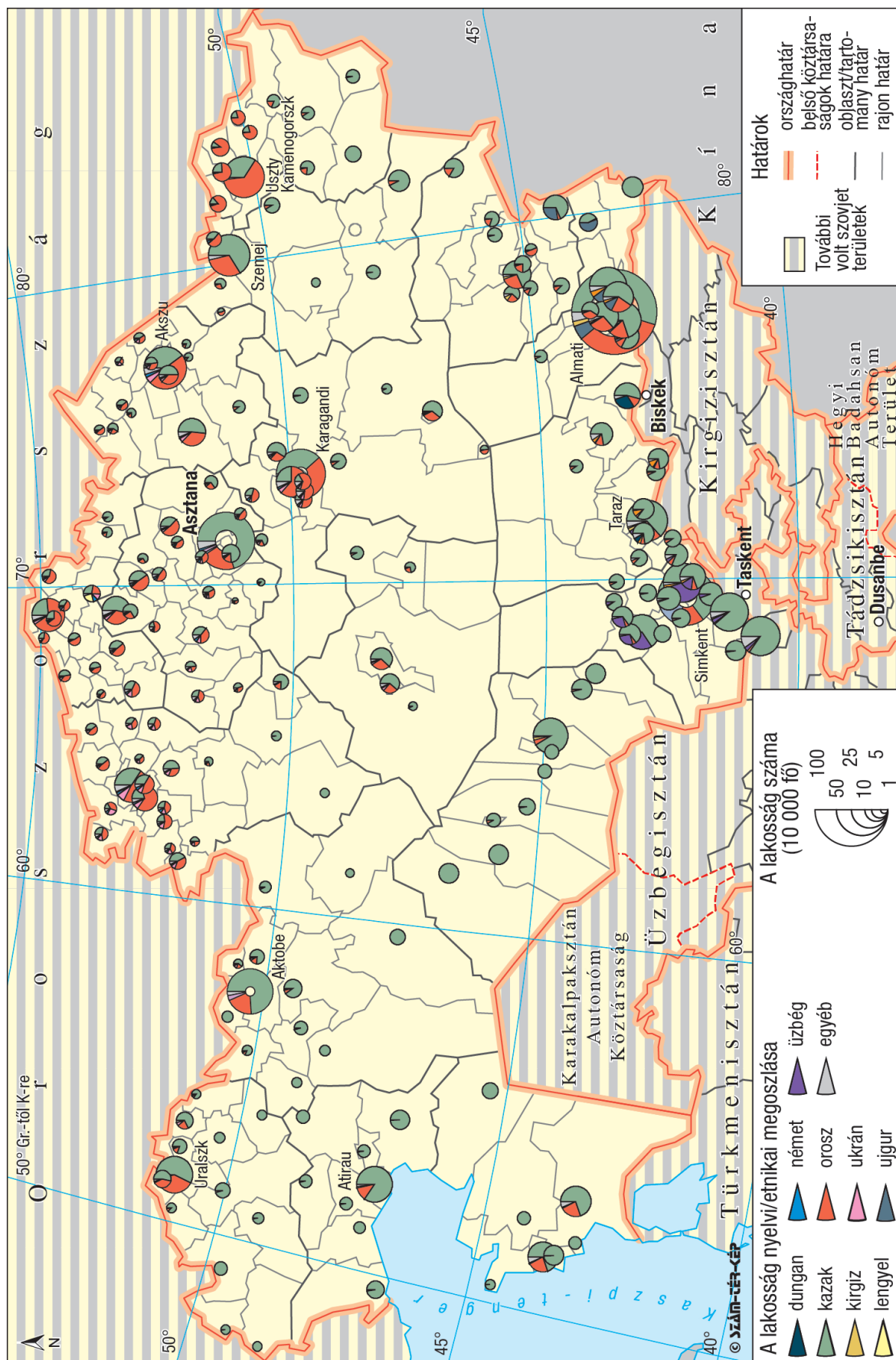

40. ábra A Ciszkaukázus lakosságának etnikai összetétele 2010-ben

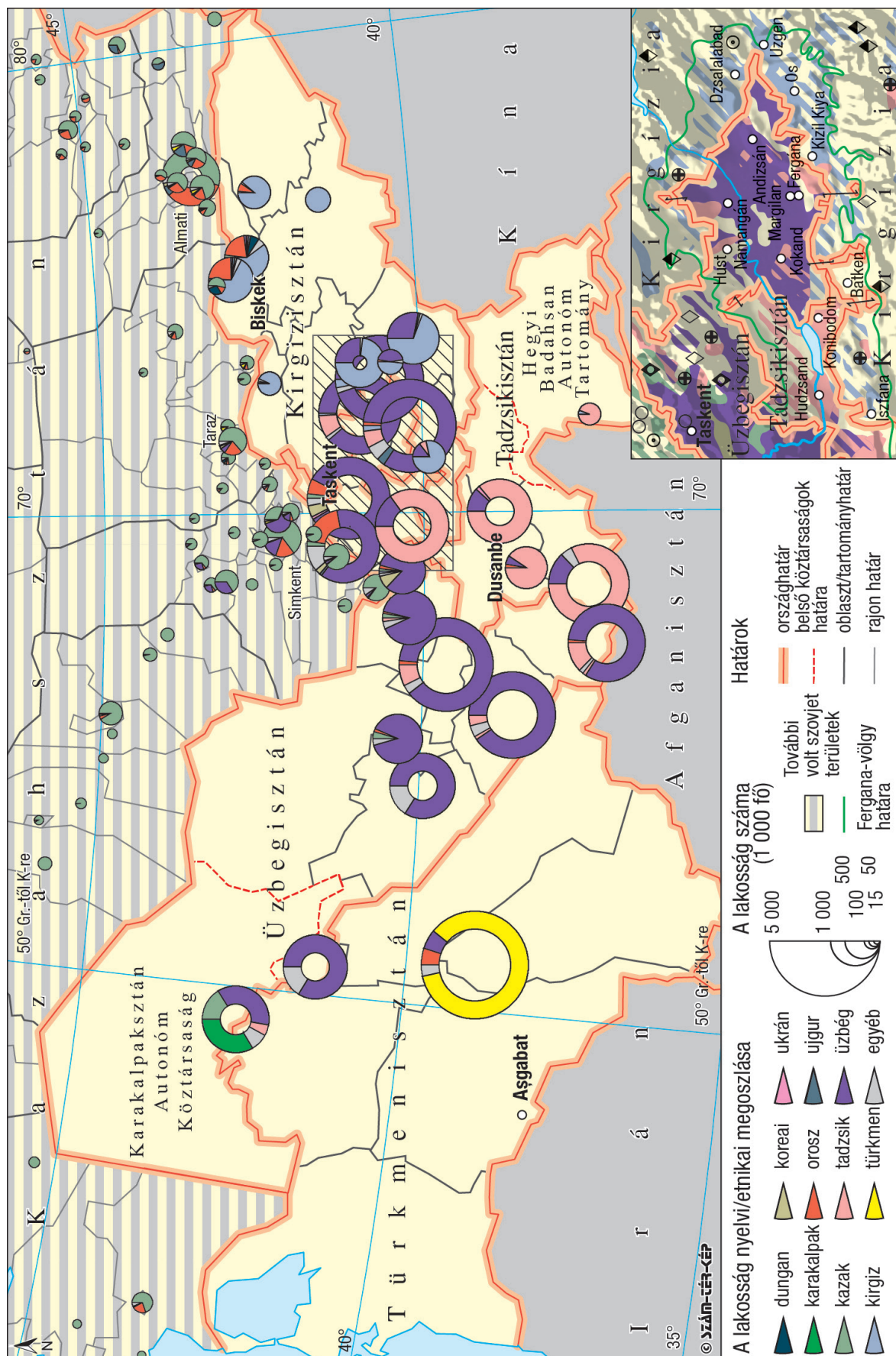

41. ábra A Transzkaukázus lakosságának etnikai összetétele 2010-ben

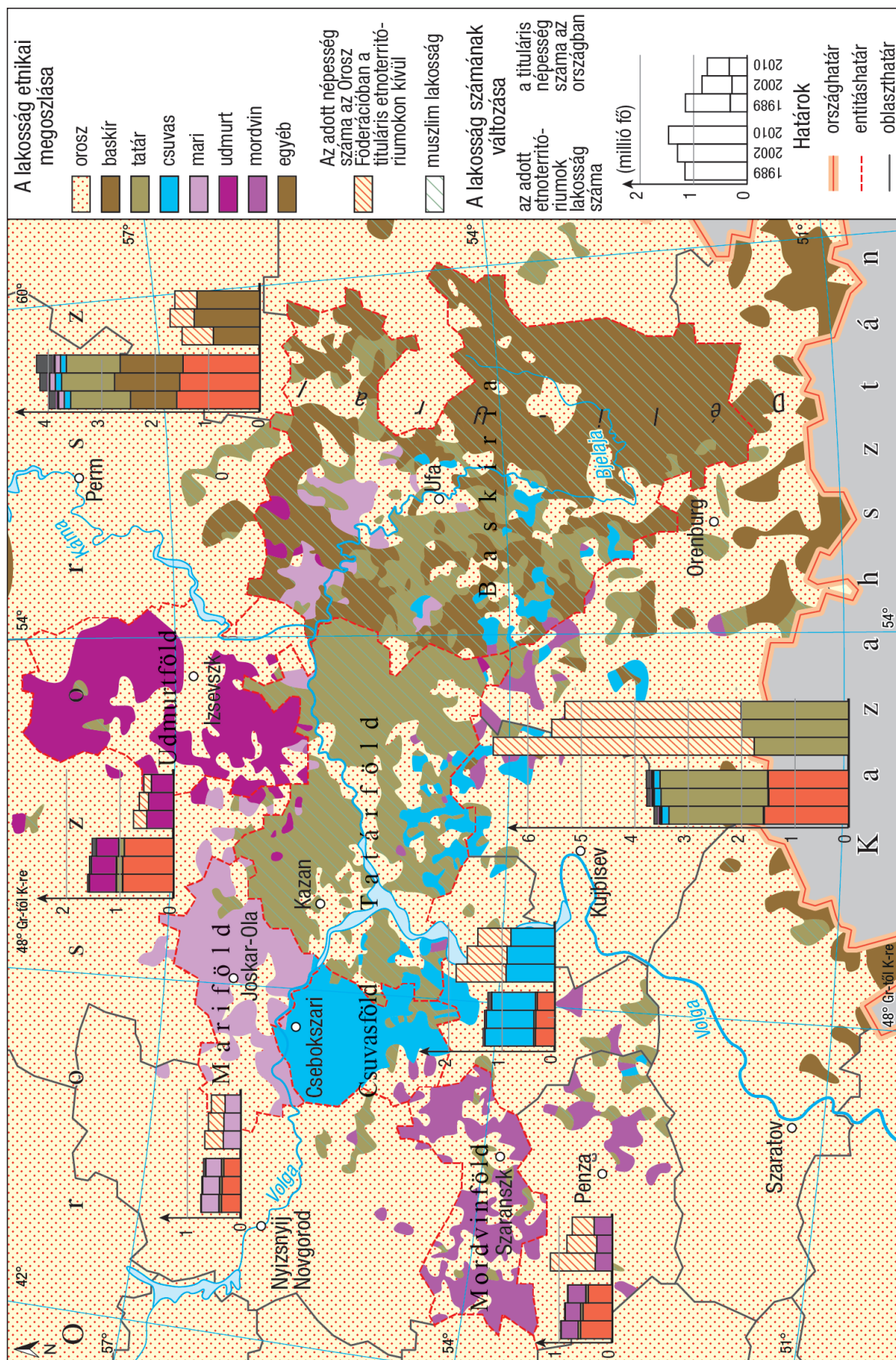

42. ábra Kazahsztán etnikai összetétele 2010-ben

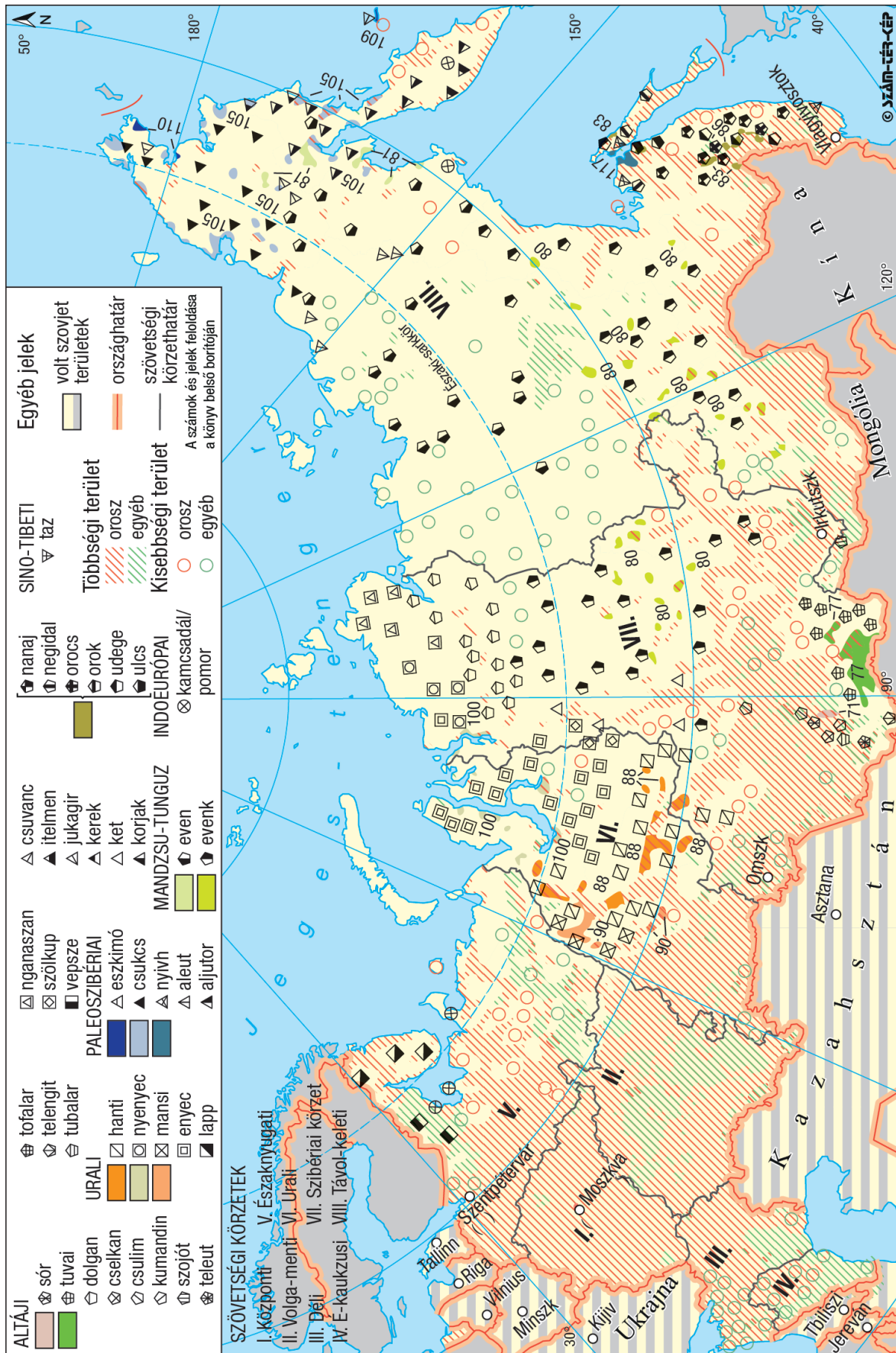

43. ábra Az egykori Szovjet Közép-Ázsia déli részének etnikai összetétele 2010-ben

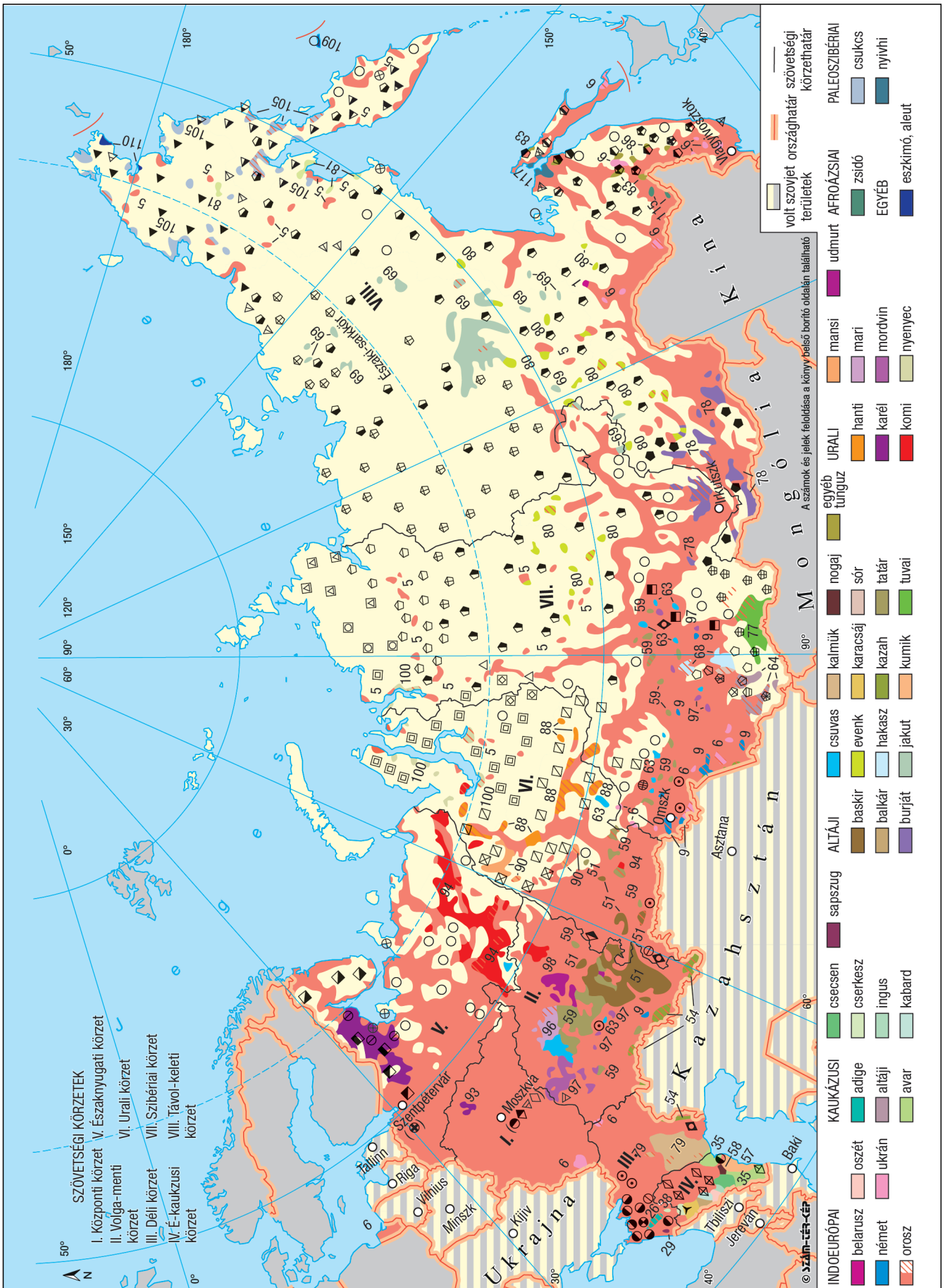

44. ábra A Volga–Káma vidék etnikai összetétele 2010-ben

45. ábra Kis népek Oroszországban 2010-ben

46. ábra Oroszország etnikai térszerkezete 2010-ben

1. táblázat A posztsovjét országok néhány statisztikai adata

	terület (km ²)	népesség (fő)	népsűrűség (fő/km ²)	GDP/fő (USD) (2010)	HDI (2010)	14 év alattiak az összlakosság %-ban (2022)
Oroszország (2010)	17 098 240	142 856 536	8,36	8 755	0,796	18
Észtország (2011)	45 226	1 294 455	28,62	14 585	0,861	16
Lettország (2011)	64 589	2 070 371	32,05	10 962	0,824	16
Litvánia (2011)	65 200	3 043 429	46,68	11 106	0,842	15
Összesen	175 015	6 408 255	36,61			
Belrusz (2009)	207 600	9 503 807	45,78	5 621	0,790	17
Moldova (2014)	33 864	2 804 801	82,83	2 269	0,730	19
Ukrajna (2001)	603 700	48 240 902	79,91	2 315	0,764	15
Összesen	845 164	60 549 510	71,64			
Azerbajdzsán (2009)	86 600	8 922 447	103,03	5 215	0,727	23
Grúzia (2014)	69 700	3 713 804	53,28	3 100	0,759	21
Örményország (2011)	29 800	3 018 845	101,30	2 889	0,746	20
Összesen	186 100	15 655 105	84,12			
Kazahsztán (2009)	2 717 300	16 009 597	5,89	8 979	0,767	30
Kirgízia (2009)	199 951	5 362 793	26,82	966	0,664	34
Tádzsikisztán (2010)	143 100	7 564 502	52,86	773	0,636	36
Türkmenisztán (2013*)	488 100	5 240 000	10,74	4 119	0,711	31
Üzbegisztán (2011*)	447 400	29 123 000	65,09	2 131	0,637	30
Összesen	3 995 851	63 299 892	15,84			

* becslés

2. táblázat A lakosság nyelvi megoszlása a Kaukázus vidéken 1897-ben

nyelvi csoportok	összlétszáma	Az adott csoportból a térségben lakók				Az adott csoport aránya a Birodalomban
		aránya az összlakossághoz	aránya a Birodalomban lakó társaikhoz	aránya az összes városalakókból	aránya a városokban saját csoport összlakosaiból	
INDOEURÓPAI						
görög	105 169	1,13	56,26	0,95	10,83	0,15
kurd	99 949	1,07	99,89	0,10	10,83	0,08
orosz	1 829 793	19,70	3,29	34,92	22,84	44,31
osztét	171 716	1,84	99,96	0,47	3,29	0,14
örmény	1 118 094	12,04	95,31	19,96	21,36	0,93
talis	35 291	0,38	100,00	0,09	2,93	0,03
tat	95 065	1,02	100,00	0,34	4,31	0,08
ukrán	1 305 463	14,05	5,83	8,53	7,84	17,81
ALTÁJI						
kalmük	14 812	0,16	7,77	0,01	0,73	0,15
karacsáj/balkár	27 222	0,29	100,00	0,00	0,16	0,02
karapapak ¹	29 902	0,32	100,00	0,00	0,03	0,02
kumik	83 389	0,90	99,98	0,04	4,22	0,07
nogaj	64 048	0,69	99,95	0,02	0,42	0,05
tatár ²	1 509 785	16,25	40,39	14,86	11,78	2,97
török	134 419	1,50	66,76	0,75	6,48	0,17
KAUKÁZUSI						
abház	72 103	0,78	100,00	0,03	0,47	0,06
avar	212 680	2,29	99,99	0,46	2,59	0,17
csecsen	226 496	2,44	100,00	0,07	0,38	0,18
cserkesz	43 332	0,47	93,62	0,05	1,29	0,04
darg	130 209	1,40	100,00	0,15	1,42	0,10
grúz ³	821 720	8,85	99,73	8,10	11,79	0,66
ingus	47 409	0,51	100,00	0,05	1,14	0,04
imeret ³	273 184	2,94	100,00	1,43	6,24	0,22
kabard	98 538	1,06	99,98	0,04	0,52	0,08
kazikumik (lak)	90 880	0,98	100,00	0,14	1,81	0,07
kjurinszki (lezg)	159 213	1,71	100,00	0,43	3,23	0,13
mingrel ³	239 615	2,58	100,00	0,71	3,53	0,19
szvan ³	15 756	0,17	100,00	0,01	0,53	0,01
EGYÉB						
héber	40 489	0,44	00,80	2,43	71,68	4,03
minden egyéb	189 325	2,04	00,56	4,60	29,07	27,05

1 Egy török nyelvű nép, nyelvileg az azeriekhez állnak közel, így azok egy alcsoportjának tekinthetők

2 Az 1897-es census az azerieket ebbe a kategóriába írta össze

3 A grúz kultúra által összefogott kartveli nyelvek beszélőit ekkor külön kategóriába sorolták

3. táblázat A lakosság nyelvi megoszlása orosz Turkesztánban 1897-ben

nyelvi csoportok	összlétszáma	Az adott csoportból a térségben lakók				Az adott csoport aránya a Birodalomban
		aránya az összlakossághoz	aránya a Birodalomban lakó társaikhoz	aránya az összes városalakókból	aránya a városokban saját csoport összlakosaiból	
INDOEURÓPAI						
orosz	587 992	7,59	1,06	23,99	38,09	44,31
ukrán	101 611	1,31	0,45	1,68	15,41	17,81
perzsa	13 020	0,17	41,04	0,80	57,26	0,03
tadzsik	60 197	0,78	99,98	11,06	29,46	0,28
ALTÁJI						
kara-kalpak	104 271	1,35	100,00	0,00	0,04	0,08
kasgari ¹	14 983	0,19	95,31	0,01	0,93	0,01
kirgiz-kajzak ²	3 787 222	48,89	92,73	0,03	0,13	3,25
kipcsak	7 584	0,10	99,70	0,00	0,01	0,01
kara-kirgiz	201 671	2,60	99,99	4,71	1,16	0,16
szárt-üzbég ³	968 008	12,50	99,93	21,81	21,03	0,77
tarancsinszki ⁴	56 461	0,73	99,99	1,16	19,11	0,04
tatár	60 197	0,78	1,61	3,81	60,11	2,97
türk ⁵	439 930	5,68	98,89	16,75	35,73	0,35
türkmen	248 767	3,21	88,42	0,21	0,80	0,22
üzbég	726 414	9,38	99,98	9,82	12,62	0,58
EGYÉB						
héber	7 872	0,10	0,16	0,79	93,75	4,03
minden egyéb	70 434	0,91	0,22	3,30	43,70	25,09

1 Egy a Tarim-medencében élő türk nyelvű nép. (V.ö. Kashgar település, a Kínában található Hszicsian Ujgur tartományban)

2 A mai kazak népcsoport korabeli etnonimája

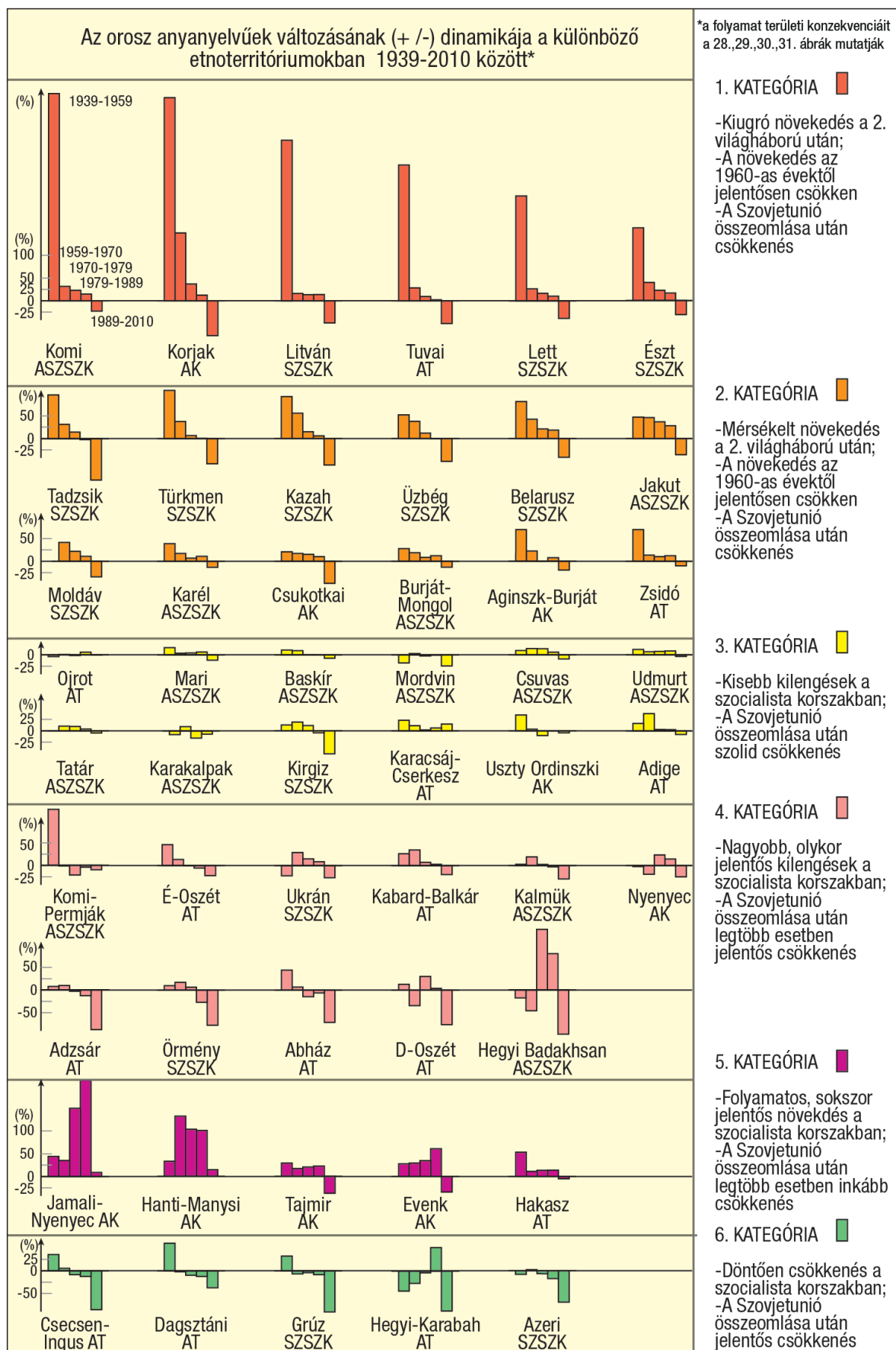
3 A letelepedett, földműveléssel foglalkozó türk nyelvű csoportok elnevezése

4 A modern ujgur elődjének tekintett, az Ili-völgyében beszélt nyelvváltozat

5 Döntően a Fergánai-medence peremén élő lovasnomád csoportok sorolták magukat ebbe a kategóriába

4. táblázat Az orosz anyanyelvűek változásának (+/-) dinamikája a különböző etnoterritóriumokban 1939-2010 között

5. táblázat Oroszország népei a 2010-es népszámlálás alapján

NÉV	2.	3.	4.	NÉV	2.	3.	4.
A							
Abazák	Kaukázusi	É-Kaukázusi	43 341	Giljakok,	Paleoszib.	Távol-keleti	4 652
Abházok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	11 249	Godoberek [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	427
Adigék,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	124 835	Görög-urumok,	Altáji	É-Kaukázusi	1
Adzsarok [3]	Kaukázusi	É-Kaukázusi	211	Görögök,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	85 640
Agulok [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	34 160	Grúzai zsidók,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	78
Ahvahok [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	7 930	Grúzok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	157 803
Aleutok,	E.-aleut	Távol-keleti	482	H			
Altajok,	Altáji	Szibériai	74 238	Hakasok,	Altáji	Szibériai	72 959
Cselkánok,	Altáji	Szibériai	1 181	Han kínaiak ,	Kaukázusi	Távol-keleti	28 943
Telengitek,	Altáji	Szibériai	3 712	Hantik,	Uráli	Uráli	30 943
Tubalárok,	Altáji	Szibériai	1 965	Hegyi zsidók,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	762
Amerikaiak,	Indoeurópai	Európai RUS	1 572	Hemsil,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	2 047
Andik [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	11 789	Hinuok [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	443
Angolok,	Kaukázusi	Európai RUS	950	Hunzibok [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	918
Arabok ,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	9 583	Hvarsik [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	527
Arcsik [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	12	I			
Asszírek/Szírek,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	11 084	Indiaiak,	Indoeurópai	Európai RUS	4 058
Avarok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	912 090	Ingilok [3],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	98
Azeriek,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	603 070	Inguosok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	444 833
B				Itelmenek,	Csukcs-kam.	Távol-keleti	3 193
Bagulalok [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	5	Izsórok,	Uráli	É-Kaukázusi	266
Balkárok,	Altáji	É-Kaukázusi	112 924	J			
Baskírok,	Altáji	Volga-menti	1 584 554	Jakutok,	Altáji	Távol-keleti	478 085
Belaruszok,	Indoeurópai	Európai RUS	521 443	Japánok,	Japán nyelv	É-Kaukázusi	888
Beszermánok,	Uráli	Volga-menti	2 201	Jezidiek [4],	Indoeurópai	É-Kaukázusi	40 586
Bezsták [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	5 958	Jukagírok,	Paleoszib.	Távol-keleti	1 603
Bolgárok,	Indoeurópai	Európai RUS	24 038	K			
Botliok [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	3 508	Kabardok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	516 826
Buharai zsidók,	Indoeurópai	Volga-menti	32	Kalmükök,	Altáji	Déli	183 372
Burjátok,	Altáji	Szibériai	461 389	Kamcsadál,	Csukcs-kam.	Távol-keleti	1 927
C				Karacsajok,	Altáji	É-Kaukázusi	218 403
Cahurok [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	17 796	Karakalpakok,	Altáji	Volga-menti	1 466
Cigányok,	Déli	É-Kaukázusi	204 958	Karaták [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	4 787
CS				Karélok,	Uráli	Északnyugati	60 815
Csamalalok [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	24	Kazakok,	Altáji	Dél-Oroszo.	647 732
Csecsenek,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	1 431 360	Kerekek,	Csukcs-kam.	Távol-keleti	4
Akkin-csecsen,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	76	Ketek,	Paleoszib.	Szibériai	1 219
Csehek,	Indoeurópai	Európai RUS	1 898	Jug,	Paleoszib.	Szibériai	1
Cserkeszek,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	73 184	Kirgizek,	Altáji	Moszkva	103 422
Csukcsok,	Csukcs-kam.	Távol-keleti	15 908	Komi-permjákok,	Uráli	Északnyugati	94 456
Csulimok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	355	Komik,	Uráli	Északnyugati	228 235
Csuvasok,	Csukcs-kam.	Távol-keleti	1 002	Izmaiai komik,	Uráli	Északnyugati	6 420
Csuvasok,	Altáji	Volga-menti	1 435 872	Koreaiak,	Koreai nyelv	Távol-keleti	153 156
D				Korjakok,	Csukcs-kam.	Távol-keleti	7 953
Dargok [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	589 386	Kozákok [4],	Indoeurópai	Európai RUS	67 573
Kajtakok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	7	Kő-ázsiai cigányok,	Indoeurópai	Volga-menti	49
Kubacsik,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	120	Krimcsakok,	Altáji	Volga-menti	90
Didók [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	11 683	Krími karaiták,	Altáji	Volga-menti	205
Dolgánok,	Altáji	Távol-keleti	7 885	Kubaiak,	Indoeurópai	Európai RUS	676
Dungánok,	Sino-tibeti	Volga-menti	1 651	Kumandinok,	Altáji	Szibériai	2 892
E				Kumikok,	Altáji	É-Kaukázusi	503 060
Enyecek,	Uráli	Szibériai	227	Kurdok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	23 232
Eszkimók,	E.-aleut	Távol-keleti	1 738	Kurmancsok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	42
Észtek,	Uráli	Európai RUS	17 875	L			
Szetuk,	Uráli	Európai RUS	214	Lakok [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	178 630
Evenek,	Altáji	Távol-keleti	21 830	Lázok [3],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	160
Evenkik,	Altáji	Távol-keleti	38 396	Lengyelek,	Indoeurópai	Európai RUS	47 125
F				Lettek,	Indoeurópai	Európai RUS	18 979
Finnek,	Uráli	Északnyugati	20 267	Latgalok,	Indoeurópai	Európai RUS	1 089
Inkeri finnek,	Uráli	Északnyugati	441	Lezginiek [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	473 722
Franciák,	Indoeurópai	Európai RUS	1 475	Litvánok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	31 377
G				M			
Gagauzok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	13 690	Magyarok,	Uráli	Európai RUS	2 781
				Manysik,	Uráli	Uráli	12 269

Az 5. táblázat folytatása

NÉV	2.	3.	4.	NÉV	2.	3.	4.
Marik,	Uráli	Volga-menti	547 605	Türkmének,	Altáji	É-Kaukázusi	36 885
Hegyi marik,	Uráli	Volga-menti	23 559	U, Ű			
Mezei marik,	Uráli	Volga-menti	218	Udegék,	Altáji	Távol-keleti	1 496
Mennoniták [4],	Indoeurópai	Volga-menti	4	Udik,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	4 267
Mesheti törökök,	Altáji	É-Kaukázusi	4 825	Udmurtok,	Uráli	Volga-menti	552 299
Mingrélek [3],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	600	Ujgurok,	Altáji	Szibériai	3 696
Moldávok,	Kaukázusi	Európai RUS	156 400	Ukránok,	Indoeurópai	Európai RUS	1 927 988
Mongolok,	Altáji	Szibériai	2 986	Ulcsák,	Altáji	Távol-keleti	2 765
Mordvinok,	Uráli	Volga-menti	744 237	Üzbégek,	Altáji	Moszkva	289 862
Erza-mordvinok,	Uráli	Volga-menti	57 008	V			
Moksa-mordvinok,	Uráli	Volga-menti	4 767	Vepszék,	Uráli	Északnyugati	5 936
N				Vietnámiak,	Ausztróázsiai	Moszkva	13 954
Nanajok,	Altáji	Távol-keleti	12 003	Vótok,	Uráli	Északnyugati	64
Negidálok,	Altáji	Távol-keleti	513	ZS			
Németek,	Indoeurópai	Szibériai	394 138	Zsidók,	Afroázsiai	Európai RUS	15 801
Nganaszanok,	Uráli	Szibériai	862				
Nogajok,	Altáji	É-Kaukázusi	103 660				
Karagasok,	Altáji	É-Kaukázusi	16				
Nyenyecsek,	Uráli	Szibériai	44 640				
O, Ő							
Olaszok,	Indoeurópai	Európai RUS	1 370				
Orocso,	Altáji	Távol-keleti	596				
Orok,	Altáji	Távol-keleti	295				
Oroszok,	Indoeurópai	Egész ország	111 016 896				
Pomorok,	Indoeurópai	Északnyugati	3 113				
Osztetok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	528 515				
Osztét digorok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	223				
Osztét ironok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	48				
Örmények,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	1 182 388				
P							
Pastuk/Afgánok,	Indoeurópai	Moszkva	5 350				
Perzsák,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	3 696				
R							
Románok,	Indoeurópai	Európai RUS	3 201				
Ruszinok,	Indoeurópai	Európai RUS	225				
Rutulok [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	35 240				
S							
Sapszugok,	Kaukázusi	É-Kaukázusi	3 882				
Sórok,	Altáji	Szibériai	12 888				
Spanyolok,	Indoeurópai	Európai RUS	1 162				
SZ							
Számik,	Uráli	Északnyugati	1 771				
Szerbek,	Indoeurópai	Európai RUS	3 510				
Szlovákok,	Kaukázusi	Európai RUS	324				
Szojotok,	Altáji	Szibériai	3 608				
Szölkupok,	Uráli	Szibériai	3 649				
Szvánok [3],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	45				
T							
Tabaszaranok [1],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	146 360				
Tádzsikok,	Indoeurópai	Szentpétervár	200 303				
Tálisok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	2 529				
Tatárok,	Altáji	Volga-menti	5 310 649				
Asztrahányi tatár,	Altáji	Déli	7				
Krími tatárok,	Altáji	Európai RUS	2 449				
Krjasen tatárok,	Altáji	Európai RUS	34 822				
Nagajok,	Altáji	Uráli	8 148				
Szibériai tatárok,	Altáji	Szibériai	6 779				
Tatok,	Indoeurópai	É-Kaukázusi	1 585				
Tazok,	Sino-tibeti	Távol-keleti	274				
Teleutok,	Altáji	Szibériai	2 643				
Tindik [2],	Kaukázusi	É-Kaukázusi	635				
Tofalárok,	Altáji	Szibériai	762				
Törökök,	Altáji	É-Kaukázusi	105 058				
Tuvaiak,	Altáji	Szibériai	263 934				
Tuva-todzsikok,	Altáji	Szibériai	1 858				

A fenti táblázat ABC sorrendben tartalmazza a 2010-ben, az Orosz Föderációban végrehajtott népszámlálás nemzetiségi kategóriáit (Национальный состав населения российской федерации 2010) az adott besorolású alkategóriákkal. Piros betűvel szedték a hátsó borítón lévő térképen szereplő nagyobb közösségeket (hátsó borító). A nehezen lokalizálható csoportok nem jelennek meg a térképen, de a táblázatban szerepelnek. A felsorolás második (2.) oszlopában az adott csoport nyelvének nyelvtudományi besorolása, a harmadik (3.) oszlopban pedig jellemző településterületük szövetségi körzete (федеральные округа), illetve az utolsó (4.) oszlopban a népszámlálás szerinti lélekszámuk.

A számmal jelölt csoportok:
 [1] A térképen mint „dagesztáni népek” az avar kategóriába sorolva
 [2] A hivatalos népszámlálás az avar nyelv dialektusainak tekinti külön kategóriába sorolva, a térképen egy kategória
 [3] Az ún. kartveli nyelvű népek a hivatalos népszámlálásban grúz kategória alá lettek besorolva,
 [4] Inkább vallási, kulturális és nem etnikai, nyelvi kategória alá besorolt lakosok

6. táblázat A ciszkaukázusi régió etnoterritóriumainak etnikai megoszlása 2010-ben

	Oroszország	Adige föld	Dagesztán	Ingus föld	Kabard Balkár föld
SUM	142856536	439996 100,00	2910249 100,00	412529 100,00	859939100,00
azeri	603070	1758 0,40	130919 4,50	83 0,02	2063 0,24
balkár	112924	33 0,01	34 0,00	9 0,00	108577 12,63
kalmük	183372	31 0,01	40 0,00	12 0,00	38 0,00
karacsáj	218403	99 0,02	69 0,00	3 0,00	1028 0,12
kumik	503060	91 0,02	431736 14,84	118 0,03	699 0,08
nogaj	103660	24 0,01	40407 1,39	6 0,00	289 0,03
török	105058	131 0,03	153 0,01	732 0,18	13965 1,62
orosz	111016896	270714 61,53	104020 3,57	3215 0,78	193155 22,46
ukrán	1927988	5856 1,33	1511 0,05	91 0,02	4800 0,56
örmény	1182388	15561 3,54	4997 0,17	16 0,00	5002 0,58
jezid	40586	64 0,01	1 0,00	1 0,00	8 0,00
kurd	23232	4528 1,03	43 0,00	1 0,00	321 0,04
oszét	528515	450 0,10	886 0,03	74 0,02	9129 1,06
talis	2529	5 0,00	1 0,00	0 0,00	0 0,00
tat	1585	3 0,00	456 0,02	0 0,00	48 0,01
abaza	43341	84 0,02	17 0,00	1 0,00	418 0,05
abház	11249	252 0,06	12 0,00	1 0,00	102 0,01
adige	124835	107048 24,33	41 0,00	14 0,00	524 0,06
agul	34160	49 0,01	28054 0,96	4 0,00	22 0,00
avar	912090	213 0,05	850011 29,21	101 0,02	425 0,05
grúz	157803	803 0,18	687 0,02	100 0,02	1545 0,18
dargin	589386	125 0,03	490384 16,85	30 0,01	438 0,05
ingus	444833	231 0,05	190 0,01	385537 93,46	1271 0,15
kabard	516826	519 0,12	236 0,01	28 0,01	490453 57,03
lak	178630	142 0,03	161276 5,54	30 0,01	1462 0,17
lezg	473722	391 0,09	385240 13,24	26 0,01	767 0,09
rutul	35240	24 0,01	27849 0,96	0 0,00	8 0,00
tabaszaran	146360	227 0,05	118848 4,08	18 0,00	163 0,02
cahur	12769	3 0,00	9771 0,34	0 0,00	1 0,00
cserkesz	73184	2651 0,60	42 0,00	19 0,00	2475 0,29
csecsen	1431360	610 0,14	93658 3,22	18765 4,55	1965 0,23
egyéb	21117482	27276 6,20	28660 0,98	3494 0,85	18778 2,18

A 6. táblázat folytatása

	Kalmükföld		Karacsáj-Cserkeszföld		Észak-Oszétia		Csecsenföld	
SUM	289481	100,00	477859	100,00	712980	100,00	1268989	100,00
azeri	761	0,26	976	0,20	2857	0,40	696	0,05
balkár	7	0,00	418	0,09	174	0,02	120	0,01
kalmük	162740	56,22	30	0,01	46	0,01	176	0,01
karacsáj	165	0,06	194324	40,67	63	0,01	37	0,00
kumik	619	0,21	264	0,06	16092	2,26	12221	0,96
nogaj	75	0,03	15654	3,28	220	0,03	3444	0,27
török	126	0,04	904	0,19	3383	0,47	1484	0,12
orosz	85712	29,61	150025	31,40	147090	20,63	24382	1,92
ukrán	1531	0,53	1990	0,42	3251	0,46	415	0,03
örmény	867	0,30	2737	0,57	16235	2,28	514	0,04
jezid	51	0,02	1	0,00	14	0,00	3	0,00
kurd	238	0,08	43	0,01	93	0,01	2	0,00
oszét	248	0,09	3142	0,66	459688	64,47	585	0,05
talis	0	0,00	10	0,00	0	0,00	0	0,00
tat	0	0,00	1	0,00	0	0,00	1	0,00
abaza	40	0,01	36919	7,73	24	0,00	12	0,00
abház	1	0,00	241	0,05	52	0,01	2	0,00
adige	11	0,00	187	0,04	95	0,01	41	0,00
agul	81	0,03	32	0,01	82	0,01	70	0,01
avar	2396	0,83	216	0,05	722	0,10	4864	0,38
grúz	387	0,13	461	0,10	9095	1,28	282	0,02
dargin	7590	2,62	293	0,06	404	0,06	701	0,06
ingus	104	0,04	139	0,03	28336	3,97	1296	0,10
kabard	108	0,04	771	0,16	2802	0,39	534	0,04
lak	75	0,03	288	0,06	518	0,07	308	0,02
lezg	451	0,16	400	0,08	814	0,11	1261	0,10
rutul	584	0,20	25	0,01	27	0,00	165	0,01
tabaszaran	58	0,02	83	0,02	222	0,03	1656	0,13
cahur	109	0,04	0	0,00	6	0,00	34	0,00
cserkesz	61	0,02	56466	11,82	64	0,01	17	0,00
csecsen	3343	1,15	674	0,14	2264	0,32	1206551	95,08
egyéb	20942	7,23	10145	2,12	18247	2,56	7115	0,56

A 6. táblázat folytatása

	Krasznodari határterület		Sztavropoli határterület		Összes	Arányszám (%)
SUM	5226647	100,00	2786281	100,00	18213137	12,75
azeri	10165	0,19	17800	0,64	184419	30,58
balkár	241	0,00	883	0,03	110534	97,88
kalmük	393	0,01	757	0,03	164476	89,70
karacsáj	1100	0,02	15598	0,56	212569	97,33
kumik	581	0,01	5639	0,20	468656	93,16
nogaj	300	0,01	22006	0,79	83375	80,43
török	8527	0,16	10419	0,37	39914	37,99
orosz	4522962	86,54	2232153	80,11	10224158	9,21
ukrán	83746	1,60	30373	1,09	171576	8,90
örmény	281680	5,39	161324	5,79	499610	42,25
jezid	5023	0,10	3348	0,12	8720	21,49
kurd	5899	0,11	1790	0,06	12995	55,94
oszét	4537	0,09	7988	0,29	488220	92,38
talis	15	0,00	8	0,00	92	3,64
tat	59	0,00	226	0,01	806	50,85
abaza	279	0,01	3646	0,13	41468	95,68
abház	2092	0,04	192	0,01	3000	26,67
adige	13834	0,26	255	0,01	122133	97,84
agul	391	0,01	1715	0,06	30536	89,39
avar	1848	0,04	9009	0,32	870317	95,42
grúz	17826	0,34	7526	0,27	40048	25,38
dargin	1054	0,02	49302	1,77	550637	93,43
ingus	815	0,02	2227	0,08	420594	94,55
kabard	1130	0,02	7993	0,29	504764	97,67
lak	821	0,02	2644	0,09	167922	94,01
lezg	4106	0,08	7900	0,28	404156	85,32
rutul	470	0,01	1339	0,05	30528	86,63
tabaszaran	1651	0,03	6951	0,25	130176	88,94
cahur	165	0,00	403	0,01	10522	82,40
cserkesz	5258	0,10	2326	0,08	69449	94,90
csecsen	2313	0,04	11980	0,43	1342808	93,81
egyéb	247366	4,73	160561	5,76	803959	3,81